

DR GRÓF APPONYI ALBERT

EMLÉKIRATAIM

*

ÖTVEN ÉV

IFJUKOROM — HUSZONÖT ÉV AZ ELLENZÉKEN

HARMADIK ÁTNÉZETT KIADÁS

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET R-T. KIADÁSA

BUDAPEST, 1926

U. 4583.

El. Fr. O.

4583.

DR GRÓF APPONYI ALBERT: EMLÉKIRATAIM

DR GRÓF APPONYI ALBERT

446 409

ÖTVEN ÉV

IFJUKOROM — HUSZONÖT ÉV AZ ELLENZÉKEN

HARMADIK ÁTNÉZETT KIADÁS

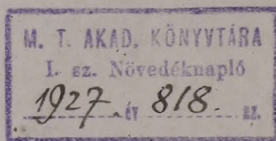
MTA
KIK

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET R.-T. KIADÁSA
BUDAPEST, 1926

175708

175. 708

GLOBUS, BUDAPEST

T A R T A L O M

	Oldal
Előszó	7
Előszó a harmadik kiadáshoz	9
I. Ifjuság. — Családi otthon. — Kalksburg. — Egyetem.	11
II. Első politikai befolyások. — A konzervatív iskola. .	30
III. Első lépések. — Tapogatódzások.	42
IV. Képviselői pályám kezdete. — A Deák-párt bomlása. — A Sennyey-párt.	56
V. Az 1878. évi közgazdasági kiegyezés. — A keleti vál- ság. — Az „egyesült ellenzék”.	82
VI. A szabadelvű párturalom fénykora. — A „mérsékelt ellenzék” fejlődése (1878—1889).	114
VII. A véderővita. — Tisza Kálmán bukása. — A Szabad- elvű-párt hanyatlása.	187
VIII. Az egyházpolitikai éra.	209
IX. A Bánffy-éra. — A „Nemzeti párt” feloszlása. . . .	242

*Copyright by Pantheon Publishing Co. Ltd.
in Budapest, 1926*

ELŐSZÓ

A következő lapokon sem önéletrajzot, sem vallomásokat nem kívánok írni; naplónak sem nevezhetem e feljegyzéseimet, mert azok nem keletkeztek az eseményekkel egyidejűleg, napnap után, hanem a politikától való visszavonulásom után*) egy munkálatban iratnak le. Ennek megvan az a hátránya, hogy a részletek eleveensége elhalványul, de viszont az az előnye, hogy az egyes eseményeket tiszta történelmi távlatból nézem, amelyben valódi fontosságuk és nem a pillanatnyi behatások tulhajtásai szerint érvényesülnek. Az elmondandók történelmi hűségéről mégis kezeskedem, mert beszédeim áttekintése élénken visszaidézi emlékezetembe az eseményeket és a helyzeteket, amelyekhez fűződtek; amire világosan nem emlékszem, azt nem is adom elő mintényt.

Tulajdonképeni célom az, hogy adatokat szolgáltatassak e nevezetes korszak történelmének bölcséletéhez és ezzel hasznos utmutatásokat a jövőre. E cél előtt háttérbe szorúlnak az önéletrajzi szempontok, bár nem tagadom, arra is töreksem, hogy saját közéleti tevékenységem emlékét, a hibák palástolása nélkül, sőt azok főbbjeinek kidomborításával, abba a világításba helyezzem, amelyet megérdemel és amely feljogosít arra a reményre, hogy tisztességes nevet hagyok az utókorra.

A tárgyi szempontoknak az egyéniekkel való egyensúlyba hozatalát nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy 50 éves politikai pályám ugyszólván teljesen összeesik magával a leírandó korszakkal, hazánk történelmének utolsó félszázadával.

*) Így gondoltam, mikor e sorokat 1918. év végén írtam.

A kaotikus forrongás napjaiban irom e sorokat, amikor emberi ész nem tudja még meglátni a nemzeti és társadalmi erők leendő egyensúlyviszonyait. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a régi többé vissza nem tér, hogy mind a régi nemzeti eszme, mind a régi társadalmi rend olyan gyökeres átalakuláson megy keresztül, milyent a kereszténység terjedése óta a világ nem látott, hogy tehát erről a korról mint a régi Magyarország utolsó korszakáról kell beszélnünk, bár töretlen hittel bizom az új Magyarországbán, a magyar nemzetnek most el-lankadt és megzavart, de feltámadásra rendelt életerejében és hivatásában.

ELŐSZÓ

A HARMADIK KIADÁSHOZ

A közönségnek az a váratlan érdeklődése, amely Emlék-irataim jelen részének harmadik kiadását teszi lehetővé, egy-uttal buzdításul szolgál nekem, hogy amikor azt közvetlen feladataim engedni fogják, a folytatás megírását munkába vegyem. Határidőt megközelítőleg sem mondhatok, mert nem lévén még végkép mentesítve az aktív politikától, nem tudhatom, hogy mikor áll majd rendelkezésemre az a huzamosabb szabad idő, melyre szükség van, hogy legalább egy-egy részletet egyöntetűen dolgozhassak ki. Mielőtt magához az íráshoz hozzáfognék, előkészítő munkát is kell végezniem — mely meglehetősen sok időt fog igénybe venni — részint emlékezetem fölfrissítése céljából, részint az anyag olyan megrostálása végett, hogy az Emlékiratok e második részében igazán csak az foglaljon helyet, ami a mai közönséget valóban érdekelheti és amiből valami világosság árad a jelen feladataira. Érzem, hogy e tekintetben szigorubban kell eljárnom, mint jelen kötet összeállításánál ; mert ennek megjelenése óta is közel öt év telt le, amely a közelmúlt eseményeinek, az ugynevezett aktualitás szempontjából való megítélésénél sokat jelent. A háboru éveiről és a békekötés körülményeiről mást, mint közismert dolgokat, alig tudok elmondani ; ami pedig a háboru előtti időt illeti, meg kell állapítanom, hogy annak legfőbb mozzanataival szemben is gyorsan nyerünk távlatot ; de sajnos, sokkal kevésbé a tárgyilagos ítéletre való képesség, mint a csökkenő érdeklődés szempontjából. A visszaemlékezés elhalványul, de még sem nyerünk elég bátorságot akkori eszméink és ítéleteink komoly felülbírlására, amire pedig nem egy irányban igen nagy szükség

ség volna. Ha egyáltalán irok, hát főleg azért teszem, hogy megtörni segítsem annak a gondolkozási lomhaságnak uralmát, mely, a beállott világfölfordulás után is, a régi jelszavak és irányeszmék kerékvágásában akar tovább döcögni, holott azokból erő és tartalom kiveszett, és csak muló körülmények teszik lehetővé valamelyes pünkösdi királyságuk kockázatos élvezetét.

Ami engem illet, az Emlékirataim jelen kötetének megírása óta lefolyt öt év alatt is sok új benyomást nyertem, sokat tanultam, sokat világosabban látok, mint akkor láttam; és így ezt a kötetet is sok részletben másképp írnám meg, mint ahogyan irtam. Mivel azonban a legfőbb irányelveken nincs mit változtatnom, csak az alkalmazásban kellene egyet-mást módosítanom, aminek megtételére a második kötet anyagával kapcsolatban is lesz alkalom, főleg azonban mivel az átdolgozásra nincs elég szabad időm, belenyugszom abba, hogy a harmadik kiadás változatlanul ismételje meg a két elsőt. Egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy, bár mindenkor iparkodtam a politika lélektani rugóit kutatni, ez a kutatás tulságos egyoldalúsággal szorítkozott a magunk lélektanának szinte aprólékos boncolására, de a kelletténél kevesebb figyelmet fordított mások lélektanára. Ebből folyólag nem láttam be elég mélyen sem azoknak a szerves erőknek előrehaladottsági stádiumába, amelyek az osztrák-magyar monarchiát bomlasztották, sem a nemzetiségi kérdés kifejlődésének mélységes okaiba és lélektani rugóiba. Ezeket pedig a múltban felismerni szükséges, hogy a jövőt céltudatosan irányithassuk. De kétségtelenül csak nagy önmegtagadással és az önigazolás természetes hajlamának elszánt leküzdésével lehet itt az igazságnak akkép szemébe nézni, amint kell néznünk, hogy a magyar ujjaépítés tervrajzát a valóságnak, nem pedig jámbor óhajtásoknak alapjára fektessük.

Ha munkámmal ilyen lelki készség létesítéséhez valamivel hozzájárulok, úgy érzem, hogy az nem vész el a haza szent ügyének számára.

Gyöngyös-Apáti, 1926 Szent István napján.

Gróf APPONYI ALBERT

I.

IFJUSÁG — CSALÁDI OTTHON — KALKSBURG — EGYETEM

Azoknak az olvasóknak számára, akiket e feljegyzések életrajzi és lélektani oldala is érdekel, meg kell emlékeznem ifjúságomról és arról a miliőről, amely egyéniségem fejlődését befolyásolta. Ennek a miliőnek politikai jellemzése különben szoros összefüggésben áll tulajdonképeni tárgyammal, mert azokhoz az erökhöz tartozik, amelyek eredőjeként keletkezett a 67-es éra. Itt egyelőre a jellemképzés tekintetében legjelentősebb egyéni és családi mozzanatokot kívánom ecsetelni.

Gyermekkorom a lehető legboldogabb volt. Atyám és anyám a legbensőbb kölcsönös szeretetben éltek; soha árnyék nem esett annak a családi életnek tökéletes összhangjára, amelyben Isten kegyelméből felnőttem. Erős egyéniség volt mind a két szülő. Atyám nagy tehetsége, szilárd és kristálytiszta jelleme mellett jószívű és szeretetreméltó volt, amennyire ember az lehet. Akik vele csak felületesen érintkeztek, ridegnek találták, de családi és benső baráti körben ennek nyoma sem volt. Élénk humor-érzéke volt, szerette az ártatlan tréfát — ártatlant mondok, mert sohasem hallottam tőle olyant, amivel felebarátjának árthatott volna. Emberösmerete talán nem volt biztos, és így szívjósága gyakran félrevezette mások megítélésében, aminek mind a politikában, mind magánérdekei terén kárát vallotta. Mi, gyermekei, rajongással szeretjük őt; a viszony köztünk benső volt, de az apai tekintélyen soha csorba nem esett. Ifjukoromban valósággal csálhatatlannak tekintettem atyámat, az ő ítélete volt számomra az igazság mértéke. Mit szóljak édesanyámról? Ő a szó szoros értelmében szent nő volt. Soha egy közönséges gondolat nem ho-

mályosította el lelkének tiszta tükrét, soha mással nem volt elfoglalva, mint férje és gyermekei iránti kötelességeivel és minél több jótétemény elárasztásával egész környezetére. Szóval olyan családi légkörben nőttem fel, ahol a tiszta erkölcs, az erkölcsileg jó magától értetődő, természetszerű dolognak tekintetett és mint olyan érvényesült, a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami minket nem is érinthet. De ne gondolja senki, hogy ebben a miliőben valami rideg, örömtelen aszkétizmus uralkodott; korántsem. Szüleink, bár nevelésünkben a kellő szigort érvényesíteni tudták, elvül vallották, hogy a gyermeknek boldognak kell lenni, olyannak, amelynek emléke a későbbi komoly éveket napsugárral aranyozza meg, és ezért mindent elkövettek, hogy annak ártatlan örömeiben részünk legyen. Ha magam elé idézem ezen első éveim emlékezetét, úgy találom, hogy alig tudom még egy példáját a családi nevelésnek, amely oly szerencsés egyensúlyban tudta tartani a tekintélyt a szeretettel, a komolyságot a vidámsággal. Áldott legyen ezért édes szüleim emléke.

Ennek a harmónikus családi életnek az alapja pedig a mély és egészséges vallásosság volt. A jól megértett keresztény katolikus hiten, a maga teljes orthodoxiájában épült föl az egész. Nekem pedig az a kimondhatatlan kegy jutott osztályrészül, hogy egész ifjúságomban mindig összhangot láttam a hit és a cselekedetek, a tanítás és a példa között. Ennek az összhangnak hiánya téveszt meg sokakat, midőn olyan korban, amely még nem tud élesen megkülönböztetni az elv és annak képviselői közt, az üdvös tanítást méltatlan ajkáról kell hallaniok. Én nem csupán a szülői házban voltam ettől megkímélve, de egész ifjúságomra át nem láttam rossz papot. Egészen természetesnek találtam, hogy az ember aszerint él, amit igaznak vall; ebben megerősített minden tapasztalásom; hogy ez másképp is lehet, azt tudtam, mivel megmondták; de ebben ismét csak valami kivételes szomorú tünetet láttam, amely gyakorlatilag rám nézve csak annyi jelentőséggel bírt, mint p. o. az indiai pestis. Bizonyára sajnálom annak áldozatait, de magamra nézve nem látok benne elképzelhető veszélyt.

A kép nem volna teljes, ha meg nem emlékezném arról is, hogy rokonságunkban, különösen annak azon részében, amellyel szülőim sűrűn érintkeztek, néhány ideális nő alakkal találkoztam, amelyekből — összevetve édesanyámnak mindent domináló befolyásával — nyertem első benyomásaimat a nőről. Egész életem ezeknek a belső benyomásoknak hatása alatt állott; ezek adták a nőről táplált felfogásomnak azt az irányt, amelytől későbbi szomorú tapasztalások nem tudtak eltéríteni, és ezt tartom életem egyik legnagyobb szerencséjének.

Igy folyt le ifjúságom egészen 1857-ig, 11-ik évemig. A szülői házon kívül aránylag kevés kortárssal érintkeztem; ezt nem valami elv, hanem életem körülményei hozták magukkal; nem is igen vágytam reá. Nővéremmel, aki nálam öt évvel idősebb volt, némely apró surlódástól eltekintve, amelyeket éppen ez a korkülönbség és annak részemről való el nem ismerése okozott, rendkívül jó egyetértésben és barátságban éltem, úgy hogy nem éreztem pajtásoknak hiányát. Szülőim azonban igen bölcsen másképp ítélték. Szükségesnek látták, a jellemképzés szempontjából, a surlódást más egyenlőkorú egyéniségekkel és a fokozatos szoktatást az önállósághoz, amit csak a nyilvános nevelés, vagy legalább tanulás adhat meg. Így kerültem 1857 tavaszán Kalksburgba, a jezsuiták ottani intézetébe, a második gimnáziumi osztályba és ott maradtam 1863-ig, az érettségi vizsgáig. Magyarországon akkor hasonló intézet nem volt; szüleim bizalma pedig, előnyös személyi benyomások folytán, a jezsuiták felé fordult.

Tanulásom odáig egészen magyar nyelven folyt, magyar nevelővel, dacára annak, hogy családom különböző körülmények folytán, egész gyermekkoromon át, Magyarországon kívül tartózkodott, ahová csak rövid látogatásokra mentünk időnkint. A magyar nyelv volt az első, amelyet beszéltem és ez az akkori magyar arisztokrácia körében kivételszámba ment. Szüleim ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amelynek legkiválóbb alakjai, egy Széchenyi, egy Batthyány is, fogatékosan birták a magyar nyelvet, vagy legalább is könnyebben kezelték a németet. Atyám e tekintetben kivétel volt, mert politikai pályáját a megyei életben (Tolnamegyében) kezdte; ő nemcsak tökéletesen birta, de nagyon szépen beszélte nyel-

vünket; anyám is türhetőleg tudott magyarul. Mindenesetre úgy akarták, hogy gyermekeik nevelésének gerince a magyarul tudás legyen, különösen nálam, a fiunál. Emellett nagy súlyt fektettek idegen nyelvekre, különösen a franciára; az angol akkor még nem szerepelt annyira a nevelési programokban, mint most. Én is csak később tanultam meg. Midőn Kalksburgba jutottam, a második gimnáziumi osztály második félévében, át kellett tehát lépnem a magyar oktatási nyelvből a németbe. Az átmenet nekem semmi nehézséget sem okozott, mert a németet tökéletesen birtam.

Még egy óriási előnnyel kezdtem meg az intézeti tanulást: mint másodéves gimnázista, a latin nyelvet teljesen birtam. Atyám házában ugyanis gyakran találkoztam a régi nemzedék azon jeleseivel, amelynek némelyike kitűnő latinista volt. Felébredt tehát bennem az ambíció, hogy őket ebben utólérjem és olyan szenvedéllyel fogtam hozzá a latin nyelv tanulásához, hogy egy év alatt abban egész otthonossá lettem. További gimnáziumi éveimben ez már nem is volt rám nézve tantárgy, hanem csakis a gyakorlás és a tökéletesbülés mezeje.

Kalksburgi éveimről is csak a legmélyebb hálaérzetemmel szólhatok és jól esik nekem, hogy, személyes benyomások alapján, vissza nem utasítható tanubizonyságot tehetek a sokat rágalmazott szerzet mellett. Hat esztendő tölthettem a jezsuiták fedele alatt és csak jót láttam, csak jóban részesültem. A tanári és nevelői személyzet változásai folytán a rend tagjainak nagy számával léptem érintkezésbe; találtam köztük több szellemileg, szívbőlileg és a lelki élet terén kiváló férfiut, de egyet sem, aki a legkisebb erkölcsi kifogás alá eshetett volna. Továbbra is élveztem tehát azt a pedagógiai szempontból oly döntő jótéteményt, mely már a szülői ház benyomásainak annyi erőt adott: a tanításnak és példának teljes összhangját. A nevelés szeretetteljes, gondos és individualizáló volt; meglátszott rajta és folyton érezni lehetett, hogy nem kenyérkereset, hanem magasabb hivatás a mozgató ereje. Valásos hit volt természetesen az alapja; de vallási gyakorlatok tultengéséről nem lehetett beszélni. Hangos vidámság uralkodott a házban; annak, amit az előítélet „jeszuitizmusnak” szokott nevezni, nyoma sem volt. De nyertünk alapos tudást valásunk lényegéről, hitünk erősségeiről, amely — megerősítve

a szülői ház benyomásait és tanításait — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem soha egy percre meg nem ingatták katolikus hitem szilárdságát. Isten különös kegyelméből ehhez az erősséghez lelkemben soha kétség nem férközött, pedig türhetően ismerem a hitellenes tudomány egész fegyvertárát; de az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben azt mindenkor nagyon gyöngének találtam. Hogy ez a megtámadhatatlan vallási meggyőződés nem állott útjában a modern társadalom mentalitása, a többvallásu nemzet erkölcsi létfeltételei méltánylásának, azt közpályám talán elegendőképp bebizonyította.

Nem lévén céлом önéletrajzot írni, kalsburgi és egyáltalán ifjúkori életéről csak annyit akarok elmondani, amennyi közéleti egyéniségem fejlődése tekintetében fontossággal bír. És itt meg kell emlékezni egy tanáromról, akinél nagyobb tudóst igen, de kiválóbb tanítót sohasem láttam. Spinell József volt a neve, a latin és görög előadója volt a felsőbb osztályoknak. Az ő keze alatt elmaradni nem lehetett, egyszerűen nem tűrte. A gyengébb tanulókkal külön dolgozott, viszont a jobbak számára „akadémiát” létesített, ahol az ő vezetésével talán kétszeresét olvastuk a latin és görög remekírókból annak, amit a tanterv megszabott.

Hogy milyen szellemben vezette osztályát, arra nézve álljon itt egy diákcsinyleírása, melyet épp ő vele szemben követtünk el és amelynek értelmi szerzőségével dicsekedhettem. Spinell kissé ideges volt; előadása és még inkább feleleteink meghallgatása alatt ujjai folyton a katedra fiókjának kulcsát forgatták. Ezt észlelve, egyszer zenélő dobozt tettünk abba a fiókba és a kulcslyukon kilógattuk a zsinórt, melynek meghúzása a zenét megindította — a kulcsot persze elvittük, a fiókot bezártuk. Kíváncsian lestük a történendőket. Jó tanárunk keze, ahogyan kereste a megszokott kulcsot, helyette zsinórt találván, a páter gyanupörrel élt és jóideig nem nyult hozzá. Egyszerre azonban, talán valami hibás felelet hatása alatt, elfelejtette gyanuját és, jobbnak hiányában, meghuzta az ominózus zsinórt és — csengett a zene a komoly tanteremben és megindult a falrengető hahota, amelyben azonban

senki jobb kedvvel nem vett részt, mint maga a kifigurázott tanár. Egyenesen meg is dicsért minket a szellemes tréfáért, mely még sokáig volt derült visszaemlékezésünk tárgya. Megvallom, ma is, 75 éves koromban, örömmel gondolok rá és az egész eset kedélyes lefolyását rendkívül jellemzőnek tartom annak a nevelésnek a szellemére, amelytől csakugyan távol volt a ridegség és a pedantéria. Az utolsó gimnáziumi években görög tudásom majdnem elérte a latint; Demosthenest nehézség nélkül, kevés szótári használattal olvastam. De nem ebben nyilvánult meg az a befolyás, amelyet ez a rendkívüli ember (mert Spinell az volt) későbbi fejlődésemre gyakorolt, hanem abban a módszerben, amely szerint az élőszóval való fordítási gyakorlatokat végeztette. Azt követelte ugyanis, hogy a készülés nélkül elénkbe tett latin vagy görög szöveget necsak valahogyan döcögve, hanem kerekded mondatokban adjuk vissza. Hogy az ilyen gyakorlatoknak, melyek jelentősége abban áll, hogy az adott gondolat számára rögtön meg kell találni a kifejezést, éveken át való folytatása mennyire megoldja a nyelvet, azt alig szükséges fejtegetni. Azt a kifejezési könnyűséget, amellyel szónoki pályámon, még pedig bármely általam ismert nyelven, rendelkeztem és amely rögtönzéseknél sem hagyott cserben soha, egyenesen ennek tulajdonítom.

Különben valami szónoki készségem már ifjúkoromban is volt. Kalksburgban egyenesen én voltam a házi deklamátor. Az évzáró és egyéb ünnepélyeken a hivatalos diszbeszéd elmondásával rendszerint engem bíztak meg, ami engem egyébként, mint osztályom első eminensét, amúgy is megilletett; a beszédet magam készítettem — előljáróm jóváhagyásának fenntartásával. Egy ilyen alkalommal az akkori tartományi főnök, P. Patiss, kiváló hitszónok, volt segítségemre. Az intézet gyönyörű parkjában sétálgatva beszélünk meg az előadandó témát és beszélgetésünk kiterjedt a szónoklat művészetére egyáltalán, de különösen Cicero és Demosthenes összehasonlítására. Az előbbinek négytagu körmondataiért és hatásos peroratióiért rajongtam; az utóbbit száraznak találtam, nem is tudtam megérteni, hogy miért is tekintik olyan nagy szónoknak. A tartományi főnök nagy tudással világította meg a kérdést és ezekkel végezte előadását: „Fiatal barátom, ha ön szónoki pályára készül, ne Cicerót vegye mintául, hanem

Demosthenest, mert a mi korunk hallgatósága nem veszi be a Cicero-féle virágos és kissé mesterkelt ékesszólást, hanem csak a demosthenesi egyszerű logikával és világos okfejtéssel közelíthető meg". Ez a kis epizód, mely mai napig is él emlékemben, döntő befolyással volt szónoki egyéniségem fejlődésére. Attól kezdve kevés gondot fordítottam a szóvirágokra és hatásos részletekre, hanem annál többet az eszmeláncolat átlátszó elrendezésére és az érveknek bizonyos fokozatosságával való csoportosítására. Ha voltak szónoki sikereim, azokat csak ennek köszönhetem, mert beszédeim megkapó részletekben és stíl-virágokban ugyancsak szegények. Beszédet előre nagyon kivételesen irtam le szóról-szóra; csak a vázlatot állítottam össze, sokszor nagy gondnal; második természetemmé vált organikus egységként alkotni meg a beszédet; még rög-tönzésnél is, ha csak néhány perc állott e célból rendelkezésemre, előre megcsináltam fejemben a tervrajzot. Ennek a módszernek vannak előnyei és hátrányai; előnye az, hogy a hallgatóság könnyen követi a fonalat és így kellemes benyomást nyer, érdeklődése ki nem fárad; hátránya azonban az, hogy: „c'est à prendre ou à laisser"; vagy az egész okoskodást kell elfogadni, vagy az egész elől elzárkózni, holott rhapsodikusabb beszédekből esetleg egyes részletek is meggyőzőleg hatnak és így valószínűbb némi tértnyerés az elmékben akkor is, ha nem hódolnak meg egészen.

Hálásan kell megemlékeznem kalksburgi zongoratanáromról, Frey Józsefről, aki, ha nem is nagy virtuóz, de alapos és művészetért lelkesedő zenész volt. Ő vezetett be a klasszikus zene ismeretébe és szeretetébe, az ő előadásai figyelmettek az akkor még erős ellentállással küzdő Wagner Richárdra, akinek ő rajongó bámulója volt; szóval neki köszönhetem zenei értésemet és azt a sok boldogságot, amelyet a zene révén élveztem. Elég arra, hogy öt jótévőim közé számítsam, mert leki életembe egy szép alkotórészt ő vitt bele. Jól esik az igénytelen, de becsületes cseh zenész emlékét itt megörökítenem.

Végül szólni kívánok iskolatársaimról és arról a befolyásról, amelyet egyéniségem kifejlődésére gyakoroltak, mert — bár köztük több jeles ifju volt és némelyikükkel szoros barátságot kötöttem — ezek a barátságok életpályáink elágazása

és többek (épp a legkiválóbbak) kora halála folytán későbbi életembe át nem nyultak. Legjobb barátom Deym Kelemen gróf volt, egy nagytehetségű és nemesszívű ifju. Versenytársak voltunk az első díjért: hol ő előzött meg engem, hol én őt, de mindig csak — lóverseny nyelven szólva — nyakhosszal. Ő a matematikában és egyéb reáliákban, én a latinban és egyáltalán a szépirodalmi és a philosophiai tantárgyakban voltam erősebb. A görögben körülbelül egyenlők voltunk. Végül nagy akarattal ráfeküdvén a matematikára, felülkerekedtem. Nagyon ambiciózusak voltunk, de ennek dacára az elsőbbség pályájáért való versenyfutás egy pillanatra sem zavarta meg barátságunkat. Mikor egyszer Cicerónak — gondolom — „de amicitia” című munkájából olvastunk az iskolában és szó volt a főhatalomért versenyző két férfiúnak a verseny által sem érintett nemes barátságáról, szemünk találkozott és mosolyogva intettünk egymásnak, hogy köztünk is így lesz. Egyáltalán az idealizmus uralkodott osztályunkban; nem volt divat, mint ma olyan gyakran az ifjak körében, minden nemes törekvés cinikus lenézése; ellenkezőleg, bizonyára nem voltunk az ifjuság hibáitól mentesek, de jót akartunk és romlott lelkű fiu köztünk nem volt.

Deym Kelemen, alig hagyta el Kalksburgot, a papí pályára lépett, amelyen bizonyára kiváló működést fejtett volna ki, ha rövid néhány év múlva el nem szólítja őt a földről a halál: ez történt a legtöbbszörrel azok közül, akikkel bensőbb baráti viszonyba léptem; ezért mondhattam, hogy egyéni összeköttetések nem nyultak át az iskolából későbbi éveimbe. De társaim összessége, a körükben élés, nagy és üdvös, lehet mondani: átalakító hatással volt reám, amennyiben kigyógyított kora ifjuságom legfélelmesebben megnyilvánuló hibájából: a túlérzékenységből és abból eredő rettenetes indulatosságból. Akik csak későbbi időkben ismertek, nem is sejtették, hogy olyan mérges fiu voltam, akitől az indulat pillanataiban minden kitelt. Nos, pajtásaim ezen gyengeségemet hamar felismerték és sportot csináltak abból, hogy ingereljenek. Vagy két éven át nagyon sokat szenvedtem ezen a réven, míg rá nem jöttem, hogy az egésznek véget vethetek, ha egyszerűen fel nem ülök az ingerkedésnek és dühöngés helyett nevetek rajta. Ezen a módon oly gyökeresen kigyógyultam ebből a hibából,

hogy az soha többé erőt nem vett rajtam; valóban nem emlékszem, hogy érett férfikoromban valaha az indulat azokon a határokon tulragadott volna, amelyet neki belátásom megszabott.

Meg kell még emlitenem, hogy magyarságom Kalksburgban semmi csorbát nem szenvedett. Voltunk vagy 25—30-an magyar fiuk és mindig volt egy magyar páter, akinek vezetése alatt nyelvünket és irodalmunkat elég alaposan műveltük. Nagyon össze is tartottunk minden „nemzeti ügyben” és, bár kalksburgi éveim a Bach-, később a Schmerling-érába estek, soha olyant nem hallottunk, ami magyar érzelmeinket sértethette volna. Az osztrák pajtásokkal voltak olykor, de csak nagyon elvétve, a magyar érzékenység révén apró surlódások, ezek azonban mélyre nem hatoltak és nyomokat nem hagytak. Minden évben valami hazafias történelmi tartalmu magyar szindarabot adtunk elő az intézet házi színpadján. Mivel azonban ezt mindig úgy kellett szállítani, — illetve kibővíteni — hogy minden magyar fiunak legalább néhány szóból álló szerep jusson, a hallgatóságban nem volt, aki az előadást megértse, hacsak aznap valamely magyar növendék családja nem fordult meg Kalksburgban. Lelkes tapsban azért nem volt hiány. Egy ilyen darab diszletében a magyar címer volt alkalmazva valamely oszlopon; az oszlop maga nagy ebédlőteremünkhöz tartozott, melyben — az állandó színpad elkészültéig — színielőadásainkat tartottuk. Hogy, hogy nem, a diszletek eltávolítása után, a magyar címer még ott maradt az ebédlő oszlopán és egyszer az ebéd végeztével, a teremből távozáskor, valamelyikünk azt képzelte, hogy nem-magyar társaink azt gunyos megjegyzésekkel illetik. Nem tudni, minő jelre, vagy milyen ösztön sugallatára, hirtelen csak ott termettünk magyar fiuk mindnyájan a hazai jelvény körül, csatakészen a senki részéről sem szándékolt támadással szemben. Mikor mindenki kivonult volt, kegyelettel leszedtük a címert az oszlopról és ünnepélyes menetben elvittük a magyar tanár lakására, aki előtt élénk színezésben ecseteltük a szent jelvény vélt veszedelmét és azt oltalmára bíztuk. A jó páter kellő komolysággal fogadta előadásunkat és eleget tett kérelmünknek. Ezt a kis eseményt csak annak a szellemnek jellemzésére adom elő, amely a kalksburgi magyar fiuk közt uralkodott; különben ismétlem, hogy komoly nemzeti surlódások ott nem

fordultak elő. Csattanóul csak azt mondom el még, hogy a korai felkelés ellen akkor táplált ellenszenvem dacára, egy nyári félév nagyobb részén át a megállapított időnél egy órával korábban keltem föl, hogy több időm legyen a magyar irodalom tanulmányozására. Rajongtam nagy költőinkért; iparkodtam hirnevüket irodalmat művelő német társaim közt terjeszteni; evégből verses fordításokat készítettem számukra; német jambusokra lefordítottam Vörösmarty „Áldozat”-ának három utolsó felvonását, melynek szép nyelve elragadott és nagy sikert értem el vele. A nemzeti gondolat lüktetése tehát nem gyengült el lelkemben és minden nehézség nélkül csináltam meg az átmenetet a magyar életbe, sőt nem is éreztem, hogy átmenetre volna szükség.

De még nem bucsuzhatom el Kalksburgtól. Ha számot akarok adni azokról a befolyásokról, amelyek egyéniségemre és gondolkodásomra alakítólag hatottak, kell, hogy itt álljon P. Hattler Ferencnek neve, aki a felsőbb osztályokban hit- és bölcsészettanárunk volt, amennyiben t. i. akkor a 7. és 8. osztályban a bölcsészetbe való bevezetés a tantárgyak közt szerepelt. De az ő előadásában kiszélesedett és életteljessé, érdekfeszítővé vált az a kevés, amit a tanterv nekünk juttatott. Egyénisége valósággal varázslatos volt; megkapott minket már az a suttozva közzsájon lévő értesülés, hogy olyan szivbajban szenvedett, amely minden pillanatban halálát okozhatta, bár nem zárta ki azt sem (amint tényleg bekövetkezett), hogy magas kort érjen el. Dacára ennek, vidámabb, jobb kedélyű, derültebb lelkű szentet — mert ha valaki azok közül, akikkel az életben találkoztam, úgy ő bizonyára az volt — nem lehetett találni. Ugyanez a férfit, aki tanulmányaink legkomolyabb részét irányította, fiatalos jókedvvel elegyedett közénk szórakozásaink, sétáink, mindennemű tréfáink részeseként, amennyiben azt egészsége engedte. Megjelenése mindig fokozta a derüs hangulatot. Nem a legkisebb erkölcsi oktatás, amelyet észrevétlenül tőle nyertünk, éppen az volt, hogy megtanított arra, miként lehet őszintén mulatni, Isten megbántása és felebarátunk leszólása nélkül. Ez a férfi akkor alig 30 éves mult, de mély tudásával és ritka előadói adományával valódi vallás-bölcséletté tágitotta hittani leckéit; a bölcsészeti tantárgyakat pedig azzal az eredménnyel adta elő, hogy közülünk

mindazok, akikben csak némi metaphysikai hajlam volt, többet kívántak tudni, mélyebbre akartak hatolni. Reám nézve döntővé vált ez a vágy, amennyiben szüleim beleegyezésével elhatároztam, hogy a gimnázium befejezése után nem megyek rögtön az egyetemre, hanem közben egy évet kizárólag bölcsészeti tanulmányoknak szentelek. Lett azután belőle kettő, de mégis úgy, hogy a második évben párhuzamosan végeztem az első jogi tanfolyamot is, mint magántanuló, még pedig Bécsben, ahol a Schmerling-rendszer megbuktatására irányuló akció atyámat visszatartotta.

Főiskolai éveimről kevés mondanivalóm van, egyetemi tanulmányaimnak sem első két bécsi (1864—1866), sem utóbbi két budapesti (1866—1868) éve mélyebb nyomokat nem hagyott szellemi fejlődésben. Kiváló tanárokat hallgattam, de különös befolyást egyik sem gyakorolt reám. Bécsi éveim másodikát, szüleim akkor Budapestre költözvén az 1865. évi országgyűlésre, egészen magányosan töltöttem; valóságos anachoréta életet éltem, teljes visszavonultságban minden zajos mulatságtól, de mohón keresve minden alkalmat, hogy jó zenét hallhassak — színházban, hangversenyeken. Mivel pedig Bécs a világnak első zenei metropolisa, elképzelhető, hogy ott két éven belül jóformán az egész komoly zeneirodalommal megismerkedtem. Drámai színház dolgában kizárólag a Burgra szorítkoztam; a külvárosi színházak könnyű muzsája nem vonzott. Ez a komoly élet, melyben több része volt a bölcsészeti, mint a jogi tanulmányoknak, teljesen kielégített volna, ha az 1865-ik évi országgyűlés megnyitásával lelkem egész figyelme nem fordult volna Budapest felé. Alig vártam az 1865—66. tanév végét és a jogtörténelmi vizsga letételét, mellyel akkor a második jogi évfolyam végződött, hogy azután átköltözhessem a budapesti egyetemre és ezzel a magyar politikai élet központjába. Hogy minő szellemben érdeklődtem a függő problémák iránt, arról később lesz szó. Budapesti egyetemi éveim alatt a szülői házban laktam, kezdtem résztvenni a nagyvilág mulatságaiban, bizonyos mértékig az egyetemi mozgalmakban, türehető buzgósággal tanultam; 1868-ban kitűnő sikerrel tettem le az úgynevezett bírói vizsgát. Erre következtetett volna, még pedig, ha úgy akarom, rögtön, az államtudományi vizsga, mert ügyvédi minősítést nem kívántam

elnyerni. Én azonban ezt huzamosabb időre elhalasztottam. Tárgyai voltak: nemzetgazdaság és pénzügytan, statisztika — ha jól emlékszem — közjog és politika. A halasztás indoka az volt, hogy különösen a nemzetgazdasági tudományban tovább akartam magamat képezni, mert az egyetemen hallottak tudási vágyamat nem elégítették ki, utazni is akartam, tapasztalásokat szerezni Európa különböző országaiban, szépirodalmi ismereteimet bővíteni a művelt nyugat általában ismert nyelvein: német, francia, angol, olasz. Szóval autodidakta életet akartam 1—2 évig folytatni és ezzel befejezni a politikai pályára való előkészületemet, mert hogy ez az én hivatásom, azzal akkor már teljesen tisztában voltam. Ennek az önmagam által irányított utolsó készülésnek befejezőként akartam letenni az államtudományi vizsgát. Politikai pálya alatt a parlamentet értettem és mindazt, amit az ember a parlamentben elérhet; szónoki babérokra áhitoztam és becsületesen jót akartam tenni, az igazságot szolgálni, de ezen az uton dicsőséget is nyerni. Nagyon ambiciózus voltam, az első sorokba kíváncsoztam, de magától értetődőnek vettem, hogy csak tisztességes uton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve. Hogy az ambíció kedvéért meggyőződéseket lehessen megtagadni, azt nem is értettem, még kevésbé számítottam a lehetőségek közé. Idealista voltam az egész vonalon, hála az égnek, hogy az voltam és — sok csalódás után, kevesebb lelki frissességgel ugyan, de rendületlenül az vagyok ma is.

Budapesti egyetemi éveim egyébiránt nem voltak egészen politikamentesek. Azok összeestek a kiegyezést megelőző utolsó és azt követő első esztendővel. Mondanom sem szükséges, hogy a dolgok iránt lázasan érdeklődtem, hogy milyen értelemben, arról később lesz alkalmam szólni. Itt csak néhány eseményről akarok beszámolni, melyek elseje egy egész történelmi folyamatot jellemez, a másik kettő pedig nem volt befolyás nélkül gondolkodásomra. Gondolom, 1867 tavaszán történt, hogy egy dalmáciai küldöttség jött Budapestre, a magyar politika vezéreivel érintkezést keresve. A küldöttség tagjai, mint akkor a dalmát intelligencia tulnyomó része, egytől-egyig olaszok voltak — qualis mutatio rerum! Vezérükül egy Bajamonti nevű urat ismertek el, Dalmácia Deák Ferencét, amint ők mondták. Bajamonti nem vett személyesen részt a

küldöttségben, de otthon annak az akciónak élén állott, melyet a küldöttség Budapesten képviselt. Valami dalmát történelmi múzeumból vagy másféle tudományos intézetről volt szó, azzal a kifejezett céllal, hogy Dalmácia olasz jellegű különállása a nagy-horvát törekvésekkel szemben biztosíttassék. Evégből kerestek érintkezést Magyarországgal, mellyel közvetlen kapcsolatba óhajtottak lépni — egyelőre erkölcsi értelemben és ezért óhajtották, hogy a tervbevett intézet részvényeinek egy jelentékeny része magyar kezekbe jusson. A küldöttség fogadására Deák Ferencnél gyűltek össze a magyar közélet notabilitásai, pártkülönbség nélkül, köztük atyám is. Mikor azonban az ügy előadására került a sor, kísült, hogy a küldöttség tagjai csak olaszul beszélnek, a jelenlevő magyar urak közül pedig egy sem bírta ezt a nyelvet. Ekkor atyám megemlítette, hogy neki van egy husz éves fia, aki tud olaszul és — szerinte — elég nyílt fejű, hogy a tárgyalásoknál tolmácsul szolgáljon. Talán jobbnak hiányában, ő is megfelelehet. A javaslat örömmel elfogadztatván, elküldtek értem, szerencsére mindjárt meg is találtak és, aki valaha ambíciótól duzzadó husz éves ifju volt, csak az képzelheti el, mekkora önérzettel élveztem ezt az első politikai szereplésemet és mennyire fontosnak tartottam magamat. Nem is volt kis dolog, hogy Magyarország első emberei rámszorultak egy fontos tárgyalásnál, általam jutottak ki a zsákutcából. Nem az én tolmácsoló képességemen, mely úgy hiszem kifogástalanul működött, de egyéb okokon mult, hogy az ügynek további következményei nem voltak. A Deák-párti kormány horvát politikájához tartozott, hogy Dalmáciát, illetve a magyar szent koronának Dalmáciára vonatkozó virtuális jogát az 1868. évi horvát kiegyezési törvényben Horvátország javára könnyelték. Reám nézve azonban emlékezetes marad ez az első találkozás az ország vezetőférfiaival és talán náluk is kedvező benyomást hagyott a készülő politikusról.

Ez az epizód a kiegyezést és a magyar minisztérium kinevezését megelőzte. Mikor a kiegyezés megkötöttet, lelkes Deák-párti voltam, erős konzervatív színezettel, amire később még visszatérek; az egyetemi ifjuság nagyobb része, az alkotmány helyreállításának és a koronázásnak örömmámorában uszva, szintén a kormánnyal tartott; a baloldaliak sem vonták ki magukat egészen ennek az érzelemlátnak hatása alól.

Nemzetközi radikálizmust, a mai galileisták értelmében, az akkori ifjúság még csak híreből sem ismert. Ekkor történt, hogy reggeli sétalovaglásom alatt gróf Andrassy Gyula miniszterelnökkel találkoztam és általa felszólítva, hogy hozzája csatlakozzam, beszámoltam az ifjúság hangulatáról, különösen pedig arról a kitűnő hatásról, amelyet egy ifjúsági üdvözlő küldöttséghez tartott beszéde az ifjakra gyakorolt. A nagy államférfiu őszinte örömmel fogadta jelentésemet és ennek kapcsán hosszabb politikai eszmecserére méltatott. Hasonló szerencsében részesültem báró Eötvös József részéről is, még pedig ismételten, mikor családját svábhegyi nyaralójában felkerestem. Három leánya közül kettő, a későbbi Náray Lajosné és a későbbi Inkey Istvánné — az utóbbi már a sirban fekszik — az akkori budapesti társaság legkedveltebb egyéniségei közé tartoztak. Igénytelenség, állandó jókedv és jóságos indulat párosult bennük nagy szellemi műveltséggel és kiváló észbeli tehetséggel. Emellett elsőrendű táncosnők is voltak; nem csoda, hogy élénk eszű ifjak, minden udvarlási utógondolat nélkül is keresték társaságukat. A harmadik, később báró Plener Ernőné, akkor még igen élénk és kedves „backfisch” volt. Anyjuk, Rosty Ágnes, kiváló zenész, finom, előkelő, jóságos lelkének légkörét árasztotta arra a miliőre, amelyben Eötvös József nagy szelleme tündökölt. Nem csoda, hogy ez a családi kör nagy vonzóerőt gyakorolt reám és hogy akkor, amikor, mint jogász, a nyári hónapok egy részét is Budapesten kellett töltenem, gyakran kocsiztam fel délután a Svábhegyre. Eötvös Lórántot véletlenül soha ott nem találtam; csak hallottam róla, hogy hajlamai idegenek a politikától és a természet-tudományok felé terelik, melyekben világhírre is emelkedett. Ezt akkor szinte megfoghatatlan különködésnek tartottam, később irigységgel tekintettem reá, amint ki fogom majd fejteni. De többnyire ott volt a családapa és engem elragadott szeretetreméltósága, póznélküli közvetlensége, mely — ebben Montalemberthez hasonlítván — nem tartotta méltóságán alulinak a nagy politikai beszélgetést egy jogászfíuval. Valóban nem is tudom, hogy mi vonzott jobban a Svábhegyre: a fiatal hölgyek jókedve, vagy az a gyakran teljesülő remény, hogy a nagy férfíuval néhány komoly szót válthatok. Emlékszem, hogy egyszer a munkáskérdést tárgyalta velem; én a munkás hely-

zetének százalmas inferioritását fejtegettem a tőkebirtokossal szemben, ő pedig az asszociáció erejére mutatott rá, mellyel az egyensúly helyreállítható lesz: pedig akkor még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költő-bölcsész szeméi előtt már megjelent a jövő látománya.

Meg kell még magyaráznom, miért mondtam előbb, hogy csodálkozásom Eötvös Lórántnak a politikától idegen tudományos hivatásán később irigységgé változott. A közélet terén szerzett tapasztalások vittek arra az elkésett retrospektív töprengésre, hogy szerencsésen választottam-e pályámat és annak megállapítására, hogy ha életemet újból kezdhetném, mindenestre a tudománynak, akármilyen tudománynak, szentelném magamat. A tudományos működés óriási fölénye abban rejlik, hogy a tudomány emberének semmivel sem kell számolnia, csak a tiszta igazsággal, amint azt felismeri. Ezért folyton teljes harmóniában van önmagával. Ellenben minden olyan tevékenységi körben, amelynél mások közreműködését nem nélkülözhetjük, tehát legfőképp a politikában, az igazságon kívül még számolnunk kell a „mások” — legyenek azok uralkodók, tömegek vagy pártok — előítéleteivel, gyengeségeivel, szenvedélyeivel; ezeknek szükségkép bizonyos foku engedményeket kell tennünk, a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést sem haladunk a kítüzött — felteszem — jó és igazságos cél felé és az igazságnak még nagyobb vereségét kockáztatjuk. A becsületes politikus lelkét állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok; állandóan kételkedik, hol a határ, amelynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban — épp az ügy érdekében kell. Tökéletes benső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely tudvalevőleg az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá, amikor azután mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemli még meg az „arany” nevet, épp úgy: hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképesé t t i g a z s á g ? Számszerint ez a kérdés meg nem oldható és azért nehezedik bizonyos homály a legideálisabb politikai törekvésekre is. Boldog a tudós, akit munkájának természete ettől mentesít.

E kitérés után visszatérek elbeszélésem folytatásához.

A programmot sikerült meg is valósítanom. A két esztendő alatt, melyen át „saját füzeteim szerint” dolgoztam, több időt töltöttem Párisban.

Egyik párisi tartózkodásom épp összeesett azokkal a nevezetes választásokkal (1869 tavaszán), melyek az autokrata császárság bukásához vezettek és az „empire libéral” kísérletét kényszerítették III. Napoleonra. A sors különös kedvezése folytán mélyen beletekinthettem az akkori mozgalmakba. A liberális katolikusok híres vezére, Montalembert gróf magyarországi utazása óta szoros barátságot tartott atyámmal; családunk női tagjai is benső viszonyban állottak egymással. Első utam tehát Montalemberthez vezetett, akinek iskolájához erősen vonzódtam. Montalembert, akit fájdalmas és súlyos betegség szobájába zárt, de aki mindamellett széleskörű összeköttetéseket tartott fenn a politikai világban, atyai jósággal fogadott. Ugyszólván mindennapos vendége voltam és alkalmat adott arra, hogy asztalánál kiváló férfiakkal találkozzam, egyebek közt a híres konzervatív szociológussal, Le Play-vel, akinek munkái mély benyomást tettek volt reám. De legmaradandóbb értékük mégis magával Montalemberttel folytatott beszélgetéseim voltak, melyek folytatásaként néhány levelet is váltottunk a következő évben — életének, sajnos, utolsó évében. Egyéniségét jellemzi az a készség, amellyel szellemének és tapasztalásának egész gazdag tárházát egy 23 éves ifjunak rendelkezésére bocsátotta és még arra is időt szakított, hogy vele levelezzen. És, bár az igaztalan támadások által előidézett keserőségek őt is, követőit is némely olyan nyilatkozatra ragadták, amelyet nem helyeselhettem, hálás kegyelettel őrzöm nagy alakjának, a tizenkilencedik század katolikus mozgalmi egyik legnagyobb alakjának emlékét.

Ezenkívül ez években két nagyérdekű utazást tettem: jelen voltam 1869 őszén a Szezi-csatorna megnyitásán, mely politikailag a második francia császárság utolsó fénysugarának mondható. A francia Gériust ünnepelték. Eugénie császárné volt az ünnepély központja: de a nagy mű gazdasági gyümölcsseit már készült leszedni az angol, a hatalmas örökség után pedig már kinyújtotta kezét a német. És mikor esorokat írom, összetört az a büszke hatalmi épület is, amelyen Bismarck és Moltke lángelméje akkor dolgozott, amelyet

1870-ben befejezték és amely, organikus erejénél fogva, az örökkévalóságra látszott rendeltnek. Mi mindent láttam e félszázadon át! Elsősorban hazám feltámadását, büszke reményeit, azok lehanyatlását és végül azt, ami megsemmisülésnek látszik. Lesz-e feltámadásunk? Megélem-e annak legalább hajnalhasadását? ... Azután 1870 tavaszán hat hetet töltöttem Rómában, a vatikáni zsinat idejében, melynek vezéralakjaival: Manning érsekkel, Ketteler és Dupanloup püspökökkel, stb., a mi püspökeink révén összeköttetésbe léptem. Dupanloup-hoz különösen Montalembert által lévén ajánlva, a nagy püspök különös figyelmében részesültem. Óvakodtam attól, hogy a fennforgó kérdésekben állást foglaljak; egyszerűen bevártam és előre elfogadtam az egyház döntését és, midőn sok lélekemelő jelenség mellett megszorítóakat is láttam, csak megerősödtem abban az alapvető tételben, melyhez való ragaszkodás egyedül mentheti meg az embert attól, hogy összes meggyőződéseivel minduntalan hajótörést szenvedjen, hogy t. i. élesen meg kell különböztetni az elvet, az intézményt, azoktól az emberektől, akik azt időnkint képviselik és hogy ez utóbbiak gyarlóságai miatt nem szabad az elvet, az intézményt magát megtagadni, annak kultuszában meginogni. Áll ez a vallásról, az egyházzal, úgy mint más intézményekről is. Melyik, példának okáért, az a szabadsági intézmény, melyet megtagadni nem volnánk hajlandók, ha látjuk, miként élnek azzal vissza az emberek? Sajtószabadság, népképviselő, köztársaság, stb., mily rettenetes csalódásokra vezettek az emberek hibájából. Másfelől mindaz, ami tekintély: papság, királyság, tanárság — hova jutnak, ha az embereket nézzük? De előttem VI. Sándor és a renaissance-pápák — előbb az avignoniak egész sorozata — sohasem szállította le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyítéknak éppen azt vettem, hogy legmélátlatlanabb képviselőinek botrányát is túlélte.

Feltűnőnek látszik, hogy Anglia nem szerepelt utazási programomban, holott politikai és jelesül parlamenti pályára készülő ifjunak elsősorban oda kellett törekednie. Angliára vonatkozólag azonban épp ebből a szempontból úgy éreztem, hogy az nekem egész tanulmány tárgya, ahova egy fél-, vagy legalább egy negyedévre akarnék menni; rövidebb időre nem

tartottam érdeemesnek. Angliai utamat tehát arra az időre halasztottam, amikor ennyi szabad hónappal rendelkezni fognék; akkor anyám folyon szenvedő betegeskedése állott ennek útjában, később pedig ezt a huzamosabb szabad időt sohasem tudtam megtalálni. Így történt, hogy egész életemen át nem tartózkodtam Angliában annyi ideig, amennyi félig-meddig komoly tanulmánynak megfelelne és Anglia intézményeivel, szokásaival, életével csak könyvek útján ismerkedtem meg. Igaz, hogy — a német után, angol nyelven olvastam a legtöbbet az összes idegen irodalmak közt.

Az 1868—1870. évek programján azonban csak másodlagosan szerepelt az utazás; elsősorban az egyetemi tanulmányoknak autodidaxia útján való kiegészítése állott és — mint már említém — irodalmi önművelés. E két tekintetben, de főleg a nemzetgazdasági tudományba való behatolás tekintetében nagyon sokat végeztem e két év alatt, melynél munkásabbra egész életemen át nem emlékszem. Azok nagyobb részét Eberhardon töltöttem, ahova szüleim, nagyanyám halála után, 1866 őszén költözködtek; odáig nem volt Magyarország állandó lakóhelyük. Nemzetgazdasági tanulmányaim vezérfonala Kautz Gyula tankönyve volt, amely, ha nem is dicsekedett eredeti felfogásokkal, viszont a legteljesebb áttekintést nyújtotta a tudomány akkori állásáról, az összes leltűnt, uralkodó és keletkező elméletekről és így kiválóan alkalmas volt arra, hogy az erre elkészült elme magának önállóan alkossa meg álláspontját. Arra pedig, hogy önállóan gondolkozzam, bölcsészeti tanulmányaim alaposan előkészítettek. Ebben állott egész életemre kiható legnagyobb hasznuk. Lassankint megszereztem azokat a legfontosabb műveket, amelyekre az én tankönyvem hivatkozott és azokat is nagyrészen áttanulmányoztam; írva tanultam, — terjedelmes feljegyzéseim vannak, melyekben az olvasottakat továbbfontam. Végül Roscher befolyása dominált bennem; intranzigens hive lettem a korlátlan gazdasági szabadság akkor uralkodó elméletének; hogy a természetes társadalmi erők szabad mozgásából feltétlenül harmóniának kell eredni, azt szinte vallásos hittel a gondviselés bölcsességének corroláriumaként fogadtam el és majdnem istentelenségnek tekintettem volna minden kételkedést. További olvasmányok azonban csakhamar

megingatták ezt a feltétlen bizalmat. Rájöttem, hogy azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartottam, nagyrészt igen mesterkélt eredményei különböző történelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaskodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a gondviselés közvetlen alkotásainak, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni. Rájöttem, hogy a „laissez faire” iskolája egyoldaluan az önérdeket állítja oda a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakító erőként, holott mellette egyenjogú tényező, lélektanilag véve is, a közérdek átérzése. E tekintetben villámcsikázásként hatott reám Schaeffle tankönyvének első megtekintése — a tartalomjegyzéknek átfutása — melyben az egész anyag két főrészt van osztva: „Das privatwirthschaftliche und das gemeinwirthschaftliche System der menschlichen Wirthschaft”. Döntő befolyással bírt gondolkozásomra Liszt Frigyes olvasása is; érezhetővé tette előttem azt a tényt, hogy a szabadkereskedelem iskolája nem annyira nemzetgazdaságtant tanít, mint emberiségi gazdaságtant, holott az, amit mi gazdasági politikának nevezünk, mégis csak a nemzetek életének gazdasági megalapozása. Ismét villámszerű hatással volt reám Liszt Frigyesnek az a lapidaris tétele, hogy : a szabadkereskedelem a csereértékeknek, a védvám pedig a termelőerőknek gazdasági rendszere. Ezeket a részleteket autodidakta éveimből azért említem, mert messze kiható befolyással voltak politikai működésekre. Ha később, az 1878. évi közgazdasági kiegyezés alkalmából erélyesen sikra szállottam a szabad kereskedési politika mellett, ezt akkor már nem valami abszolút elméleti meggyőződés alapján tettem, hanem azért, mert úgy láttam, hogy az adott helyzetben ez felel meg Magyarország érdekeinek.

Ennyi bevezetés után végre eljutottam volna politikai emlékeim előadásához; de ezt is annak a milliónek politikai jellemzésével kell kezdenem, amelyből fejlődtem, tehát egy újabb bevezetéssel, mely az ifjúkoromra ható első politikai befolyásokat ecseteli, mert ezek utóhatásának figyelembevétele nélkül pályafutásomat sem megérteni, sem bírálni nem lehet és mert az a politikai iskola, amelyben felnőttem, a leirandó félszázad kialakulásának lényeges előzményeihez tartozik.

ELSŐ POLITIKAI BEFOLYÁSOK — A KONZERVATIV ISKOLA

Mint Apponyi Györgynek fia, az 1848. év előtti konzervatívek hagyományaiban és politikai légkörében nőttem fel. Atyám emberi tulajdonai, nagy esze, jósága, ideális lelkülete, szeretetreméltósága és az a rajongó tisztelet és szeretet, amelyek hozzákötöttek, természetesen mélyítették azt a politikai befolyást is, amelyet ő és környezete reám gyakorolt. Én, aki tanulóéveimnek meglehetősen kora stádiumában már kritikai elmével fogadtam a tananyagot, aki bölcsészeti tanulmányaim alatt az élet legfőbb problémáiról lépésről-lépésre önmagamnak alkottam meggyőződéseket, egyedül vallásos hitem maradván minden kételytől érintetlen, s egyetemi éveim végeztével tudásom javarészét mint autodidakta szereztem magamnak, könyveim közt válogatva, meditálva, írva, okoskodva, és egyetlen mesternek sem levén tanítványa: én a politikai téren nagyon sokáig kritika nélkül tettem magamévá atyám minden felfogását és az ő ítéletében láttam az igazság mértékét. E boldog odaadásban atyám iskolája iránt sem zavart semmiféle kedvezőtlen benyomás. Politikai barátai a konzervatív tábor jelesei, akik házában többször megfordultak, kifogástalan jellemű, okos, szeretetreméltó uriemberek voltak, akiktől sohasem hallottam semmit, ami gyermeki ép érzékemet bánthatta volna; magyarságom, amint azt kalksburgi élményeim mutatják, az apai házban izzó szenvedéllyé fejlődött és soha nem is képzelhettem, hogy valaki magyarabb lehessen, mint apám és az ő politikai környezete. Az az ellentét, amely politikai

egyénségem későbbi kialakulása és a konzervatív iskola hagyományai közt létezik és amelynek csirája ifjúkori hajlaimban kifejeletlenül kétségtelenül már megvolt, akkor nem jutott kifejezésre, sőt öntudatossá sem vált, abból az okból, hogy ifjúkorom nem a konzervatívok 48 előtti küzdelmeivel az akkori magyar ellenzék ellen, hanem a Bach- és Schmerling-korszakkal szemben folytatott akciójukkal estek össze, tehát a magyarságért, a magyar alkotmányért vívott harcaikkal. Politikai beszélgetéseik is majdnem kizárólag ezek körül forogtak; a 48-iki eseményekről, az azokat megelőző harcokról ritkán és tartózkodóan szóltak, régi ellenfeleikkel bizonyos kapcsolatban voltak. Én tehát nem láttam őket ellentétben a nemzeti közvélemény egy részével, a merészebb nemzeti törekvésekkel, hanem úgy tűntek föl előttem, mint a nemzetet elnyomó hatalom ellen folytatott nemzeti küzdelem legexponáltabb előharcosai. Részletekkel, árnyalatokkal nem törődtem; nem is voltak azok tekintetében kialakult nézeteim. A célokkal lelkesen együttérezvén, az eszközök megválasztását illetőleg vakon bízta atyám ítéletében és így benső ellenmondás nélkül követtem opportunisztikus politikáját, mely közte és Deák Ferenc közt még 1865-ben is erős nézetárványlatot létesített. Meg lévén győződve (19 éves ifjú voltam akkor) a kiegyezés szükségességéről, úgy láttam, hogy bizonyos taktikázás közelebb vezet hozzá, mint a jogfolytonossági elv előzetes keresztülvitelének merev követelése. Csakugyan így is lett. Königgraetz dacára a 48-iki alkotmány helyreállítása csak úgy éretett el, hogy előbb megvolt a megegyezés annak módosítását és a közös intézményeket illetőleg. A különbség valóban csak formai volt, sőt tulajdonképpen elenyészett, mert a konzervatívok is tudták, hogy új törvény, mely a fennállót módosítja, csak koronás király szentesítésével jöhet létre, hogy tehát a kiegyezés betetőzése, a koronázás, koronázási hitlevéllel és esküvel, szükségképp megelőzi a király részéről kívánt biztosítékok törvénybe foglalását.

Legyen ez bármint, a kiegyezés létrejöttével a 48 előtti konzervatív párt, mint külön politikai tényező, megszűnt létezni. Vezetői és tagjai nagyjából beleolvadtak a Deák-pártba, némelyik teljesen félreállt a közélettől, vagy — mint példának okáért a nagytehetségű és nagy tudású Szécsen Antal

gróf — olykor-olykor hallatta szavát a főrendiházban és a delegációban, de pusztán egyéni nyilatkozat alakjában és sohasem azzal az irányzattal, hogy a Deák-párti kormánynak nehézséget okozzon. Atyám is néha felszólalt a főrendiházban, a delegációban is egyszer-kétszer résztvett; de nyilatkozatai mindenkor csak a konkrét tárggyal foglalkoztak; ő határozottan támogatta a Deák-párti kormányt, barátait annak támogatására hívta fel, engem is oda vezetett be; nagyon megkönnyítette ezt Deák Ferenczel való személyes barátsága és az az igaz nagyrabecsülés, amelyet Deák iránta érzett és; kiváló jóindulat alakjában, reám is átvitt. Ezekről lesz alkalmam később szólni, valamint a konzervatív politika felujításának a Deák-párt megszűnése után történt kísérletéről. Most meg kell világítanom azt a befolyást, amelyet a konzervatív iskola politikai gondolkodásom fejlődésére gyakorolt, és hogy mennyi hatott ki ebből későbbi éveimre és mennyi lett hitvallásom maradandó alkotó részévé.

A 48 előtti konzervatív pártot az akkori szabadelvű ellenzéktől nem a belügyi reformkérdések választották el élesen; legalább nem a konzervatív pártnak azt a tulnyomó nagyobb részét, amely előbb Dessewffy Aurél, később atyám vezérlete alatt épp úgy akarta a közteherviselést, az urbériség megszüntetését, stb., mint a liberálisok. Atyám, mint kancellár, az 1847—48. évi országgyűlésnek az erre vonatkozó királyi előterjesztések egész sorozatát jelentette be. Ez a konzervatív tábor különben teljesen egyetértett Széchenyi István reform-politikájával és bírta az ő támogatását is. Az eltérések, amelyek ezen a téren is léteztek, mondjuk az ellentétek, inkább a tempóra és a módszerre vonatkoztak és talán nem is lettek volna áthidalhatatlanok. Az igazi ellentét az Ausztriához való viszony felfogásában állott. A szabadelvűek sem követték tudatosan elszakadási politikát, Kossuth Lajos sem; őt is csak a későbbi események vitték erre a térre; de, a *pragmatica sanctio* által létesített személyi kötelék fentartásával, ők teljes és független magyar nemzeti és állami életet követeltek és ezt akarták intézményesen biztosítani. A konzervatívek ezt a két dolgot: a monarchikus köteléket és a teljes magyar államiságot összeegyeztethetőnek nem tartották (ugy, mint később Kossuth Lajos sem, csakhogyni ebből a meggyőződésből más következ-

tetést vontak le), alapvető meggyőződésük pedig az volt, hogy Magyarország, történelmi területével és hagyományos politikai egységével, egymagában a környező veszélyekkel szemben meg nem állhat, hanem más erőkkel egyesülve nagyhatalmat kell alakítania, hogy magát fentarthassa. (Nem jutott-e Kossuth Lajos is hasonló felfogáshoz, mikor a dunai konföderációt tervezte?) Ily összeköttetés szükséges lévén, történelmi, geográfiai és kultur-szempontról legjobbnak tartották azt, amely Ausztriával már létezett; s így hazafiúi szempontból is hajlandók voltak az e kötelék biztosítása végett szerintük szükséges áldozatokat a teljes és önálló magyar államiség követelményeiből meghozni, természetesen Magyarország közjogi önállóságának és teljes belügyi autonómiájának fentartásával. E mellett tory hitvallásuk őket a dinasztia feltétlen híveivé tette és azok maradtak akkor is, amikor magyarságuk őket a dinasztia politikájával éles ellentétbe hozta. Nem is lakott bennük az az érzelmi idegenkedés Ausztriától és az osztrák befolyástól, mely a mindig saját hazájukban élő és annak alárendeltségét érző magyar értelmiség nagyrésztében kifejlődött. Ne feledjük, hogy a vezérek nagyrésze az arisztokráciához tartozott, melynek az osztrák főnemesi körökkel számos összeköttetése volt, sőt nagyrészt Bécsben is lakott. A 48 előtti állapotokat kielégítőnek ők sem tartották; a magyar kormányzások számára több szabad mozgást kívántak — de radikális változásoktól az előbb említett szempontokból idegenkedtek.

Nem célom a magyar konzervatívok apologiáját írni: hisz élesebb ellentét alig képzelhető, mint az, ami saját kialakult politikai álláspontom és e tábor hagyományai közt fennállt. De ki kell emelnem, hogy a különbség az ő álláspontjuk és a 67-es éra álláspontja közt lényegében csak formai — illetve fokozati különbség volt. Mert a 67-es intézmények is gyakorlatilag súlyos áldozatokat tartalmaztak a monarchia szilárdsága érdekében a teljes magyar államiség rovására; csak elméletileg tartották fenn a tökéletesen szuverén magyar állam fogalmát, illetve a később mindjobban kifejlődött közjogi doctrina fejtette ki annak fenmaradását a gyakorlati megszorítások mellett. A kiegyezés megkötésének idejében ezt a kérdést sem élezték ki; a gyakorlati eredmény olyan sürgősnek

látszott, hogy annak kedvéért eltűrték a homályt, mondjuk magyarán: a kétértelműséget. Az elméleti tisztázások jóval későbbi keletűek; talán Szilágyi Dezső előtérbe lépésével kezdődtek. Magam is sokat kinlódtam ennek a közjogi álláspontnak megvédésével; és, bár érveléseinket ma is helytállóknak vélem, mégis érthető, hogy az osztrák össz-állam hívei mind a tudományban, mind a politikában, minket megmosolyogtak és erőfeszítéseinket ártatlan mulatságnak tekintették: mert övék volt a gyakorlati élet aranyfája, miénk pedig csak a szürke elmélet.

Visszatérve a konzervatív iskolára és ahhoz való viszonyomra, meg kell állapítanom, hogy vele együtt mentem be a Deák-párti táborba, de azt a bizonyos külön színezetet, melyet vezérei azontul is képviseltek, még sokáig megtartottam. Midőn 1875-ben a Deák-párt és a balközép közt létrejött fúzióból a „szabadelvűpárt” keletkezett, abban a pártban, amely báró Sennyey Pál vezérlete alatt „jobboldali ellenzék” név alatt alakult meg, a régi konzervatív párt ujjaszületését üdvözöltem és mint ilyenhez csatlakoztam hozzá. De épp e kísérlet ábrándított ki abból a hitből, hogy az a párt, vagy egyáltalán magát konzervatívnak nevező párt, az akkori Magyarországon parlamentáris alapon életképességgel bírhasson. E lehetetlenségnek okát csak akkor láttam, amikor megéreztem. Áll pedig a következőkből: Minden országban a konzervatív pártok a tekintély elvét képviselik elsősorban; ennél fogva a tekintély állandó képviselője, monarchikus országokban: az uralkodó és az uralkodóház körül csoportosulnak, arra támaszkodnak. Másfelől azonban, parlamentáris kormányforma mellett, népies alapra is szükségük van, és ezt, a liberális és radikális pártok tetszetősebb általános jelszavaival szemben, a nemzeti szempontok erős hangsúlyozásában találják, amelyek népszerűségével amazokat bizonyos pontig ellensúlyozzák. Az angol és francia pártok története a legújabb időkig világosan igazolja ezeket az egyszerű tételeket. Röviden kifejezve: a konzervatív pártok aulikusok és nacionalisták: az udvar befolyásán és a nemzeti eszme népszerűségén, mint két oszlopon, nyugszik erejük. Ahol nemzeti dinasztia van, ott ez a két erőtenyező nagyon szépen megfér egymással; de a Habsburgok Magyarországaiban összeférhetetlenek. A magyar nacionalizmus első-

sorban az ország függetlenségének megóvására irányult, a dinasztikus politika pedig a függetlenség megszorítására. Az aulikus minőség ezáltal gyűlöletessé vált a nacionalizmus előtt, és nem volt, ami ezt az ódiumot ellensúlyozhatta volna. A magyar torynak kevésbé nacionalistának kellett lennie a magyar liberálisnál és így semmiye sem volt, amivel a közvéleményt magának a liberálizmussal szemben megnyerhette volna. A két erőtenyező, amelynek együtteségén és egyensúlyán nyugszik a konzervatív pártok ereje, az Ausztriával kapcsolatban lévő Magyarországon, a dinasztia hagyományos politikája folytán, egymással ellentétben állott és ezért volt organikus lehetetlenség parlamentáris konzervatív pártnak létesítése.

Ha nem is így formulázottan és öntudatosan, de érezte ezt mindenki. És ezért nem birt tömegvonzó erővel a konzervatív párt megújítására irányuló kísérlet, dacára vezére és vezérkara kiváló egyéni tulajdonságainak. Ezért sereglettek össze az úgynevezett szabadelvű pártba igazi szabadelvűek, sőt radikálisok és ultra-konzervatívok; azért történt ugyanez a függetlenségi párt keretében; azért maradtak meg a közjogi pártkeretek, mert ameddig egy nemzet létalapjai nincsenek a nemzeti élet törvényei szerint kiépítve, közjogi pártok fognak létezni és közjogi kérdések fognak a pártalakulások alapjául szolgálni, bármennyit siránkozzanak e fölött a bölcsek: a nemzetek biológiai törvényeit nem lehet sem erőszakkal, sem okoskodással hatályon kívül helyezni.

A konzervatív párt hagyományaiból való — eleinte öntudatlan — kibontakozásom tehát a Sennyey-párti kísérlet meghiusításával, illetve reménytelenségének felismerésével kezdődött. Akkor kerestem új összeköttetéseket és új tájékozódást, mely azonban egészen világossá előttem csak a híres 1889. évi véderő-vita által vált, és amelyet röviden így fejezhetek ki: a nemzeti élet teljességének követelése a magyar nemzet számára, mint biológiai, tehát szükségszerű követelmény megvalósítása. Hogy ezt eleinte a 67-es keretben, később a függetlenségi pártállásban kerestem, egészen mellékes. Ebben a gondolatban véltem, mindig növekedő öntudatossággal, a 67 és 48 szinthezisést, a közjogi politika egyedül lehetséges, mert egyedül természetes befejezését találni.

Konzervatív eredetem azonban mégis erős nyomokat hagyott egyéniségemen. Először is onnan hoztam magammal az intranzigens ragaszkodást a politikai tisztességhez, a közélet erkölcsi alapjaihoz és az abban való szereplés önzetlenségéhez, mint abszolút, ugyszólván magától értetődő követelményekhez. A konzervatív vezérférfiak, mindenekelőtt pedig édesatyám, e tekintetben ragyogó példával szolgáltak. Sokáig tartott, míg felismertem, hogy ez másképp is lehet, illetve, hogy az abszolút becsületes emberek és a megbélyegzett gazemberek közt, amely kategóriákra nemünket gyermeki egyszerű vagy naiv felfogással, mind a köz-, mind a magánéletben osztályoztam, egy nagyszámu közbeeső tömeg is él, amelynek jellemzésére álljon itt Pulszky Ferencnek egy igen szellemes és találó mondása. Valamely részleges miniszterválság alkalmával az egyik megüresedett tárca egy még aránylag nagyon fiatal, jóra való, de nem világraszóló tehetségű uriembernek jutván, az események egy bírálója odanyilatkozott, hogy „semmisem jut oly könnyen és biztosan sikerhez, mint a becsületes közép-szerűség!” Ezt hallván Pulszky Ferenc: „még sokkal könnyebb a sikere — úgymond — a középszerű becsületességnek”. Ez, sajnos, így van, de én ezzel a kategóriával sohasem kívántam megbarátkozni. Atyám e tekintetben megközelíthetetlen magasságban állott; bizonyára tévedhetett politikai ítéletében, de nem találkoztam életemben emberrel, akire önös szempontok — nem is szólva alantasokról — de a finomabbak is: ambíció, népszerűség — aminők bizony néha hatottak az én kedélyemre is — oly abszolút semmi befolyással nem voltak közéleti szereplésében. Jellemző az a tény, hogy amikor az ő rendszerének bukása és a 48-iki minisztérium kinevezése után, neki, mint távozó kancellárnak, a Szent István-rend nagykeresztjét akarták adni, ő ezt a legmagasabb kitüntetést azzal utasította el magától, hogy az új rendszer sikere nagyrészt attól függ, hogy a közvélemény teljes bizalommal legyen annak utógondolat nélkül történt lojális elfogadása iránt, ezt a bizalmat pedig megingathatná a bukott rendszer legkiválóbb képviselőjének adott ilyen kitüntetés. Ha ezzel összehasonlítom némely liberális nagyságnak önmagáról való sikeres gondoskodását, nincs okom sajnálni, hogy abban az iskolában nőttem fel, amelybe a gondviselés bölcsőmet helyezte. Legjellem-

zőbb azonban az a körülmény, hogy édesatyám az épp elbeszélt tényt nekem soha el nem mondta, bár szívesen beszélgett velem politikai multjáról. Nyilvánvalóan említésre méltónak sem találta a dolgot, annyira magától értetődő volt előtte a közérdek kizárólagos szemügyre vétele. Én csak Szögyény László emlékirataiból szereztem róla tudomást.

Másik reám maradt része a konzervatív hagyománynak az uralkodóházhoz és a *pragmatica sanctio* által létesített kötelékhez való feltétlen ragaszkodás volt. Hogy annak fentartása hazánk érdekében áll, hogy az elszakadás nemzeti létünket veszélyeztetné: erről szilárdul meg voltam győződve mindvégig. És, ez lévén egyik alapvető meggyőződése, egészségtelennek, komolytalannak és ezért elítélendőnek tartottam minden kacérkodást, minden játékot az elszakadási gondolat, még abban a gyakran hallott formában is, hogy: nem lehet, de jó volna, ha lehetne. Mint a függetlenségi párt vezértagja is (mely párt különben Irányi Dániel vezérségének elismerése óta kifejezetten a *personal-unio*, tehát nem az elszakadás alapján állott), mindig ridegen visszautasítottam az efajta, szerintem gyermekes és mégis veszélyes álmódzásokat. Komoly ember, ha egyszer meggyőződött valamely dolognak lehetlenségéről, nem pazarolja idejét és nem rontja leki egyensúlyát és a lehetőségek körében kifejthető energiáját azzal, hogy arról a lehetetlenről álmodozik. Osztrák részről divatos dolog volt engem elszakadási iránnyal vádolni vagy legalább — ami még rosszabb — leplezetten gyanusítani. Ma, amikor már semmi szubjektív okom nincs, hogy ilyen színben tűnjek fel, talán el fogják nekem hinni, hogy közéletemnek egyetlen pillanata sem volt, amelyben eszméim megvalósítását az osztrák-magyar monarchiának nevezett köteléken kívül kerestem vagy csak képzeltem volna. Épp azért, mert e kötelék fentartása egyik megingathatatlan tétele volt politikai hitvallásomnak, ebből a szempontból is súlyos hibának tartottam azt, hogy a kötelék nevében, tehát a kötelék eszméjére hárítva az ódiumot, követelték olyan állapotok fentartását, p. o. a véderőben, melyekkel életerős nemzet soha meg nem barátkozhatik, melyek csak a köteléket tették gyűlöltté; épp ezért is iparkodtam a köteléken belül Magyarországnak olyan helyzetet kivívni, melybe a magyar nemzet őszintén — tehát nem

csupán a korrupciós választások útján nyert, mondvacsinált többségek külső látszatával — belenyugodhatnak. Ez a helyzet pedig, nemzet-biológiai törvények szerint, csak a nemzeti élet teljessége lehet.

Erősen hittem és hiszem most is, hogy ez lehető volt; közel is jutottunk hozzá, amikor a beállott katasztrófa tantételeknek tényekkel való igazolását vagy cáfolatát egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette. Egy dolog bizonyos volt előttem: vagy a konzervatívoknak volt igazuk, akik a monarchia fentartása szempontjából nyíltan és bevallottan hirdették annak szükségét, hogy a nemzeti élet teljességéből áldozatokat hozzunk, vagy nekem, aki ezt szükségtelennek és biológiaiilag lehetetlennek mondtam és így követeltem is a teljes nemzeti életnek tényleges megvalósítását. Az egyik és a másik alapon gondolható volt lelki egyensúly a nemzeti életben (mondom: gondolható, mert nem hiszem, hogy a nemzetet ilyen lemondásnak megnyerni lehetett volna) és őszinte megértés az osztrák tényezőkkel. De semmiesetre sem volt igaza annak a közbeeső 67-es orthodoxiának, mely nemcsak a kiegészítés alap-gondolatához, de az abból kifejlődött sok tekintetben káros praxishoz „merev közjogi konzervativizmussal” ragaszkodott, elvileg hirdette a magyar állam teljes szuverénitását — tehát teljes nemzeti életet — gyakorlatilag azonban annak lényeges részét, p. o. a nemzeti véderőt, áldozatul hozta. Az elvi fentartás által a lelkekben fölkelte igények folytonos ellenmondásban állottak a való élettel; az osztrák tényezőkkel szemben pedig nem volt és nem lehetett igazi megértés és egyetértés, hanem csak közös formulákban való megállapodás, melyek alatt a két fél mindenkor homlokegyenest ellenkező fogalmakat értett. Már pedig sem nemzeteket fikciókkal, sem összeköttetésekét kétértelműséggel fentartani nem lehet. Igaz, hogy nemzetünk életében a jogi fikció négy évszázad óta épp oly nagy szerepet visz, mint az uralkodóházhoz való viszonyában a kétértelműség. De meg is adtuk az árát. Mostani siralmas összeomlásunk nagyrészt a nemzeti öntudatnak e gyenge táplálék állandó élvezetétől eredő elsatnyulás következménye. Eszembe jut egy gyermekkori emlékem, amely ide talál. Nagyanyám, mint özvegyasszony, éveken át gazdálkodott Eberhardon, nagyon gondosan — de, régi fogalmakhoz híven, takaré-

kosan, azaz kerülve a beruházást, a lehető legkevesebb emberrel és állattal, ez utóbbiak lehető legsoványabb táplálásával. Senki sem mert neki e rendszerről őszinte kritikát mondani; csak testvérbátyja, Zichy Károly gróf birt azzal a kiváltsággal, hogy minden tárgyról nyíltan szólhasson. Egyszer megtekintvén a tehénállományt, azt mondá nagyanyámnak: „Te, hiszen te, úgy látszik, gyónócédulákkal eteted teheneidet”. Ezek a szegény, gyónócédulákon tartott tehenek jutottak mindig eszembe, mikor fikciókkal táplált nemzetemre gondoltam. Közpályám tartalmává vált a fikciókat valósággá változtatni. Jól tudom, hogy ezt a törekvést sokan úgy akarták megvalósítani, hogy minden közjogi kérdés mellőzésével, kizárólag gazdasági, közigazgatási és népjóléti intézmények alkotásával, úgynevezett reális előnyök biztosításával boldogítsák a nemzetet. De ez nagy tévedés. Valamint az egyesek, emberek és állatok, erőteljes táplálásához különböző anyagok szükségessé, melyek a fehérnyét és szénhidrátot, stb. adják, és ezek egyikét sem lehet a másikkal pótolni, épp úgy egészséges nemzeti élet sem tartható fenn akár pusztán az anyagi, akár pusztán az ideális törekvések előmozdítása által, hanem csak mind a kettőnek és mind a kettő lényeges elágazásainak párhuzamos és kellő egyensúlyban tartott fejlesztésével. Reális táplálékot kíván az életnyilvánulások mindegyike. Az egyiknek pluszával nem lehet pótolni a másiknak minuszát. Legkevesbé türi pedig el a nemzeti organizmus élete valamely lényeges alkotórészében a hazugságot, amelyet parlamentáris nyelven fikciónak nevezünk. Ez már nemcsak táplálékhiány, ez már méreg. És valóban szerencsétlen nemzetünk most mérgezési tünetekben vonaglik.

Érzem, hogy e fejtegetésekkel tulajdonképen eléje vágok politikai életem nevezetesebb fejlődési stádiumai és akciói elbeszélésének, és hogy ismétlések veszélyének teszem ki magamat. De bármily hiba legyen ez a művészi felépítés szempontjából, nem hiba, sőt előny, ha jelen emlékirataim célját tekintjük. Ezek az itt kifejtett vezérmotívumok, nemcsak politikai egyéniségemhez, hanem az utóbbi félszázad történetének megértéséhez is megadják a kulcsot, legalább az én felfogásom szerint. Kell tehát, hogy olvasóim tekintete elől soha el ne tűnjenek és már e bevezető sorokban is az egészre kiható világos-

ságba helyeztessenek; a konzervatív iskolához való viszonyom ecseteléséhez pedig természetsszerűen hozzáfűződtek.

Ennek a viszonynak és az onnan nyert maradandó befolyásoknak jellemzéséhez tartozik még az a kozmopolitikus vonás is, amely bennem nagyon jól megfért az erős nemzeti indulattal. A konzervatívok állandóan érdemül tulajdonították maguknak az európai viszonyok teljesebb ismeretét és magyarországi politikájuknak európai tekintetek figyelembevételével történt kialakítását; szerintük a nagy magyar ellenzéki vezérek és kuruc politikusok közt e tekintetben csak Bethlen Gábor birt a szükséges éleslátással, míg mások, köztük a legnagyobbak: Rákóczi és Kossuth is, súlyos tévedésekbe estek. Anélkül, hogy e tételek vitatásába bocsátkoznám, eredményként csak azt írom le, hogy nem nevelődtem politikailag elzárt eszmekörben; nem egy magyar glóbusznak, hanem a népek sokasága közé sodort, geográfiai szempontból önmagában kiválóan előnyös, de kívülről kiválóan veszélyeztetett pontra helyezett kis nemzetnek számára iparkodtam politikát csinálni. A konzervatív hagyományokhoz képest szívesen ápoltam volna az összeköttetést az osztrák körökkel, őszintén rokonszenveztem és ma is rokonszenvezek az osztrák, különösen a német-osztrák néppel, melynek fiai közt gyermekéveim és ifjúkorom nagyrésze lefolyt. De, amint nemzeti politikám kialakult, ott annyi ellenszenvet és gyanúsítást tapasztaltam, hogy részint büszkeségből, mely védekezni nem akart, részint szellemi tunyaságból, mely a vitatkozások elől szívesen kitért, mindinkább elszakadtam tőlük és politikai életem legdöntőbb fázisában arra felé minden összeköttetést nélkülöztem, ami mindenestre súlyos hiba volt olyan politikus részéről, akitől az elszakadási gondolat távol állott.

A kép, melyet a konzervatív iskolával való összefüggésemről nyújthatok, nem volna teljes, ha meg nem említeném azt a tényt, mely élénk világításba helyezi a konzervatív vezérférfiak nemes lelkületét, hogy egyikük sem vonta meg tőlem barátságát, mikor politikámat az övékétől annyira eltérő irányban látták fejlődni. Gyakran találkoztam p. o. a delegációban gróf Szécheny Antallal és nemcsak meleg rokonszenvét tapasztaltam minden föllépésemnél, de nagy külpolitikai tudásának forrásait is szívesen megnyitotta előttem, ha tanácsért hozzá

fordultam. Báró Sennyey Pál, kit a konzervatív párt ujjaalakításának kísérletében követtem, míg betegsége őt az aktív politikától visszavonulásra nem készítette, később ugyan tréfásan megjegyezte, hogy velem szemben gyakran az az érzése, ami a kotlóstyuké lehet, amely kacsatojásokon ült és egyszerre azt tapasztalja, hogy az általa kiköltött vélt csirkék a vízbe mennek és uszkálnak; de élete végéig szeretetteljes figyelemmel kísérte politikai pályámat. Főleg azonban édesatyámról kell, ebben az összefüggésben is, hálatelt szívvel megemlékeznem. Végtelenül fájt volna, ha a politika közénk éket vert volna; de az ő nagy szíve és mély belátása ezt kizárta. Teljes megértéssel kísérte evolúciómat, osztozott minden sikerem örömében, minden csalódásom fájdalmában. Tudta, hogy különböző nemzedékeknek különbözők az igényei, föltétlenül tiszteletben tartotta fiában is az egyéniség jogát önálló fejlődésre; az atyai szeretet arra is vitte, hogy velem egyetérteni iparkodjék, és mivel politikai becsületesség, hazaszeretet és királyhűség tekintetében nem talált nálam kivetni valót, egyebekben nem is törekedett arra, hogy befolyásoljon. Soha a homálynak árnyéka sem esett az atya és fiu viszonyára. Utolsó politikai beszélgetésünket két nappal halála előtt folytattuk, 1899 február havában, mikor Bánffy Dezső megbukott volt és Széll Kálmán a „jog, törvény, igazság” jelében alakította meg az első kormányt, melyet 1875 óta támogattam. Budapestről érkeztem atyámnak — ugyszólván — halálos ágyához; mégis apróra el kellett mondanom a történeteket, mely elbeszélésem végén ezzel a kérdéssel fordult hozzám: „Nos, édes fiam, most igazán azt gondolod, hogy jobb napok várnak szegény hazánkra?” — Mire én feleltem: — „Édes atyám, remélem, hogy igen”. — „Hála Istennek”, — mondá ő és ez volt utolsó szava a földi dolgokról.

Nem fejezhetem be jobban emlékirataimnak ez a bevezető részét, mint forró szívből áldást mondva édesatyám emlékére.

III.

ELSŐ LÉPÉSEK — TAPOGATÓDZÁSOK

Abban az esztendőben, amelyben önmagam által vezetett tanulmányaim megfelelő stádiumának befejeztével az államtudományi vizsgára jelentkeztem, és azt kitűnő eredménnyel le is tettem, t. i. 1870-ben, értem el nagykorúságomat. Meg kellett tehát állapodnom, hogy mitévő legyek, minő módon lépjek be a politikai életbe. Választások nem voltak kilátásban 1872 előtt, a főrendiházban elfoglaltam ugyan helyemet, de azt komoly politikai tevékenység színhelyének nem tekintettem. Tulajdonkép nem is vágytam mindjárt parlamenti szereplésre; nem tartottam magamat kész embernek; tovább akartam tanulni, különösen közgazdasági téren; gyakorlatban akartam megfigyelni a közgazdasági politikát, miután elméletileg elég erősen megalapozottnak véltem tudásomat. Evégből legcélszerűbbnek tartottam, hogy a kereskedelmi minisztériumba lépjek be mint fizetéstelen gyakornok, vagy akármí, mert nem a hivatalnoki pálya volt célom, hanem csak a gyakorlati ismeretszerzés. Az akkori földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (abban az időben így volt összeállítva a tárca, mellette külön közlekedésügyi minisztérium), Szlávy József, szívesen teljesítette kívánságomat; az osztály választását is reám bízta; én pedig a külkereskedelmi osztályt — az ugynevezett vámosztályt — tekintettem annak, amelyben legtöbbet tanulhatok. Oda nyertem tehát beosztást Matlekovits Sándor miniszteri titkár mellé, aki így munkálkodásom e stádiumában közvetlen főnökömmé lett. Az osztály vezetője Schnierer Gyula osztálytanácsos volt. Nagy buzgósággal és

sok reménnyel fogtam hozzá a hivataloskodáshoz; de nem-sokára a reménnyel együtt a buzgóság is csökkent. Bizonyára sokat lehet tanulni a hivatalnoki pályán, de csak hosszú évek-en át; az a gondolat, hogy mindjárt elején érdekes és nagy tanulságokat magukban rejtő munkához jutok, amint mindenki előre megmondhatta volna nekem, aki hivatali praxissal birt, illúziónak bizonyult. Nagyon jól emlékszem arra, hogy minő munkákra használták fel az én duzzadó ambícióm. Először is olasz nyelvtudásomnál fogva nekem adták feldolgozásra a levantei konzulátusunk többnyire olasz nyelven szerkesztett jelentéseit. Elvértve előfordult ugyan érdekes dolog azokban is, de egészben véve inkább olasz nyelvgyakorlat, mint közgazdasági tanulmány volt ez a foglalkozás. Azután jöttek sorban a dél-amerikai köztársaságokkal kötött kereskedelmi szerződés-ek. Ezeket semmiféle tárgyalás sem előzte meg; ottani ke-reskedelmi érdekeltségünk csekély volta miatt egyszerűen át-vettük az északi német szövetség által az illető államokkal az előző évben kötött szerződéseket. Egész munkánk abból állott, hogy a német és spanyol szöveget összehasonlítsuk, vajjon fedik-e egymást, mielőtt magyarra fordítottuk és, mivel akkor spanyolul is tűrhetőleg tudtam (azóta, sajnos, ezt a szép nyel-vet, épp úgy, mint a görögöt, majdnem teljesen elfelejtettem), nekem jutott ez a feladat. Sikerült is nagy diadalmasan a két szöveg közt némely eltérést felfedeznem, amiből több zavar, mint haszon keletkezett, de valami nagyon nem gazdagítottam ezzel közgazdasági ismereteimet. Egyetlen nagyobbszabásu munkám a Görögországgal kötendő kereskedelmi szerződéssel állott kapcsolatban. E szerződésre vonatkozó tárgyalások cél-jából ugyanis meg kellett állapitanunk Magyarországnak Gö-rögországgal való kereskedelmi forgalmát és ezzel a tanul-mánnyal engem biztak meg; korlátlan idő és a minisztérium egész irattára állott evégből rendelkezésemre. A feladat nem volt könnyű, mert ki- és beviteli statisztikánk akkor még igen kezdetleges volt. A bevitel eredeti országát és a kivitel cél-pontját, de meg azt is, hogy a közös vámterület áruforgalmá-ból mennyi esik valamely árucikkben Magyarországra, csak következtetések és kombinációk útján lehetett — természetesen csak nagyon hozzávetőlegesen — megállapítani. Görög forrás alig állott rendelkezésünkre: konzuli jelentéseket kel-

lett a közös vámterület áruforgalmával és Magyarország termelési statisztikájával egybevetni, és abból tantbien que mal következtetni. A munkálat, melyet ezen az uton, több mint egy heti szorgalmas fáradozás után, bemutattam, nagy elismerésben részesült; igazán azt hiszem, hogy olyan jó volt, amilyen a rendelkezésre álló anyaggal lehetett. Akcióim a minisztériumban emelkedtek. Mivel azonban ezt az epizódot, mely kissé felvillanyozott, csakhamar az aktázás szürke mindennapiságába való visszaesés követte, átláttam, hogy célomat a hivataloskodás útján olyan rövid idő alatt el nem érhetem, melyet készülődésem e stádiumának szántam, és így néhány hónapi „kormányzati tevékenység” után, 1871 tavaszán ismét elhagytam a kereskedelmi minisztériumot.

Ehhez az elhatározáshoz az is hozzájárult, hogy 1871 január havában édesanyám meghalt, és hogy mélyen lesújtott, édesatyámmal, közös fájdalomunk enyhítésére, Svájcba utaztam. Politikai szempontból följegyzésre méltó esemény nem esik erre az esztendőre. Tanulmányaimban is bizonyos szünet állott be. Családi események töltötték be az egész időt.

Meg kell azonban említenem, hogy a francia-német háboruban egész rokonszenvem a franciák mellett volt; csakis az osztrák-magyar haderő akkor dezolált állapotának látása birt arra, hogy a gróf Andrássy Gyula által keresztülvitt semlegességi politikát helyeseljem. Ez a véderő még sinylette az 1866. évi katasztrófa erkölcsi hatását és azonfelül az általános védkötelezettségre való átmenet szülte szervezési zavarokkal is küzdött. A régi *már* nem — az új hadsereg *még* nem volt. Az általános védkötelezettség nemzeti jelentőségét, azt az egészen új szerepet, melyet a nép-hadsereg a kaszt-hadsereggel szemben a nemzeti organizmusban betölt, senki, sem a katonai közösség szószólói, sem annak ellenzői, nem ismerték föl; pedig olyan kiváló elmék foglalkoztak a véderő problémájával, mint Deák, Andrássy, Eötvös, Kerkápolyi, Klapka, stb., egyfelől, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Simonyi Ernő, stb., másfelől. A balközép gyengén hangsúlyozta az önálló magyar hadsereget, a szélsőbbek tiltakozásában pedig mindenki csak a szeparatizmus egy sablonszerű megnyilvánulását látta. Hogy az 1868. évi véderőtörvény visszalépés az 1867: XII. tc.-hez képest, mely „a magyar hadsereget, mint az egész hadsereg

kiegészítő részét" említette, hogy a „magyar hadsereg” tényleges eltemetésével beleviszi a halál csiráját a 67-es alkotásba, azt akkor nem igen látta senki, vagy aki az előbbenit, a viszszaesést látta, lényegtelennek tartotta. Annyira igaz, amit a legutolsó háborus események és az azokkal kapcsolatos jóslások élénk világitásba helyeztek, hogy az emberi elme olyan társadalmi jelenségekkel, amelyekről nincsenek tapasztalati adatai, tanácstalanul és igazi előrelátás lehetősége nélkül áll szemben. Nekem sem volt még halvány sejtelmem sem az 1868. évi véderő-reform jelentőségéről, sem különösen arról, hogy későbbi politikai életem alapvető kérdése nyerte akkor első alakját; engem is csak a tapasztalás vezetett rá, hogy mit jelent egy nemzeti alapra fektetett néphadsereg egy nemzet, különösen egy fajilag nem egységes politikai nemzet életében. Amde térjünk vissza 1871-hez.

Az a francia szimpátia, mely akkor az egész nemzetben el volt terjedve és amely bennem is élt, nem hagyott mély nyomokat sem az én lelkületemben, sem a magyar közéletben egyáltalán. Nem állott útjában annak, hogy később a magyar közvélemény tulnyomó része és magam is teljes meggyőződéssel ne kövessem gróf Andrássy Gyula német szövetségi politikáját, mihelyt világossá vált, hogy az nem egyuttal orosz-barát politika, hanem ellenkezőleg védelmi szövetség az orosz veszély ellen. 1871-ben német-ellenesek voltunk, mert Németország Oroszországgal megbonthatatlan barátságban látszott lenni. Később ezekre behatóan kell majd visszatérnem.

Egyébként nagykoruságom ezen első esztendejében politikai szereplésem arra szorítkozott, hogy a főrendiház ülésén megjelentem, ott jegyzői tisztelet is vállaltam. Mint a főrendiház jegyzője, jelentem meg először, az akkori szokás szerint nunciummal a képviselőházban, azzal az érzéssel, hogy jövődő munkásságom színterére lépek. Nevemnél fogva nagy figyelemmel fogadtak és lesték, hogyan mondom el azt a rövid mondókát, mely mindössze ennyiből állott: „Tisztelt képviselőház! A főrendiház megbízásából van szerencsém átadni a ... törvényjavaslat elfogadásáról szóló jegyzőkönyvi kivonatot és annak alkotmányos tárgyalását kérni”. Nekem azért mégis ünnepélyes pillanat volt az, amelyben először hallottam saját hangomat a képviselőházban. Ez a hang pedig tetszett a

képviselőknek. Midőn mondókám befejeztével a bevett szokás szerint az első padosorban leültem, hogy a jegyzőkönyvi kivonatot felolvasását meghallgassam, mellém ült Pulszky Ferenc és jóindulatu kézszorítással így szólott: „Gratulálok, öcsém, hangodhoz; nagy tényező ez a szónoki sikerben; Kossuth Lajos is ennek köszönte szónoki hatásainak nagy részét; remélem, meg lesz benned a többi is”. Hogy ez a „többi” mennyiben volt meg, mennyiben nem, arról a magyar közönségnek bőségesen volt alkalma magának ítéletet alkotni, sőt — az interparlamentáris értekezleten és egyéb nemzetközi szerepléseim révén — az összes művelt nemzetek közönségének is.

Talán legjobb lesz ideiktatnom, tekintet nélkül az események kronológiai sorrendjére, két szónoki sikerem történetét, 1873. és 1876. évből, mely művészeti élményeimmel áll kapcsolatban. Az említett évek elsejének során ültük meg Budapesten Liszt Ferenc művészi pályájának 50 éves jubileumát az egész világból összesereglett zenei kiválóságok jelenlétében. Én akkor már országgyűlési képviselő voltam és ennek köszönhettem, hogy a diszbanketten engem kértek föl az első felköszöntő elmondására, mely valóságos beszéd számba ment. Néhány magyar bevezető szó után németül folytattam előadásomat, mert azt a nyelvet körülbelül az összes jelenlévők birták, franciákat és oroszokat beleértve. Kiinduló pontul Liszt Ferenc irataiból szemeltem ki egy igen szerencsés és megkapó mondást: „génie oblige” — „a lángész kötelez”, és ehhez fűzve mutattam ki, hogy az ünnepelt miként teljesítette a lángelmével járó köteleességeket. A hatás igen nagy volt; annak emléke vezetett ahhoz a szerepléshez, amely nekem váratlanul három évvel később Bayreuthban jutott osztályrészül. A Nibelungok gyűrűjének első teljes előadása után történt: Wagner Richárd dicsősége tetőpontján állott; óriási nehézségek leküzdésével megteremtette azt a színházat, amelynek rendeltetéséül adta, hogy a német nemzetnek, a német kulturának időszakai előadásaival azt jelentse, amit az olympiai játékok a görögöknek jelentettek; egyuttal pedig saját műveinek az alkotóelme gondolatához legközelebb álló előadásait közvetítse. Mindez ténnyé vált 1876-ban. Németország szellemi kiválóságainak zöme Bayreuthba sereglett, hogy a ténynek szemtanuja legyen és az ünnepelje. Az ün-

neplés diszbankettben nyert kifejezést, mely a Nibelungok első előadását követte. Ott voltam én is, Mihalovich Ödön barátommal, Liszt Ferentől nyert bevezetés folytán a Wagner-házban igen barátságosan fogadva, a banketten azonban magamat a nagyközönség soraiban szerényen meghuzva. Mindenki feszülten várta az ünnepi szónoklatot, melynek elmondását dr. Forckenbeck berlini főpolgármester és német birodalmi gyűlési tag vállalta el. Nos, a beszéd óriási csalódást okozott. A különben jeles szónok és kiváló politikus sehogy sem tudott a nagy művészi esemény hangulatába beletalálni; beszédének bíráló, kétkedő, prózai hangja hideg zuhanyként hatott a közönségre, melyben kimondhatatlanul kínos lelki depresszió támadt. Ekkor megpillant engem a főasztaltól, melyen, mint a bayreuthi mű leglelkesebb előmozdítója, foglalta el az első helyet, Schleinitz porosz államminiszternek, később Wolkenstein gróf, pétervári nagykövetünk neje; visszaemlékezve a Liszt-ünnepélynél elmondott beszédemre, egyenesen reám ront és azt kéri tőlem, hogy mentsem meg a helyzetet egy stilszerűbb felszólalással. Én természetesen védekeztem akkor is, amikor a szeretetreméltó Dönhoff grófné, később Bülow herceg, német birodalmi kancellár neje, akit bécsi tartózkodása idejéből ismertem, hasonló kéréssel ostromolt. Azt mondtam a hölgyeknek, hogy nagy megtisztelésnek és örömeimnek tartottam volna, ha akár csak ugyanaznap délelőtt hívnak meg a felszólalásra; de nézzék csak a közönséget; az intellektuális Németország első képviselői vannak soraiban; ezek előtt csak nem tehetem magamat nevetségessé holmi köz-helyeknek fölösleges elmondásával, ami úgy sem használna a helyzetnek; minden készülés nélkül pedig mi egyébre vállalkozhatnám! Igazán nem lehetett magamat ilyen kockázatnak kitenni. Amde mit ér minden okoskodás, ha két szép asszony valamit fejébe vett és nem tágit? Végül csak egy ultimátummal tudtam megszabadulni, mely így hangzott: „Hölgyeim, adjanak nekem öt perc, mondom: öt perc gondolkozási időt; ha ez alatt az öt perc alatt valami eszembe jut, amit elmondani érdemesnek tartok, rögtön felszólalok; a formát a pillanat sugallatára bízom; de ha nem jut eszembe semmi, akkor mondjanak le szerepeltetésemről.” A hölgyek ebbe végre bele-nyugodtak és visszamentek helyükre, ahonnan aggódó tekin-

tetük folyton rajtam csüngött. Elöttem volt az óra; nagy benső erőfeszítéssel önmagamra koncentráltam gondolataimat és az öt perc lepergése előtt csakugyan eszembe jutott valami, t. i. Wagner küzdelmes művészi pályájának és hőse, a félelmes „Siegfried” merész vállalkozásának összehasonlítása, aki az égő hegy lángoszlopain és füstfellegein keresztül tör magának utat az első Brünhilda — a tragédia muzsájának — fölébresztésére és megváltására. Villámként cikázott agyvelömön át ez az ötlet és, amint megjött, egy árva pillanatnyi további készüllet nélkül odaintettem hölgyeimnek és rögtön fel is hívtak szólásra. A dolog minden várakozáson felül sikerült; első szavaimmal jeleztem témámat és a közönség erre rögtön reagált. Most már éreztem a friss szellőt, amely szónoklatom vitorláit dagasztotta, megvolt a delejes összeköttetés a közönséggel, biztosnak éreztem magamat. Mikor szavaimat befejeztem, a mester, aki mozdulatlanul előttem állott és előadásom alatt mereven szemembe nézett, mély megihatottsággal átölelt. „Köztünk ezentul” — így szólt — „nincs semmi banalitásnak helye.” A közönségből olyan lelkesedés tört ki, milyennek ritkán voltam szemtanúja. Kő esett le mindenki szívéből: az ünnepi hangulat újból feléledt. Nem mondanék igazat, ha azt állítanám, hogy nem esett jól ez a siker, sőt nagyon is jól esett, de ebben igen kis része volt a kielégített közönséges hiúságnak; aminek örültem, az a tény volt, hogy a nagy német nemzeti szellem előkelőségeinek e gyülekezten, a Duna és Tisza közti kis „barbár” nemzet fiának kellett fellépni, hogy az illusztris társaságot a hinárból kirántsa. Aminthogy egyáltalán minden külföldi szerepléseimnél az „én”-nek dicsvágya, melynek különben nem voltam híjján, ugyyszólván teljesen elmerült abban a gondolatban, hogy nemzetemnek becsületére váljak és szó nélkül el tudtam volna tűnni ott, ahol és akkor, amikor erre más magyar embert alkalmasabbnak ítélttem volna.

Bayreuthi beszédemért legott nyertem jutalmat, még pedig igen eredeti és élveztes módon. Wilhelmi híres hegedűművész, aki a zenekarban a hegedűket vezette, megindultan hozzám lépett azzal, hogy szeretne nekem, hálául felszólalásomért, valami nagy örömet szerezni, ő azonban mást nem adhat, mint ami művészetéből telik. Meghívott tehát másnap

délelőttre lakására, reám bízván, hogy kit akarok még meghívni, és ott, ugymond, azt fogja nekem eljátszani, amit csak hallani kívánok. Természetesen két kézzel ragadtam meg ezt az alkalmat, hogy általam megválasztott művészileg homogén társaságban, és általam nem éppen szerényen összeállított programmal elsőrendű hangversenyt hallhassak. Wilhelmi, aki nemcsak nagy művész, de egyuttal rendkívül szeretetre méltó — magyar műnyelven szólva: jóízű — ember volt, Rubinstein József jeles zongoraművész által kísérve, fejedelmi hangulatban játszott; valósággal önmagát multa felül azon a rögtönzött matinén. És tette mindezt olyan jó kedvben, mely a pazarul nyújtott lelki adomány értékét nagyon növelte.

Ezt az egész bayreuthi élményt azonban főleg a következők kedvéért mondom el: Negyven évvel később, 1916 őszén, a világháború második esztendejének befejezte után, vöröskereszt-küldetésben Stockholmba mentem. Ekkor volt a német, az osztrák és a magyar vöröskereszt kiküldötteinek első találkozása az orosz vöröskereszt képviselőivel. A németek részéről jelen volt Miksa badeni herceg, a későbbi birodalmi kancellár, a legszeretreméltóbb emberek egyike, akikkel valaha szerencsém volt találkozni. Mikor neki bemutatták, első szava ez volt: „Ön az az Apponyi, aki Bayreuthban azt a híres beszédet tartotta, melyről ott még ma is beszélnek?” Megvallom, ez a megszólítás kissé sajátságosan érintett; nagyon éreztette velem viszonyainknak kicsinyességét. Utóvégre 1876 óta hazámban meglehetősen zajos és nem egészen eredménytelen politikai pályát futottam volt be, és íme, itt, a velünk szövetséges birodalomnak egy fejedelmi ivadéka, még pedig szellemileg magasan álló, politikával foglalkozó — amit későbbi meghívása a birodalom első kormányzati állására is bizonyít — akit nevem említése csupán egy Bayreuthban negyven év előtt elmondott pohárköszöntőre emlékeztetett. Vanitas vanitatum! Avagy akként formulázom a dolgot, hogy ez a kis epizód is mutatja, mennyire magasan áll mindaz, ami általános emberi vonatkozással bír, tehát mindaz is, ami a művészettel kapcsolatos, a napipolitika fölött? Tőlem ez az észjárás korántsem idegen.

E följegyzések során már volt alkalmam kifejtetni, mennyire irigylem azokat, akik tudományos munka közben kizáró-

lag a tiszta igazság kultuszának élhetnek. Ezt kiegészítőleg teljes őszinteséggel mondhatom, hogy én, ha a művészet bármely ágában nagyraemelt képességeket fedeztem volna fel magamban, a politikát és mindazt, ami vele jár, habozás nélkül otthagytam volna, hogy azt a magasabbrendű hivatást karoljam föl. Amde ezen a téren engem a gondviselés csak a megértésnek elég magas foku képességével áldott meg — hála legyen ezért is — de az alkotó tehetséget tőlem megtagadta. Azt sem merem állítani, hogy kielégítő mértékben bírom az államférfi lélektanához tartozó művészeti tulajdonokat, főleg azt a fantáziát, amely a megfigyelt egyes esetekből típusokat alkot és így eleven képét nyeri a nép egész életének.

Ebben az összefüggésben egyetmást el kell mondanom Wagnerhez, Liszthez és egyáltalán a zenéhez való viszonyomról, amelynek elmondása nélkül igen csonka volna egyéniségem megismertetése. Ezek a dolgok nagy helyet foglaltak el életemben, melyet nélkülük el sem tudok képzelni. Nősülésem előtt tájékozást keresvén leendő nőm lelki világában, aggódva kérdeztem azt is, minő állást foglal el Wagner művészetével szemben, — akár csak (bár némileg megfordított alakban) Gretchen kérdése Fausthoz: „Henrik, mit tartasz a vallásról?” Bizonyára valami hiányzik vala lekeink teljes összhangjából, ha a válasz erre a kérdésre nem hangzott volna úgy, hogy nőm ebben az irányban is osztja lelkesedésemet és gyakori látogatója volt már előbb is Bayreuthnak. Ehhez a helyhez fűződnek legmélyesegesebb zenei benyomásaim és némelyike legérdekesebb benső élményeimnek. Bayreuth-tal kapcsolatos az az örökké emlékezetes hangverseny is, melyet Wagner Richárd ottani vállalata javára 1875-ben Budapesten dirigált, és amelyen Liszt Ferenc Beethovennek Es-dúr zongoraversenyét játszotta. Főleg e hangverseny főpróbája ment nálam lelki eseményszámba. Nagyon kevesen voltak jelen, de ezek közt Wagner Richárd, kinek megfigyelése valóságos lélektani tanulmány volt, egy nagy lélek tanulmányozása. Liszt csak neki játszott, ami azt jelenti, hogy Beethovenbe elmélyedt, mint talán soha senki; előadásának ihletett objektivitása átment a mi derék filharmoniai zenekarunkra is, mely Richter János vezénylete alatt páratlan odaadással simult Liszt intencióihoz, vagyis — ami a jelen esetben egyet jelen-

tett — Beethoven szelleméhez. Tökéletesebbet hallani nem lehetett. A főpróbán jelenvoltak kis köre néma maradt a meghatottságtól; együtt mentünk onnan ebédelni. Wagner szótlanul Liszt Ferenc karjába kapaszkodott, senki sem talált hangot a mindnyájunkat átjáró megindulás kifejezésére; hisz annak hatása alatt állottunk, ami épp azért vált zenévé, mert a szó határán túl van. Végül Wagner kifakadt: „Ferenc” — ugymond — „te engem ma földig sujtottál”; de nem bosszankodva mondta ezt, hanem magasztos alázattal. „Mi az, amit én hozok, csupa töredék ehhez képest.” Ezzel megint visszasett meditáló hallgatásába. Hogy Wagner miként érzett Beethovennel szemben, azt mindenki tudhatja, aki a Beethoven-centennarium alkalmából kiadott remek értekezését elolvasta. De nekem akkor megadatott, hogy e két génusz lelki érintkezését megrendítő hatásában ugyyszólván színről-színre szemlélhessem; akkor és azután még egyszer. Ez a második eset Bayreuthban történt, ha nem csalódom, az első Parsifal-előadások idején. Valamely estén a Wagner-család néhány kevés-számu barátja gyűlt össze Wahnfried-ban. Wagner, fáradtnak érezvén magát, korán visszavonult; Liszt Ferenc volt az együttmaradt társaság központja. A beszélgetés Beethoven utolsó szonátáiról folyt, jelesül a híres B-dur „für's Hammerklavier” szonátáról és annak fenséges Fis-moll-adagiójáról; a szómagyarázatokat Liszt Ferenc szakította félbe. „Megmutatom Önöknek” — mondá, és a zongorához ment, mely a háznak egy központi, két emeleten átnyuló, ezek felsőbbikén galériától körülvett csarnokában állott. A galériára a lakosztályokból több ajtó nyílt. Ismét hallottam tehát Liszt Ferencet, amint, tekintet nélkül valamely közönségre, tisztán magának Beethovent játszott, azzal a csodálatos objektivitással, mely valóságos szellemi elmerülése az előadó művésznek az előadott műbe, és amelyre, amikor akarta — az elterjedt vélemény ellenére — senki annyira képes nem volt, mint ő. Mikor a misztikus tétel utolsó akkordjai elhangzottak, ismét nem tehattünk mást, mi, a kiválasztottak, akik azt végighallgattuk, minthogy néma csend áhítatában, ameddig csak lehet, magunkban fentartsuk az ünnepi hangulatot. De im, egyszerre lábdobogást hallunk a galériáról, valaki inkább rohan, mintsem jön lefelé a belső lépcsőn: Wagner volt, aki a Beethoven-i hangok hallá-

tára zajtalanul kisompolygott szobájából a galériára, ott észrevétlenül végighallgatta az előadást és most, pongyolában, senkivel sem törődve, érzelmeinek egészen átadva magát, könnyezve borult Liszt Ferenc nyakába, csak ennyit mondván és ismételvén: „Köszönöm, köszönöm, Ferenc!”

Nem véletlen, hogy életemnek két legnagyobb és legmaradandóbb zenei benyomását (melyek mellé esetleg a második Parsifal-előadást Levy Hermann, és egy bayreuthi „Mesterdalnokok”-előadást Richter vezénylete alatt sorozhatok) *Beethoven* géniuszának köszönhetem, *Liszt Ferenc* közvetítésével és *Wagner Richárd* nagy művészlelkének közvetlen szemléletével, amint azt a zene legtranszcendentálisabb megnyilvánulásai előtti hódolatban láttam. Ez volt tehát az a férfiú, akiről ellenségei azt állították, hogy idegen nagyságot nem tud méltányolni, hogy csak önmagát bámulja! A valóságban nemcsak méltányolni és mélyen átérezve magasztalni tudott minden *nagyot*, amit mások műveiben talált, hanem mindent elismert, ami keresetlenül nagynak mutatkozott, tehát mindent, amiben őszinteséget és igazságot látott. Így például magam hallottam őt nagy elismeréssel nyilatkozni az egyszerű és dallamos olasz operákról; a Strausz-féle keringőket pedig különösen kedvelte. Csak a nagyképűséggel és felfujt középszerűséggel szemben volt kérlelhetetlen. Ennek megállapításában azonban, megengedem, néha igazságtalanul ítelt, aminthogy az alkotó géniusz egyáltalán ritkán párosul elfogulatlan kritikai képességgel; saját alkotásának iránya annyira áthatja egész egyéniségét, annyira elválaszthatatlan attól, annyira azonos vele, hogy öntudatlanul esztétikai törvénnyé válik lelkében; mértékké, mellyel mindent mér, ami természetszerűleg heterogén művészi egyéniségek akaratlanul igazságtalan megítéléséhez vezet. De hogy mennyire távol állott Wagner beteges önimádásától, bár reformatori hivatásának és erejének teljes tudatával és jogos önérzetével birt, arról tanuskodjék egy megható jelenet, melyet nem én, hanem Mihailovich barátom volt szerencsés megfigyelhetni. A Nibelungok első bayreuthi előadása közben nevezett barátom a színháznak a Wagner-család számára fentartott helyiségei felé haladva, véletlenül a mester dolgozószobájába került és őt ott egyedül találta, még pedig töprengő, ugyszólván levert

hangulatban. „Nem felel meg mindez — így tört ki — az én gondolatomnak ; mögötte marad annak, amit akartam.“ Michalovich úgy értette, hogy az előadásnak némely fogyatékoságáról van szó, és viszont kiemelte annak ragyogó részleteit. „Nem úgy — felelt a mester — nem az előadás, maga a mű az, amint most magam előtt látom, amely nem adja azt, ami bennem élt.“ A hűséges tanítvány tiltakozása, a gigászi alkotás iránt kifejezett rajongó bámulata, nem tudta Wagner lelkeből elűzni ezt a hangulatot. Én pedig ezt itt mély meghatottsággal irom le, mert szerintem nem kisebbíti sem a művet, sem annak alkotóját, hanem ellenkezőleg, minden egyébnél élénkebb világításba helyezi nagyságát. Csak a közepszerűség van önmagával megelégedve és élvezi nyugodtan az önelégültséget. Akinek lelke nagyot átérezni és alkotni képes, az egyuttal átérzi, még pedig fájdalmak közt érzi át az ürt, mely eszme és kifejezés közt természetszerűleg tátong. Lelkünk *Istenit* tud sejteni : a sejtelem, míg alakot nem ölt, szinte tökéletes, de amint csak gondolattá sűrűsödik, már küzd a fogalom elégtelenségével, és amint kifejezést keres, durvának találja a legfinomabb eszközt is. Az elégtelenségek egész sorozatán megy tehát keresztül az őseredeti ihlet, míg valamely műben megtestesül, gyakran csak annak érezhetően, de annak azután véresen, aki az ihlet nagyságától el volt telve. „Das Unzulaengliche, hier wird's Ereigniss.“ „Ime, eseménnyé vált a fogyatékoság.“ Ez a mélységes Goethe-i mondás fejezi ki pregnánsan azt a tragikumot, mely a lángész alkotó gyönyörérezetébe vegyül ; átérzése a nagyság bélyege.

Kezdetől fogva a legujabb évekig állandó látogatója maradtam a bayreuthi előadásoknak. Lelki fürdőzés volt ez nekem, levegőkura, magaslati levegő élvezése a napipolitika fülledt légkörének folytonos magambaszívása után. Külön ki kell emelnem a Parsifal-előadásokat, mely műnek onnan nem lett volna szabad kimennie. Már 1876-ban ismerkedtem meg a magasztos költemény vázlatával ; a mester akkor fejezte azt be, és közölte is a Nibelungok előadásai után még néhány napig Bayreuthban maradt baráti körrel ; később elküldte nekem a kész szöveget is, néhány ajánló sorral. De a zene teljes meglepetés volt számomra is és be kell vallanom, hogy az első előadáson az egész oly idegenszerűen hatott rám,

annyira megdöbrentett, hogy nem tudtam rögtön a megértésig eljutni. De már a második hallásra föllebbent a fátyol, letört minden gát. Az előadás, melyet a híres müncheni karmester, Levy Hermann vezetett, tökéletességben azóta soha el nem éretett; példátlan ihlettség uralkodott rajta és vett erőt a lelkeken. A benyomás a legmélyebb, legmaradandóbb és legharmonikusabb volt, amit valaha színpadon előadott műből nyertem. Ez utóbbi tekintetben csak a — különben egészen más légkörben mozgó — „Mesterdalnokokat” helyezhetem melléje, „harmonikus” alatt azt értvén, hogy mindkét műben minden részlet éppen olyan, amilyennek az ember óhajtja. De nevezetes volt az előadó művészeknek, akikkel Bayreuthban sokat érintkeztem és a mesternek hangulata is. Valamely csodálatos szelidség és átszellemült szeretet töltötte meg az egész légkört, főleg pedig Wagner lelkét. „Nem ismerünk a mesterre” — így szóltak nekem a művészek — „eltűnt belőle minden keménység, indulatosság és szeszély, melyet régebben néha tapasztaltunk; most csupa jóság és elnéző szeretet; folyton hálálkodik törekvéseinkért, egy rossz szava sincs senkihez.” Ime, egy nagy művészlélek viharos életének szelid alkonya. „Isten irgalmas lesz hozzá ítélésében” — ezt mondá nekem egykor Emsben Windthorst, a híres német katolikus vezér, Wagnerre vonatkozólag (kivel egy időben többször érintkezett) — „mert buzgón és becsületesen kereste az igazságot.”

De nemcsak Bayreuthban, a hazai zeneéletben is voltak nagyjelentőségű benyomásaim, melyek közül különösen ki kell emelnem a Hubay—Popper-négyes előadásait (az utolsó Beethoven-quartetteket mindenekelőtt) és operánknak azt a fénykorát, melyben Mahler Gusztáv volt igazgatója. Minő eredményeket ért el ez a lángész a sokszor igaztalanul mellőzött hazai erőkkal! Milyen ünnepnapot jelentett minden előadás, melyet ő tanított be és ő vezényelt! Egészen különösen neki köszönhetem Mozart jelentőségének megértését, melyhez egész sajátságosan, csak később és az általa betanított és remekül előadott „Figaro lakodalma” és „Don Juan” által jutottam. A kezembe adott kulcs azután megnyitotta nekem Mozart minden kincseskamráját.

Amde legyen elég művészeti témákról. Amiket itt, a kro-

nológiát mellőzve, elmondtam, midőn közpályám élményeinek elbeszélésében egy pihenőhöz jutottam, talán fölöslegesnek látszanak politikai emlékiratokban ; de ezek életemhez tartoznak, nem mint felületes szórakozások, hanem mint alkotó részei, mint egyéniségem kifejlődésére hatást gyakorló erők. Nekem nem adatott, hogy teljesen elmerüljek a politikába, hogy összes napjaimat a Curián, a parlament és Club közt töltssem el, szürkén, egyhanguan. Lelkemet nyitva kellett tartanom a természet- és művészet-nyújtotta élvezetek beözönlésének. Hiányossága-e ez, vagy tökéletessége egy politikai egyéniségnek : nem vitatom. Bár egészen határozottan az utóbbit hiszem, még pedig kifejezetten és kiélezetten realpolitikai szempontból. A nemzetek nagyon realisan bele vannak kapcsolva a nagy emberiségi fejlődési folyamatokba, a nemzeteknek van lélektana, melynek törvényei nagyobb szükségyszerűséggel érvényesülnek, mint az egyének lélektana, mely fölött sokkal inkább uralkodik a szabad akarat. Mindezek felfogása és átérzése a nemzetek irányítására való képességnek egyik fő kelléke ; ez pedig összefügg a lelki élet azon kitágításával és fölemelésével, amelyet a természet és művészet, hozzáteszem, a bölcselkedés országából is, nyerünk. Aki ezekből a forrásokból nem merit, az csupán a napi politikának lehet többé-kevésbé ügyes munkása, de a nemzeti jövőbe tekintő, a nemzeti egész felölelő és azt az emberiség egyetemébe beillesztő koncepcióra, tehát a legmagasabb államférfiui feladatokra, képtelen. Mivel pedig tökéletes emberi nagyság nincs, a legnagyobb államférfiak is gyakran szenvednek épp az imponderabiliák ez átérzésének fogyatékoságában. Mi egyéb vitte bele például Bismarckot a kulturkampfbba, mint egy tőle idegen egyház erkölcsi hatalmának kicsibe vevése ? Igaz, hogy politikájának ebből az eltévesztett lépéséből nagyszabású elhatározással ki tudott bontakozni ; az eredmény mégis csupán a katolikus befolyás óriási és állandó jellegű megerősödése volt Németországban, amit Bismarck bizonyára nem akart.

IV.

KÉPVISELŐI PÁLYÁM KEZDETE — A DEÁK-PÁRT BOMLÁSA — A SENNYEY-PÁRT

Igy jutottam el 1872-ig, amely évben általános választások voltak. A magyar belpolitikában, a kiegyezés esztendeje óta, személyváltozások állottak volt be, amelyek annak egész jellegét megváltoztatták. A francia-német háború kitörésekor Beust külügyminiszter — a legenyhébben szólva — erősen kacérkodott volt a poroszellenes francia-szövetséges politikával. Vele szemben és az ország érzelmeivel ellentétben, de az összes komoly magyar tényezők helyeslésével, gróf Andrássy Gyula magyar miniszterelnök képviselte a semlegességi politikát. Győzván az ő álláspontja, Beustnak állása befelé is, kifelé is, tarthatatlanná vált, és Andrássy lett a külügyminiszter. Az igazat szólva, hajlamai őt régen a külpolitikával való foglalkozásra terelték; azt a körül nem irható befolyást a külügyek vezetésére, amely az 1867: XII. tc. a magyar miniszterelnöknek biztosított, senki oly mélyrehatóan nem gyakorolta, mint ő, úgy hogy nem tekintve a Beust hibás politikai elirányodása által előidézett konfliktust — bárkinek nehéz lett volna mellette külügyminiszternek lenni. Nagyszabásu egyénisége egyáltalán alig volt valamely formai illetékesség korlátai körébe zárható, hanem érvényesült, — mint p. o. a Hohenwarth-rendszerrel szemben — ameddig megvolt az érvényesülésnek anyagi lehetősége. Tudom, hogy nekünk, Ausztria és Magyarország kölcsönös függetlensége elméleti magyarázóinak, mily nehéz volt éppen a Hohenwarth-esetben követett magatartását, melyet dezavualni nem akartunk,

ennek az elvnek szempontjából magyarázni és igazolni. Ha nemzetünknek és nemzetünk vezető politikusainak gyakran a tulhajtott formakultuszt róttuk fel hibául, Andrassy néha az ellenkező hibába esett, a lényegnek a forma megvetéséig vitt kultuszába, mely nem eléggé mérlegelte, hogy a formákban gyakran olyan biztosítékok foglaltatnak, amelyek önmagukban ugyan elégtelenek, de mégsem nélkülözhetők. E tekintetben Deák Ferenc és ő nagyon szerencsésen egészítették ki egymást, különösen a kiegyezési mű létrehozatalában; Andrassy a politikát, Deák a közjogot képviselte, ami természetesen úgy értendő, hogy e két szempontnak csak percutális vegyülete különbözött e két nagy elmében. Annál sajátosabb, hogy az 1867 : XII. tc. azon intézkedését, amely a politikai oportunitási szempontok kedvéért legmélyebben sebzi a magyar állami önállóságot, melyet közjogi alapelveinkkel legnehezebb összeegyeztetni: a delegációk közös szavazását az előzetes tanácskozások során Andrassy ellenezte és Deák erőszakolta. Ámde ez a kivételes eset sem erőltetni az Andrassy egyéniségéről előbb mondottakat. Hogy pedig ilyen hajlamu államférfiu a magyar belpolitika mezején, ahol néha tulhajtottan, de bizonyos pontig szükségszerűleg a közjogi mozzanatok domináltak és a közjogi érzékenység volt ébren tartandó, magát jól nem érezhette, az csak nagyon természetes. Hozzájárult ehhez a magyar miniszterelnök nehéz helyzete Deák Ferenc mellett, aki korlátlan pártvezéri hatalmat gyakorolt a kormányt támogató többség fölött, anélkül, hogy a kormányzat felelősségében és a mi viszonyaink közt erős kormányokat is megörlő mindennapi nehézségeiben osztozkodott volna. Az „öreg ur”, amint őt nevezték, nem is mindig kiméletesen érezte ezt a hatalmát a kormánnyal. Az a nagy szeretet és mélységes nagyrabecsülés, amellyel Andrassy iránt viseltetett, enyhítette ugyan ennek a ferde helyzetnek a hatását, de annál kevésbé szüntethette azt meg, minél inkább növekedett nála, egy szükségszerű lélektani folyamatnak törvényei szerint, az autokrata öntudat. Ugy hiszem tehát, hogy Andrassy szívesen cserélte fel a magyar miniszterelnöki állást a közös külügyminiszterével. Történt azonban ez a magyar belpolitikának épp oly nagy kárával, amily nagy hasznára vált a külpolitikának.

Andrássy attól a perctől kezdve, amelyben külügyminiszterré lett és ameddig az volt, teljesen távoltartotta magát a magyar politikától. Ebben azután csakugyan a legvégsőig vitt következetességgel maradt meg állásának illetékességi körén belül, melyből tulvlevőleg minden beavatkozás akár Ausztria, akár Magyarország belügyeibe, törvény szerint ki volt zárva. Új feladata annyira kongeniálisabb volt neki, és annyira igénybe vette összes erejét, hogy se kedve, se ideje nem volt még más politikai ügyekkel is foglalkozni. Pedig a kiegyezési politika hanyatlása az ő távozásával kezdődik; azzal végződnek a kiegyezés mézeshetei. Ennek a politikának az 1875. évi fuzió által bekövetkezett megerősödése csak látszat, csak külsőség, időhaladék nyerése volt. Az a politikai folyamat, melyet „kiegyezésnek” nevezünk, az 1867 : XII. tc. vagy bármely törvény megalkotásával nem volt lezárva, hanem ezzel csak bizonyos nyugvópontra jutott, alapot nyert a békés folytatásra; formákba azt egyáltalán nem lehetett zárni, legkevésbé olyan pongyolán szerkesztett, benső ellensmondásokban szenvedő formákba, mint amilyeneket az a törvénycikk létesített. Ezeket véglegeseknek senki sem tekintette, de lettek légyen bár tökéletesek, a feladatot meg nem oldhatták volna. Megértést, lelki közeledést kellett létesíteni az ország és az uralkodóház közt, megértést Ausztria és Magyarország közt. Ha ez sikerül, akkor könnyen és surlódás nélkül megy a közjogi formáknak megfelelőbb kialakulása is. Tehát az 1867 : XII. tc. megalkotásával létesített étape feladatai lényegileg politikaiak és lélektaniak voltak, amilyenek megoldására Andrássy egyénisége kiválóan alkalmas volt, de utána a kormányra jutott férfiak közül senki, se nálunk, se Ausztriában. Ameddig ő állott a magyar ügyek élén, szépen látszott megindulni az a megértési folyamat, amely által a kiegyezés valósággá vált volna. Hatalmas tényező volt ebben Erzsébet királyné az ő erős magyar rokonszenvével. Az ő befolyása hozta az udvart hosszabb időre fővárosunkba; folytonos összeköttetés létesült az uralkodóház és a magyar társadalom közt, az imponderabiliák egész tömege hozta egymáshoz közelebb e tényezők lelki világát. Andrássy távozásával és Erzsébet királynénak a nyilvános szerepléstől való fokozatos visszavonulásával mindez megszűnt. Utódainak egyike

sem birt ilyen magas politikai feladatok megoldására való képességgel. Részint nem eléggé jelentékeny, részint lendület nélküli, szárazlelkű férfiak voltak. Deák Ferenc nemsokára, betegségtől megtörve, visszavonult a köztevékenységtől. Rideg betű-kultusz lépett az élő fejlődés helyébe, még pedig egy olyan betűnek kultusza, amelyet kétféleképp értelmeztek ; kerülni kellett tehát a dolgok mélyére, a lényegbe való hatolást, nehogy az ellentét kipattanjon ; valósággal dédelgetni kellett a kétértelműséget, mert csakis ennek a segítségével lehetett napról-napra elősködni. Ezt nevezték „államférfui bölcsességnek”. Rettentő kicsiny mértékkel mérték az államférfui kvalitásokat : lelkiileg össze kellett zsugorodni annak, aki azt meg akarta ütni. Ettől természetszerűleg összezsugorodott és kiaszott a nemzeti lélek. Az okosság csupa lemondásokból állott, még pedig lehetetlen, a nemzeti lét lényeges alkotórészére vonatkozó lemondásokból. Ebből azután természetszerűleg következett a korrupció, mint nélkülözhetetlen instrumentum regni, ugyanis, mivel az alkotmányos formák megtartása kívántatott, nemzeti akaratnyilvánításként kellett megjelenni annak, amit a nemzet nem akarhatott ; következett az idealizmus hanyatlása, az utilitarizmus uralkodása már az ifjúság lelkében is, a jellemek elgyengülése. Ez a nemzeti elsatnyulás okozta azt is, hogy válságos órákban tehetségnélküli kalandorok ülhettek a nemzet nyakára anélkül, hogy valamire való ellentállással találkozniának. Nem lehet évtizedeken át az erős akarást elfojtani, és azután egyszerre azt kívánni, hogy egy adott pillanatban meglegyen.

De akkor, 1872-ben, még senki sem gyanította a kiegyezési éra hanyatlásának megindulását, sőt : Andrássy külügyminiszterségében mindenki Magyarország hatalmi állásának óriási emelkedését látta. Lónyay Menyhért, ha nem is oly rokonszenves, mint Andrássy, de a maga nemében mindenesetre nagyszabású ember volt. Ugy festett tehát a helyzet, mintha minden a legszebb rendben volna, csak a gonosz baloldal ne okozzon zavart. Így állottunk 1872-ben, midőn az általános választások közeledtek és én is belesodortattam azok hullámaiba.

Belesodortattam, mondom, mert tulajdonképp akkor még nem akartam képviselő lenni. Nem tudom, mire vártam, meny-

nyire kívántam még készülni, de valahogyan nem találtam meg helyemet a létező politikai alakulásokban. Ami mégis belevitt a jelöltségre, — és következőképpen a mandátum-vállalásra, — az atyámnak egy akciója volt, amellyel nem is értettem egészen egyet, mely azonban mégis ellenállhatatlan pressziót gyakorolt rám.

Az 1872. esztendő még erősen érezte azoknak a vallási és valláspolitikai mozgalmaknak lüktetését, amelyeket a vatikáni zsinat és különösen a pápai csálhatatlanság dogmájának megállapítása felidézett. Ma már alig látszik érthetőnek az a viharzás, amely nemcsak theológiai, hanem politikai körökben is a tanító egyháznak e cselekedete körül, azt megelőzőleg és követőleg keletkezett. Legkevésbé látszik érthetőnek, hogy okos emberek, hazánkban is, azt hitték, hogy a világi hatalom eszközeivel meg lehessen gátolni egy hitágazat elfogadását a hívők részéről. Mégis megkísérelték. A magyar kormány a „*placetum regium*” rozsdás fegyvereihez nyult, hogy ezt a lehetetlen célt elérje; megtiltotta püspökeinek a pápai csálhatatlanságra vonatkozó zsinati határozat kihirdetését, melynek létezéséről mindenki a hírlapok útján tudott, és amely a Rómában történt kihirdetés által minden hívőre nézve ugysis már kötelezővé vált. Mintha bizony azt, aki az egyház tanításának hinni akar, mert az isteni kinyilatkoztatás tolmácsát látja benne, egy miniszteri, vagy akár fejedelmi nemtetszés ebben csak egy pillanatig is gátolhatná; mintha nem volna az a gondolat, hogy bárki is hivatalos jóváhagyásnak, vagy a jóvá-nem-hagyásnak döntő hatályt tulajdonítana hitére, egyenesen kacagtató naivitás. És mégis e nézetten voltak, még pedig különben okos emberek. Mennyire igaz, hogy a nem-hívő nem képes a hívőnek lélektanát megérteni! A legzseniálisabb írók, bölcsészek, költők egyaránt hajmeresztő sületlenségeket írnak, amikor a hívő lelket analizálni akarják, és a legnagyobb államférfiak — lásd Bismarck Kulturkampf-ját — a legsúlyosabb tévedésekbe esnek, midőn ezzel a tényezővel találkoznak. Így történt nálunk is, amikor a *placetum* segítségével akartak egy zsinati megállapítást Magyarországra nézve hatálytalanná tenni. Püspökeink legtöbbje, valószínűleg azért, mert a Rómában történt kihirdetést elegendőnek ismerte, annyiban alkalmazkodott a tilalomhoz, hogy ünnepé-

lyes kihirdetésétől tartózkodott. Egyedül Jekelfalussy fehervári püspök helyezkedett azzal nyíltan ellentétbe; ő püspöki megyéjében a zsinat többi határozásaival együtt a pápai csallhatatlanságra vonatkozót is teljes ünnepélyességgel hirdette ki, és ezért „ad audiendum verbum” a királyi rosszalás meghallgatására idéztetett; ennél erősebb szankciót ama nevezetes tilalomnak nem adtak. De ennyi is elég volt, hogy az erősebb színezetű katolikusok közt bizonyos ingerültséget támasszon. Más panaszuk a felekezeti iskoláknak községi iskolákká változtatására irányuló, kissé erőszakos, bár kevésbé sikeres akkori akció volt. Mindezekből folyólag egyes katolikus és konzervatív vezérfiak és püspökök tanácskozásokat folytattak arra nézve, nem kell-e a katolikus érdekek védelmére más országok mintája szerint pártot szervezni. A tanácskozások során az a nézet jutott tulsúlyra, hogy ez sem szükséges, sem célszerű nem volna; a zsinati határozmányok ellen megkezdett akció elaludt, a felekezeti iskolák fentartására a létező törvények kellő alapot adtak: szóval azt tartották, hogy nincs olyan támadás, amely védekezésre kényszerítene, anélkül pedig az új pártalakulás kilátással sem bírna, esetleg fel is idézhethné a veszélyeket, amelyek ellen védekezni akar. Atyám azonban más nézeten volt; ő a megelőzés szempontjából szükségesnek tartotta a politikai téren való tömörülést és — nagyon kevesek támogatásával — meg is indította az akciót, amely neki, tömérdék keserűségén felül, vagyoni erejét túlhaladó, súlyos anyagi áldozataiba is került. Én nem osztottam a nézetében, de nem akartam őt cserben hagyni és így, kellenlenül bár, de mégis jelöltséget vállaltam, a legrosszabbul megválasztott helyen: Pestmegye szentendrei kerületében. Jelöltségem Deák-párti volt, katolikus színezettel, illetve azzá lett, mivel a kerületben tett első lépéseim világossá tették, hogy a tervbe vett pártalakulásnak ott semmi talaja nincs, hogy az ottani igen erős baloldallal egyedül a már szervezett Deák-párt veheti fel a küzdelmet. Némi habozás után mind a helyi, mind az országos Deák-párt elfogadott jelöltjének. Nekem nem került lelki nehézségembe a „hamis start” elejtése, mert vallási meggyőződéseimnek feláldozását tölem senki sem kívánta, a külön párt gondolatáért pedig úgy sem lelkesedtem. Atyám is végül megelégedett

azzal, hogy néhány Deák-párti kerületben megbízható katolikus jelölteket igyekezett felléptetni, ha jól emlékszem, a központi pártvezetőséggel létrejött megállapodás alapján. Ennyi sikere tehát édesatyám akciójának mégis volt.

Ezeket a rég elfelejtett dolgokat azért mondtam el némi részletességgel, mert azt a helyzetet értetik meg, amelyben képviselői pályámra megindultam, és amely meglehetősen elütött attól az állástól, amelyet magamnak később a képviselőházban kivívtam. Mindenki bizonyos kíváncsisággal fogadott, de kevesen rokonszenvvel. A baloldal a konzervatív ivadékot látta bennem, a liberális Deák-pártiak egy „ultramontán” akció képviselőjét.

Két adomaszerű kis esemény szolgáljon ezeknek megvilágítására. Huszonhat éves koromnál fogva a korjegyzők közt jutott számomra hely; korelnök az öreg Gubody Sándor volt, intranzigens szélsőbaloldali. A Ház alakulásának rendjéhez tartozott, hogy a korelnök a képviselői megbízólevelek átvétele végett hivatalos órákat tartott, melyeknél mindig egy korjegyző volt mellette. Mikor már gyérült a sor és a második-harmadik órán kettecskén egyedül ültünk az elnöki hivatalban, az öreg előbb csak mogorván nézett és egy szót sem szólt hozzám; láthatólag kellemetlen volt neki a tété à tété a fiatal „pecsovics”-csal. Kis idő múltán azonban elunta magát és kezdett adomázni és élcelődni; én az adomáit kellő figyelemmel hallgattam végig, élceit jó kedvvel megkacagtam, szerényen néha meg is toldottam, úgy hogy lassankint feloldódott a jégkéreg és az öreg határozottan jól érezte magát. Végül szemem közé nézett, kezét vállamra tette és elgondolkozva így szólt hozzám: „Nem, te nem vagy rossz ember!” Ebből a nemleges megállapításból következtetést vonhattam az eredeti feltevésre. Gubody Sándor azonban attól az órától kezdve egyik legnagyobb jóakarómmá vált és hangulatot csinált mellettem a szélsőbaloldalon, ahol csakugyan senki sem sejtette, — de én sem sejtettem, — hogy valamikor én leszek a függetlenségi pártnak elnöke. A másik jellemző első találkozásom Pulszky Ferencsel volt, akivel később szintén baráti viszonyba léptem. Ő akkor mindjárt fellépésem körülményeire való célzással szólított meg és azt fejtegette, hogy semmi szükség sincs egy külön katolikus pártra, mert senki az egyházat

bántani nem akarja. Eszünk ágában sincs, ugymond, az egyházi javakat elvenni; nekünk sokkal jobb, ha a püspökök gazdagok, mert ameddig azok, addig nem csinálnak bajt. Természetesen nem a szavakat adom vissza, melyekre már nem emlékszem, hanem a gondolatot, mely, mint igen jellemző, mélyen belevésődött emlékezetembe.

Mindenki elgondolhatja, hogy ekkép eleinte elég kényelmetlenül éreztem magamat abban a házban, amelyben vezérszerepre áhitoztam, amelyhez minden ifju ambicióm fűződött. Valóban barátságos fogadtatásra csak azoknál a konzervatív elemeknél találtam, melyek akkor jutottak be a képviselőházba, élükön báró Sennyey Pállal; de ezeket is kissé feszélyezte a fellépésemhez tapadt klerikális színezet. Ürményi Miksa, Szögyény László, — a későbbi berlini nagykövet, — Beöthy Ákos; később Kállay Béni, mindannyian nálam valamivel idősebbek és tapasztaltabbak, a Deák-párton belül külön csoportot alkottak és Sennyeyt tekintették tulajdonképeni vezéruknek. Szecessziót ez nem akart jelenteni, csak bizonyos irányu befolyást a párt politikájára. Sennyey Pál atyai jóindulattal fogadott, a többiek kissé haboztak, hogy bevegjenek-e a csoportjukba. Igazi támaszt tehát ott sem találtam, csak Sennyeynél; ő tőle pedig kimagasló egyéniségénél fogva a Deák-párt zöme inkább félt, semhoggy hozzá vonzódott volna.

Ezt a hamis helyzetet, melyben tagadhatatlanul voltam, nagyban enyhítette Deák Ferencnek irántam való igaz jóakarat. Az 1865-iki országgyűlésen történt összezördülés dacára, ő atyámat nagyon tisztelte és szerette és ezt velem is érezte. Hálás szívvel kell megemlékeznem arról, hogy az „öreg ur“ parlamenti életem ezen első hónapjaiban néhányszor valósággal tüntetett mellettem, és ezzel csakhamar kedvezővé tette helyzetemet. Először, midőn egy törvényjavaslat-hoz választóim érdekében módosítást indítványoztam a pártkörben. Ez nagyon szokatlan dolog volt, különösen fiatal képviselő részéről, nem is szívesen látták. De nekem volt annyi eszem, hogy teendő javaslatomat előzetesen Deákkal közöltem és hozzájárulását megnyertem. Mikor tehát, felszólalásom után, az illetékes miniszter indítványomat néhány felületes megjegyzéssel elutasította, általános meglepetésre Deák Ferenc mellette szólalt fel, és így nyert csatám volt. Má-

sodszor pedig első képviselőházi felszólalásom alkalmából tüntetett ki, mellyel különben is nagy sikert arattam. A felállítandó Országos Zeneakadémiáról volt szó az 1873. évi költségvetés részletes tárgyalásánál. Az előző országgyűlésen a Ház az erre vonatkozó tételt mint fölösleges „luxuskiadást” törölte. 1872-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter azt újból beállította, de ismét erős ellenzéssel találkozott. Az intézmény létesítésének terve kapcsolatban volt Liszt Ferencnek, mint vezetőjének, állandó idetelepítésével. Ez a körülmény némelyeknél, nálam is, fokozta, másoknál leszálította az intézményért való lelkesedést, melynek közművelődési jelentőségét akkor még igen kevesen fogták fel. A megindult vita eredménye igen kétes volt; akkor, mint lelkes zenebarát és mint Liszt Ferenc rajongó tisztelője, de nem ebből a személyes okból, hanem, mert az ő ittmaradását kulturai értéknek tartottam, elhatároztam, hogy felszólalok.

Szűzbeszédnek alig választhattam volna alkalmasabb tárgyat. A szűzbeszéd tárgya — nézetem szerint — egyáltalán olyan legyen, amely kívül áll a nagy politikai szenvedélyeken, és így lehetővé teszi, hogy a szónokot minden oldalon rokonszenvvel hallgassák; tehát: valamely közműveltségi, közgazdasági vagy technikai kérdés, de nem tulságosan száraz, és olyan, amely általános érdeklődés keltésére alkalmas. A beszéd ne legyen túlhoszu; a kezdő szónok szerénysége rövidségben nyilvánuljon és a Ház tekintélyei ellen irányított polémia elkerülésében, de semmikép se szerénységi frázisokban, mentegetődzésekben, amelyek unalmasak is, és amelyeket nem is tekintenek őszintéknek. Ha van mondanivalód, jogod is van azt elmondani; ha nincs, ne mentegetődzél, hanem hallgass. Én ezeket a szabályokat ösztönszerűleg követtem és azonkívül első felszólalásomat Deák Ferenc védnöksége alá helyeztem. Az öreg ur ugyanis a részletes költségvetési vita alatt többnyire a Ház folyosóján tartózkodott és adomázott. Mikor felszólalásom ideje közeledett, elmentem hozzá és azt a kegyet kértem tőle, hogy jöjjön be a terembe, hallgassa meg első képviselőházi beszédemet. Meg is ígérte, meg is volt a hatása. Valóságos szenzáció volt, mikor nevem felhívásakor Deák Ferenc egész kíséretével belépett a terembe és tüntető érdeklődéssel felém fordulva foglalta el helyét. A

Ház figyelme, mely kezdő szónoknak mindaddig biztosítva van, amíg azt saját hibájából el nem veszti, ezzel valóságos kíváncsisággá fokozódott. Mit éreztem én, amikor első ízben szóltam ahhoz a gyülekezethez, amelyben el voltam tökélségre vezérszerepet játszani, de amelyben akkor még kevesek rokonszenvét bírtam? Hazudnék, ha azt állítanám, hogy minden elfogultságtól mentes voltam; az a siri csend, amely fogadott, az a tudat, hogy mennyi függ az első benyomástól, bizony rezgésbe hozta idegrendszeremet. De ez csak addig tartott, míg a két első mondatot elmondtam. Azon túl határozottan élveztem a helyzetet, és amint láttam, hogy miként nő a kedvező hatás, amint éreztem azt a magnetikus összeköttetést a hallgatósággal, mely a szónoklat lényege: teljes biztossággal kezeltem a szót, úgy, amint bennem keletkezett, mert ez az első beszédem sem volt előre leírva, csak átgondolva.

Mikor leültem, az öreg ur azzal tüntetett ki, hogy hozzám jött gratulálni és példáját sokan követték. A Ház füle és nagyrészenek rokonszenve biztosítva volt. Mert a magyar képviselőház alapján jóindulatu testület volt mindaddig, míg a tulhajtott pártszenvédek és erőszakos összecsapások temperamentumát meg nem rontották. Pártkülönbség nélkül tudott örülni annak, ha körében feltűnt valaki, akitől jót várhatott. De ezen első beszédem hatása nem állott meg személyes helyzetemnél; megtörtént az, amit azóta nem értem el soha, és mások is ritkán: közvetlen befolyást gyakorolt a szavazásra, a zeneakadémiai tétel nagy többséggel keresztülment; és nem a magam, hanem a közvélemény megállapítása volt, hogy ez az eredmény nagyrészt felszólalásomnak volt köszönhető.

Első beszédem elmondásakor észlelt hangulatomról szólva, meg akarom azt toldani azzal, hogy félszázados szónoki pályám egész idején át, mai napig, minden gyakorlottság dacára, mindig bizonyos belső izgalommal állottam fel szólásra. Ha ezt az izgalmat elemezem, azt találom, hogy az sem nem aggodalom, sem nem elfogultság, hanem egyszerűen az idegrendszernek az a fokozott tevékenysége, melyre szükség van, hogy az adott gondolatoknak legvilágosabb, leghatásosabb, a hallgatóság lelkületéhez legjobban férköző kifejezését meg-

találjuk. Hányszor mondtam magamnak, mikor valami fontos írásbeli munkálattal kinlódtam : „állítsatok élém 500 embert, akikhez szólhassak és egy gyorsíró és egy negyedóra alatt meglesz, aminek elkészítéséhez csupán papírral és tollal két-három órára van szükségem". Persze, aki írónak született, az ennek éppen fordítottját észleli.

Amde vissza kell térnem személyes helyzetem leírásától az általános politikai helyzethez. Már előbb jeleztem, hogy Andrassy távozásával a kiegyezési politika fénykora véget ért, de hogy ez külsőleg még jó ideig nem volt észrevehető ; sőt, az 1875. évi fuzió és a hosszú Tisza-éra a megerősödés képét mutatják. 1872-ben a Deák-párt uralma még szilárdnak látszott. Az „öreg ur" egészségének és ezzel pártvezéri működésének gyengülése még nem volt szembeötlő. Az új miniszterelnöknek, Lónyay Menyhértnek erőteljes egyénisége bizalmat keltett ; közte és pártvezér közt még nem merültek fel azok az ellentétek, amelyek később tarthatatlan helyzetet teremtek. Szóval az uralkodó párt önbizalma teljes volt. Igaz, hogy a baloldal az országban nagy erővel rendelkezett ; de ezzel szemben Lónyay Menyhért az 1872. évi választásoknál nagy külső sikert aratott, még pedig azokkal az — akkor első ízben használt — eszközökkel, azokkal a fegyverekkel, amelyek a győzöt erősebben sebzik meg, mint a legyőzöttet. Az 1872. évi választások nagyon növesztették a Deák-párti többséget, de nem voltak sem elég szabadok, sem elég tiszták, hogy a legyőzött ellenzék az eredménybe való belenyugvást alkotmányos kötelességének ismerte volna : csakugy nem, mint 1896-ban a Bánffy-féle és 1910-ben a munkapárti erőszakos és piszkos választások után. A végeredmény mind a három esetben kormánybukás és parlamenti válság volt, amin csak azok csodálkozhattak, akik nem hisznek az erkölcsi törvények hatályosságában. A baloldal minden árnyalata elkeseredett hangulatban jött az országgyűlésre, eltelve személyes gyűlölettel a miniszterelnök ellen, mely a legádázabb, szerintem igaztalan, de kellőképp vissza nem utasított támadásokban jutott kifejezésre. A bomlás jelei hamarosan mutatkoztak. Deák Ferenc nem rokonszenvezett Lónyay Menyhért politikai módszerével, lassan-lassan gyengült az ő vezető keze is. A párton belül frakciók keletkeztek ; a miniszterelnök

alig nyert védelmet pártja részéről, míg végül a párt őt és ezzel önmagát is elejtette, bár egy ideig még tengődött. Ezzel szemben a balközép vezéreinek, Tisza Kálmánnak és Ghyczy Kálmánnak, főleg az elsőnek, tekintélye nőttön-nőtt; a Deák-párton egyre gyarapodott titkos bámulóinak száma, — különösen a konzervatívek vonzódtak hozzá, — ami, tekintve e nevezetes államférfiu későbbi fejlődését, helyes ösztönre vallott. Annyi bizonyos, hogy Tisza Kálmán bámulatos ügyességgel használta ki ezt a helyzetet; élesen megvonta a határvonalat saját pártja és az akkori szélsőbal közt, amelyben még nem volt teljesen tisztázva a 48-as vagy 49-es állásfoglalás (ami később, Irányi Dániel vezetése alatt, a 48 javára megtörtént); a pártja köréből kiindult mérges támadásokat nem fékezte, — hisz azok főintézője egyik benső bizalmasa, Csernátony Lajos volt, — de azokkal magát egyénileg nem azonosította, és inkább kiegyenlítő szerepet játszott, nagyban megbénítva ezzel a Deák-pártnak ugyis gyenge védekező kedvét. Ilyen volt a pártok helyzete, kevéssel az 1872. évi országgyűlés megnyílta után. Így fejlődött tovább, súlyosbítva a pénzügyekben beállott zavarok által, amelyek vezetését egy hatalmas eszű, de éppen erre nem termett férfiúra, Kerkápoly Károlyra bízta.

Nem szándékozom a Deák-párt hatalmi lehanyatlásának összes fázisait, a Szilágyi- és Bittó-minisztériummal történt kísérletezéseket leírni, mert azokban semmi részem nem volt. Annyira nem találtam meg a helyemet, annyira nem láttam magam előtt lelkesítő célokat ebben a bomlási processzusban, hogy jóformán teljesen visszavonultam a képviselőháztól és hónapokig be sem tettem lábamat a tanácskozó-terembe. Sennyey, akit szívesen követtem volna, zárkózottan és tartózkodóan viselkedett. Tulajdonképp idegennek érezte magát abban a politikai környezetben, amelynek hagyományai az övéitől különböztek, amellyel azonban ellentétbe jönni nem akart, mert mégis azt képviselte, ami a politikai lehetőségek közül őhozá legközelebb állott. A Deák-pártba bejutott konzervatív töredék akkor meddő teorizáló elégedetlenségben merítette ki szellemi erejét. Ez így tartott 1874 végéig és én ezt az egész időt többnyire Budapesttől távol, részint családi, részint baráti körben töltöttem. Liszt Ferenc és Mihalovich

Ödön által, akivel akkor vált benső barátsággá 1870-ben megkezdett ismeretségünk, mind szorosabb összeköttetésbe jutottam a zenészvilággal, melynek mozgalmai jobban érdekelték az akkori politikánál. Wagnerista már előbb is voltam, — öreg kalksburgi zenetanárom irányította arrafelé vezető első lépéseimet, — most többrendbeli művészi kirándulásaim mélyebben belevezettek a kolosszális lángész megértésébe. Mindazonáltal nem voltam exkluzív izlésemben: minden zenei szépet, beleértve az egyszerű olasz operákat és a Strausz-féle keringőket, élvezni tudtam, és ebben mestereim által sem engedtem magamat megzavartatni. A zene mellett bölcsészeti munkákat olvastam; még tanulmányaimban is mással foglalkoztam, mint politikával. De 1874 vége felé mindez megváltozott. A Deák-párt agóniája akut stádiumba lépett. Az „öreg ur” betegen visszavonult, a pénzügyek romlása katasztrófára mutatott, a frakciók harca mind türhetetlenebbé vált. Minden szem akkor az egyetlen ember felé fordult a Deák-pártban, aki valósággal kimagaslott, akiben jellem és ész, tekintély egyesült, aki született vezér volt: Sennyey Pál felé. A liberális Deák-pártiak legyőzték a konzervatív eredettel szemben táplált aggodalmakat, helyesebben ellenszenvet; felajánlották Sennyey Pálnak a vezéri pálcát, mert csak tőle várhatták a párt megmentését. Ekkor én is kezdtem figyelni: a Sennyey vezetése alá került pártban megtaláltam volna helyemet, lelkesen állottam volna szolgálatába. Igazi politikai életem kezdetét belekapcsoltam volna ifjúkori benyomásaimba. A vezér elhatározására nem gyakoroltam befolyást: vártam.

Az elhatározás az volt, hogy Sennyey nem vállalta el azt a vezérséget, amely után csak kezét kellett kinyújtania. Sokan ezért szigorúan bírálták. Chambord-hoz hasonlították, aki a fehér zászló miatt elhalasztotta a királyság helyreállításának alkalmát. Szerintem ez a kritika igaztalan. Chambordnak is igaza volt, amikor nem vállalkozott olyan királyságra, amelynek csak egy adott pillanatban volt a nemzetgyűlésen többsége, de gyökerei nem voltak, vagy, ha voltak, nem az ő királysága nőtt volna ki azokból; csak a szó volt ugyanaz, a fogalom alapjában különböző. Sennyeynek is igaza volt, amikor nem vállalkozott egy olyan politika képviselőtére, mely

nem volt az övé, melyet elfogadott ugyan, de amelyben való-
jában nem hitt; olyan párttal, mely őt csak mentődeszkának
akarta megragadni, de igaz bizalommal iránta nem volt. Az
egyik és másik esetben csak pümkösdí királyság keletkezhe-
tett volna, újabb válságok kilátásával. Sennyei nem volt fej-
lődésben és forrongásban lévő politikus, akit a viszonyok ala-
kíthattak volna. Ő megállapodott egyéniség volt, a konzervatív
párt hagyományainak megtestesülése. Ő igenis kereste a mód-
ját, hogy ezeket hogyan illeszthesse be a változott viszo-
nyokba; de erre a Deák-párt, melynek tulnyomó része a régi
magyar szabadelvű-pártban gyökerezett, semmiesetre sem
volt alkalmas eszköz. Hogy a dolog más alakban nem sike-
rült, hogy magának Sennyeinek nagy elméje sem tudta azt
meggyőző alakba önteni, ez csak annyit bizonyít, hogy a fel-
adat lehetetlen volt, amit utólag könnyű belátni, de Sennyei
megállapodott egyénisége és a Deák-párti vezérség követel-
ményei közt olyan ellentét tátongott, melyen csak kevésbé
önérzetes és kevésbé becsületes férfiú tehetne volna túl ma-
gát, mint amilyen Sennyei Pál volt.

Nem tudom, igaz-e, hogy a Deák-párt küzdésének ezen
utolsó stádiumában bizonyos szálak fonódtak Sennyei Pál és
Tisza Kálmán közt, és hogy Sennyei nem idegenkedett volna
egy szélesebbkörű együttműködés gondolatától, melybe eset-
leg a balközépet is belevonták volna.

Némelyek szerint Tisza Sennyeit akkor hitegette, hogy
elvonja attól a küldetéstől, amely a Deák-párt lábraállítása
tekintetében neki kínálkozott. Mindezt nem tudom, nem is
törődöm vele. Egyáltalán: aki emlékirataimban kulisszamö-
götti intrikákról, titkos cselszövényekről vár leleplezéseket,
csalódással fogja azokat félretenni. Nekem ilyenekhez soha-
sem volt sem tehetségem, sem kedvem. A nagy kérdések nem
is ezek által, nem az elrejtett előszobai pletykák vagy budoár-
titkok szerint dőlnek el, hanem az eszmék és ezek képviselői-
nek nyílt harcában, természetes fejlődésében, terjedésében és
megerősödésében. Lenéztek érte, de én más fegyvert sohasem
ismertem és — nem tehetek róla — bár elég kiméletlenül tu-
dok ítélkezni politikai pályám hibáiról, ebben a pontban ma-
gamnak adok igazat bírálóimmal szemben. Legalább sohasem
voltam a közélet lealacsonyodásának tényezője.

Sennyey Pál akkori elhatározása annyira természetes alapokon nyugodott, hogy ilyen mellékmotivumokra nem szorult, és azok döntőleg azt semmiesetre sem befolyásolták; de bekövetkezett most, ami elmaradhatatlan volt. Mivel a Deák-párt többé fenttartható nem volt, új pártalakulásnak kellett bekövetkezni. Mivel Tisza Kálmán volt az egyetlen erős ember, a hatalomnak az ő kezébe kellett kerülni. E természetes folyamatnak egyetlen akadályát, a közjogi álláspont különbségét, Tisza Kálmán elhárította azzal, hogy az 1867. évi közjogi alapot — hogy miféle körülírásokkal, az egészen mindegy — elfogadta. Így mindazok, akik utógondolat nélkül a *pragmatica sanctio* alapján állottak és a régi magyar szabadelvű-párt hagyományait vallották, egy párttá egyesültek. Ennek szinte természetes következménye volt a konzervatívek különválása, Sennyey Pál vezérlete alatt.

A dolog ekként rendben lett volna és voltak, akik igazán azt hitték, hogy a közjogi kérdés kiküszöbölésével (a maroknyi szélsőbalt *quantité négligeable*-nak tekintették a legtöbbben) a magyar politika tényezői végre természetszerű alapokra helyezkednek, még pedig az általános érvényűnek gondolt konzervatív-liberális sablón szerint. De ennek az okoskodásnak többrendbeli hibája volt.

Először is a közjogi kérdés nem volt kiküszöbölve azzal, hogy egy párt és annak vezérei a közjogi oppozícióról lemondtak. A közjogi kérdés kiküszöbölésének csak egy módja lehetett: a teljes nemzeti élet minden lényeges kellékének a nemzet számára való megszerzése. Ha egy nemzet életének közjogi természetű — a nemzeti élet szükségszerű követelményeivel ellentétben álló — fogyatékoságai vannak, akkor azok mellőzhetetlenül fájdalmat és zavart okoznak a nemzeti szervezetben és akkor éppúgy nem lehet a közjogi kérdéseket megszüntetnek nyilvánítani, amint nem lehet p. o. a táplálkozás hiányát azzal pótolni, hogy nem beszélünk róla. Mivel pedig az 1867. évi és azt követő törvényalkotás (véderő) ezt a biológiai követelményt nem valósította meg, hiába mondott le egy párt közjogi követelményeiről: a közjogi kérdés csakúgy tovább létezett, mint előbb, amit a szélsőbálnak mindjárt a legközelebbi (a fuziót követő második) választásoknál történt és azután folyton haladó térfoglalása igazolt is. Ha Tisza Kál-

mán, mint azt a közvélemény várta, a nemzeti élet hiányzó szerveit, különösen a magyar nemzeti véderőt, az 1867: XII. tc. keretein belül iparkodik megszerezni és ezzel minden igazán fájó hiányosságot megszüntetni, akkor elérhette volna a közjogi kérdés domináló helyzetének megszüntetését, és akkor a politikai morál szempontjából is kifogástalanabb lett volna eljárása. De nem ezt tette, hanem épp ő alatta csontosodott meg a 67-es politika azzá a merev közjogi konzervativizmussá, amely, mint jó forrásból tudom, messze állott Deák Ferenc gondolatvilágától. A forma megmaradt, sőt valóságos betűkultusszá fejlődött, kivéve ott, ahol a betű a magyar felfogásnak kedvezett, p. o. az 1867: XII. tc.-nek a „magyar hadsereg-ről” szóló kitételénél, amit „frázisnak” nyilvánítottak; de a koncepció életét veszítette, a szellem elpárolgott. Eredménykép a közjogi opposzició a Tisza-rendszer uralma alatt erősebbé és hevesebbé vált, mint azelőtt.

Ez volt az első bökkenő. A második abból állott, hogy a „konzervatív” és „liberális” elnevezések talán már egyáltalán idejüket multák, tartalmatlanokká váltak, de különösen Magyarországon nem fejezték ki azt, ami a politikai áramlatokat tulajdonképp jellemezte. A konzervatív-pártnak, mint parlamenti pártnak az előbb kifejtett okokból nem lehetett talaja; és ezt annyira érezték maguk a konzervatívek, hogy, míg a Deák-párt zömének és a balközépnek fúziójából keletkezett párt habozás nélkül felvette a „szabadelvű-párt” nevet és ezzel tagadhatatlanul hódított, ők nem merték azt a pártot, amelyben újjászületésüket látták, „konzervatív-pártnak” nevezni, hanem a „jobboldali ellenzék” színtelen nevével éltek. Ez az elnevezés, épp úgy, mint a későbbi „egyesült ellenzék” és a „mérésékelt ellenzék” elnevezések nyilvánvalóan hibásak, mert nem jelölnek meg elvet és irányt, hanem csak helyzetet. Egy komoly párt nem lehet természeténél fogva „kormány-párt” vagy „ellenzék”, hanem hol az egyik, hol a másik, aszerint, amint elvei a kormányzatban érvényesülnek, vagy nem. Minden ilyen alkalmi elnevezés vagy azt jelzi, hogy az alakulás is csak alkalmi, igazi maradandó tárgyi tartalommal nem bíró, vagy pedig azt, hogy irányát nem meri bevallani. Az egyik is, másik is iszonyu gyengeség; még többet árt, mint az a másik véglet, mely pedig erkölcsi szempontból súlyosabb meg-

ítélés alá esik, midőn t. i. egy pártnak van elnevezése, amely irányt jelez, de valóban azt az irányt nem követi. És ez volt körülbelül a szabadelvű-párt esete. 1875-től 1890-ig egyetlen egy szabadelvűnek nevezhető alkotása nem volt, sőt minden szabadelvű kezdeményezéssel állandóan szembe fordult. De azért a név mégis hatott, bár csak bő köpenyeg volt, mely alatt igen vegyes társaság fért meg.

A harmadik baj ugyanis az volt, hogy valójában nem történt meg az a különválása a liberális és konzervatív elemeknek, amelytől sok doktriner lélek a helyzet gyökeres javulását várta. Az „*itio in partes*” más lélektani indokok befolyása alatt történt, melyek közül a vezérek iránt táplált rokon- vagy ellenszenv nem csekély szerepet játszott. Sennyey egyénisége többeket vonzott, akik éppenséggel nem voltak konzervatívek. Ha végigtekintünk az ő vezérkarán, ott találjuk báró Lipthay Bélát, aki az akkori idők neves politikusai közt talán leginkább volt európai értelemben „liberális”; ott Beöthy Ákost, akit Disraeli-bálványozás és a Tiszáék ellen táplált öröklött antagonizmus hozott ebbe a táborba; ott Kállay Bénit, akinek egyénisége teljesen kívül állott a konzervatív-liberális kontroverziákon, aki külpolitikai célokkal volt telítve és ezekben — mint később kiderült — nem értett egyet vezérével. Igazán tipikus konzervatív alakok ebben a kis pártban tulajdonképp csak Ürményi Miksa és Szögyény László voltak. Az előbbi szellemes, ötletes, atyjától örökölt hajlammal a szarkazmus-hoz; sajnos, kis idő múlva anyagi zavarok miatt a közélettől meg kellett válnia. Az utóbbi okos, helyes ítélőképességgel bíró, kissé lomha természetű, tetőtől-talpig derék ember. Hogy valamikor diplomata legyen belőle, azt barátai nem sejtették; megmosolyogták volna ezt a feltevést, ha valaha valaki megemlíti; de maga Szögyény sem gondolt rá. Dehát én magam? Én konzervatív-párti voltam személyes ragaszkodásból. Az lebegett előttem, hogy emberek, akiket tiszteltem és szerettem, igazukhoz jussanak; de igen rövid idő kellett hozzá, hogy a konzervatív hagyományoktól nagyon eltérő lelki diszpozícióm napfényre jusson és magának a politikában új medret ásson.

Nem csekélyebb, sőt kirívóbb volt a tarkabarkaság az ugynevezett szabadelvű-párton. Voltak ott igazi liberálisok, sőt radikálisok és ultra-konzervatívek össze-vissza. A konzerva-

tív elemek nagyrésze hagyományos aulikus szellemből a hatalommal tartott. A magyar konzervatív-pártnak nem voltak ellenzéki hagyományai. A nagy tévedés épp abból állott, hogy angol mintákat akartunk utánózni, holott alkotmányunk fejlődése egészen más, 1848-ig nem parlamentáris volt. A konzervatív ellenzék fogalma tehát egészen új valami volt és nem ment be egyhamar éppen a konzervatív elemek fejébe. Így az arisztokrácia és a magyar klérus legnagyobb része a szabadelvű-párttal tartott és Tisza Kálmánban volt elég taktikai ésszerűség, hogy ezeket a csatlakozásokat valami nagyon liberális politika által ne zavarja, hanem inkább szürke opportunizmussal elősegítse. Ez a szürke opportunizmus jellemezte az egész Tisza-érát. Kevés kivétellel (Széll, Trefort) szürke emberek váltották fel egymást a különböző tárcákban; szürke rendszabályok, alkalmi törvényhozás, minden igazi reformtevékenység kizárásával. Azok a szenvedélyek, melyek az akkori politikai küzdelmekből keletkeztek, bennem rég lelohadtak. Tudok arról az éráról elfogulatlanul ítélni, tudom érdemeit elismerni, az országnak tett szolgálatait méltányolni; de hogy emelte volna a nemzet erkölcsi színvonalát, azt legnagyobb bámulója sem állíthatja.

De mindezt mi akkor nem tudtuk, hanem teljes lelkességgel üdvözlöttük az „elvi alapon” álló pártalakulásokat, biztunk vezérünkben, pártunk jövőjében. Magamra nézve elérkezettnek láttam a politikai cselekvés óráját és mindjárt az első indemnitási vitánál, mely az új érat megnyitotta, elmondtam első nagy politikai beszédemet. Témám a „szabadelvű párt” program-nélkülisége volt. Kifejtettem, hogy a pártnak nincs eszmei közösségen alapuló létjogosultsága, hanem hogy csupán hatalmi szövetkezétként jelentkezik; kiemeltem azt a kötelességét, mint kormányzópártnak, hogy a közelgő választások előtt az országot politikája iránt tájékoztassa. Az egész elég jól volt felépítve és hatásában használt kezdő szónoki hirnemnek, bár néhány izléstelenségtől nem volt mentes. Azután a választásokig nem volt többé alkalom politikai akcióra, és így én sem szerepeltem többé ezen az országgyűlésen.

Kérdés, vajon akkor, amikor a szabadelvű-párt programtalansága ellen oly élesen kifakadtam, saját pártom, a Sennyey-párt, e tekintetben hogyan állott? Véleményem sze-

rint kifogástalanul. Programmon helyesen csak egy iránynak világos megjelölését lehet érteni, részletezés csak egy-két olyan konkrét kérdésben kívánatos, mely közvetlen megoldás előtt áll; különben a hosszú időkre kiterjedő részletezett programmok képtelen helyzeteket teremtenek pártokra és politikusokra nézve. Példa rá 1906-ban a függetlenségi, 1918-ban a szociáldemokrata-párt. Különösen közgazdasági kérdésekben képtelenség magunkat 1900-ban lekötni arra, hogy 1910-ben mit fogunk tenni. Tudhatjuk-e, hogy akkor minők lesznek a viszonyok? Ha tehát így józan értelemben vesszük a program szót, a Sennyei-párt a programadás kötelességének megfelelt. Alapul Sennyeinek egy költségvetési beszéde szolgált, melyben az állami élet összes ágaira kiterjedően kifejtette fel-fogásait. Ezt a párt később a választókhoz intézett szózatban foglalta össze. Kidomborodtak a következő gondolatok: a pénzügyi bajokkal szemben az egész állami életnek egyszerűsítése, tehát: takarékosági politika a szabadelvű-párti kormány adó-emelési politikájával szemben; közigazgatási reform állami közigazgatással; a honvédségnek a hadsereggel való közelebbi összeköttetésbe hozatala — viszont: magyar szellem bevitel a hadseregbe magyar katonai nevelés útján. A közgazdasági téren hiányoztak a jellemző momentumok. Sennyei egészen a szabad kereskedelem híve volt és nem igen rajongott állami beavatkozásért közgazdasági dolgokban. Előbb említett beszédében Budapestnek, mint kereskedelmi gócpontnak, fejlesztését hangsúlyozta különösen.

Ez a program konzervatív volt, de neo-konzervatív. A közigazgatás reformjára vonatkozó részével nagyon sok konzervatívot idegenített el, akik a fennálló megyei rendszerben — nem alaptalanul — a konzervatív társadalmi rétegek hatalmi pozíciójának egyik oszlopát látták. A katonai program a régi konzervatív hagyományra vallott. Ürményi Miksa volt annak első megpendítője és valóban csodálatos, hogy én politikai működésemet olyan katonai programmal kezdtem, amely véderőnk azon részét is, amely — úgy ahogy — nemzeti jelleggel bírt, önállóságában érinteni akarta. Igaz, hogy ellenszolgáltatásul a magyar katonai nevelést és ezzel a magyar szellemnek a hadseregbe bevitelét kívánta. Ezt is Ürményi Miksa hozta fel először a képviselőházban, és később, midőn

a honvédségi intézmény lefokozására vonatkozó program-pontot kifejezetten elejtettem, ez utóbbiba annál makacsabbul belekapaszkodtam. Ez a gondolat orthodox konzervatív eredeténél fogva áthidalásul szolgált közpályám első éveinek katonai politikája és a későbbi közt. Ebbe kötöttem bele a nemzeti jellegű véderőre vonatkozó követeléseimet abban az átmeneti időben, melyben még azt az illúziót akartam magamban fenntartani, hogy politikám a régi konzervatív hagyományoknak megfelel. Ily keretek közé szorítva azonban ez a politikai koncepció határozottan szerencsétlen volt. Fölfelé, lefelé egyaránt visszaszító hatást gyakorolt. Az uralkodó és a katonai körök a magyar katonai nevelést utasították vissza, — a közvélemény a honvédség „elközösítését”. Mikor pedig én ez utóbbit elejtettem, akkor is a magyar katonai nevelés követelése egymagában nem válthatta ki a közvéleményből azt az erőt, amely a másik oldalon mutatkozó ellentállást legyőzhette volna. Jelentősége szimbolikus volt, de ezt a szimbólumot csak ott értették meg, ahol attól, amit szimbolizált, irtóztak. Ezekre bőven lesz alkalmam visszatérni. Most csak az 1875-ben elfoglalt hadállást akarom jellemezni, melyben barátaimmal együtt a választásoknak nekimentünk.

Ezek a választások, mint előrelátható volt, az ujonnan keletkezett szabadelvű-pártnak fényes diadalával végződtek. Még nem volt idő, sem alkalom arra, hogy a fuzióhoz, és különösen Tisza Kálmán vezérségéhez fűződött illúziók eloszoljanak. Az összes társadalmi erőtenyezők a szabadelvű-pártot támogatták, mert, ha különös okuk nincs az ellenkezőre, szeretnek a hatalom árnyékában meghuzódni. A szabadelvű-párt mellett működött az előbb fennállott két nagy pártnak egész szervezett apparátusa és mellette a kormányhatalom, mely régi választási rendszerünk alatt szinte ellenállhatatlan súlylyal nehezgett a „népakarat” nyilvánítására. A jelen esetben különös erőfeszítésre nem volt szüksége. Az 1875. évi választások azok közé tartoznak, amelyekhez legkevesebb visszaélés emléke fűződik; türhetőleg tiszták és szabadok voltak; az előbb említett lélektani tényezők önmagukban is biztosították az eredményt.

A szabadelvű-párt óriási többséget nyert, a szélsőbali és a jobboldali (konzervatív) ellenzék mindegyik, körülbelül

20—25 mandátummal bírt; 453 képviselőből alig volt 50 ellenzéki és ez is fele-felerészből a politikai felfogás két legszélsőbb pólusán állott.

Sennyeyt és pártját ez a számszerinti csekély eredmény nem csüggesztette; nem is volt váratlan. Sennyey maga tulajdonképpen nem is igen akart „pártot játszani”, hanem megelégedett volna azzal, hogy egynehány kiválóbb tehetségű, rokonfelfogású férfiú sorakozzék körülötte, hatalmi igények nélkül, csupán nagy kérdéseknél vetvén latba tudásukat, képességüket, tekintélyüket. A Peel-iták szerepére gondolt, az angol parlamenti férfiaknak arra a csekély számú csoportjára, akik Sir Robert Peelnek a konzervatív-párttal való összeveszése után is ragaszkodtak hozzá és később, látszólagos elszigeteltségük dacára, döntő szerephez jutottak. De ez a gondolat a mi viszonyaink közt nem volt keresztülvihető. Ha három magyar ember együtt akar politikát csinálni, akkor pártot alkot, az egyik elnök, a másik alelnök, a harmadik jegyző lesz és kötelességének tartja minden alkalommal „állásfoglalni”. Ez a folytonos „állásfoglalás” egyáltalán a magyar ellenzéki politikának egyik átká volt; az angol ellenzék néha egy-két évig sem ad magáról életjelt, hanem vár, míg oly alkalom kerül, amelynél tárgyi alapja van a támadásnak és amikor ennél fogva hatást gyakorolhat a közvéleményre. Nálunk a pártok mindjárt zuglódni és elveszettnek tartják magukat, ha nem rendeznek folyton vitákat, néha nagyon keresett érvelésekkel. Ez a sok mondvacsínált támadás azután elrontja hitelét és lerontja hatását az alappal bíró támadásnak is; a közönség sablonszerű játéknak, személyes dülakodásnak tekinti az egészet és lassankint megszűnik iránta érdeklődni.

Valami lappangó disszonancia uralkodott tehát kezdettől fogva a Sennyey-párt és vezére közt. Sennyey oktatni akarta a nemzetet és ebben a rezervált méltóságteljes állásban akarta bevárni a dolgok fejlődését; a párt azonban párt akart lenni, mint olyan érvényesülni, támadni, ellenzéki áramlatot teremteni és azt magához ragadni. Sennyey a maga koncepciója szerint vitte a vezérszerepet, de ez a koncepció nem volt a párté. Amde azért ez a kis csoport nagyon tevékeny volt; előbb említett vezértagjai a választásokból mindannyian visszakerültek a képviselőházba, kivéve engemet. Én megbuktam, még

pedig oly módon, hogy alig megkezdett parlamenti életem majdnem véglegesen be is fejeződött.

Régi kerületemben nem bíztam, hanem ahelyett, téves helyi értesülések alapján, a kőszegi kerületben léptem fel, ahol, nagyon szép választási küzdelem után, kisebbségben maradtam. Akkor érvényesültem először valóban mint népszónok magyar és német nyelven. Első választási küzdelmem alatt is gyakran szóltam a néphez, de nem tudtam igazi hangulatot találni; a küzdelem körülményei, a kerület viszonyai nem hatottak lekemre ébresztőleg, s ha lelkem nem melegszik fel, nem tudok szónokolni. Kőszegen ez egészen más volt. Lelkesedtem az ügyért, melyet képviseltem, rokonszenves benyomást nyertem az ottani néptől, mind a magyar-, mind a németajkuaktól. Támasz nélkül állottam a helyi hatalmasságokkal szemben, egyedül a népre gyakorlandó hatásomban bízva, és valóban egy hajszálon mult, hogy nem győztem. A legtisztább eszközökkel hatalmas pártot teremtettem a semmiből. Ekkor állapítottam meg népszónoklati módszeremet, mellyel későbbi években nem csekély sikereket arattam. Alapvető elveim ezek voltak: Az úgynevezett „népies hang” keresettségét kerülni kell; a nép úgy sem hisz benne és legfeljebb lenézést lát abban és boszankodik, hogy nem úgy beszélünk hozzá, amint különben beszélni szoktunk. Én mindig szokott nyelvezetemmel szóltam a tömeghez, de a legnagyobb egyszerűsége és világosságra törekedtem, megmagyaráztam mindent, ami rendes látókörükön kívül esett; ahol az értelmiség csekélyebb fokát találtam, azt is megmagyaráztam, hogy mi az: egy millió — meg száz millió stb. Előszeretettel használtam hasonlatokat a gazdasági életből; egyszerű érzelmi világukból indultam ki, hogy fokozatosan magasabb érzelmi szempontokat is megértessenek és átérezzessenek; néha adomaszerű betétekkel tarkítottam előadásomat. Sohasem hizelegtem, de az egyszerű ember becsületértzésére hivatkoztam, melyet egyenlően értékeltem az u. n. „uréval” és ezt az igazi egyenlőség alapjául állítottam oda, mely nélkül mindenkor csak hazugság lehet. Ezzel a módszerrel gyakran sikerült bonyolult politikai kérdések megértéséig vinnem a tömegeket és bennük valódi politikai meggyőződést érlelni, amit legfényesebben bizonyít utolsó választókerületemnek, *Jászberénynek* 1881-től mai napig, tehát

negyven éven át saját helyi érdekei ellenére tanusított törhetlen hűsége.

Soha választott és választó közti viszony tisztább erkölcsi alapon nem nyugodott. Mikor jászberényi képviselőségem 25 éves jubileumát ünnepeltük, joggal mondhattam derék választóimnak, hogy a mi összeköttetésünk azért oly szilárd, azért oly kedves mindegyikünk előtt, mert senki sem mondhatja, hogy általa erkölcsileg hanyatlott, rosszabb lett, hanem ellenkezőleg mindenki érzi, hogy emelkedett, hogy jobb emberré, jobb állampolgárrá lett. Valóban, a tömegekkel való sűrű érintkezésemben, lelkiismeretem biztos tanúsága szerint, soha még csak kétes jellegű eszközökhöz sem folyamodtam, hanem inkább a szokottnál is nagyobb gondot fordítottam arra, hogy egy hajszálnyival se lépjem túl az igazságot. Sohasem éreztem annyira a szó hatásával összekötött felelősséget, mint akkor, amikor az enyémnél alacsonyabb műveltségi fokon álló közönséghez szóltam. Mindig előttem lebegett a latin költő szép mondata: *Maxima debetur puero reverentia*, — melyben a „puer” kitételt „gyermek”-kel fordítottam és a gyermeteg elemre gondoltam, mely a néplélekben lakik, a „reverentia” alatt pedig nem hajlongást, hanem a lelki tisztaság féltékeny tiszteletét értettem. Agitatórius tevékenységemre, ezt jól esik megállapítanom, erkölcsi szempontból árnyék nem esik. Tudtam a hallgatóság minőségéhez is alkalmazkodni. Nyelvismeretem a hazánkban lakó népfajok közül, sajnos, csak a magyarral és némettel engedtek közvetlenül érintkeznem és csakhamar rájöttem, hogy egészen különböző alaphangot kell az egyikkel és a másikkal szemben megütni. Hogy ezt a németeknél is eltaláltam, bizonyítja az a tény, hogy a délmagyarországi derék svábok igen nagy részét sikerült magyar nemzeti politikámnak megnyernem, melyhez, valamint személyemhez, hosszú éveken át valódi német hűséggel ragaszkodtak.

De elég erről ennyi. A kőszegi kerületben, mint már említettem, agitációm minden erkölcsi sikerének dacára, a végén mégis csak megbuktam. Ekkor egy bács megyei jelöltje a pártnak javamra a jelöltségtől visszalépett, Bács megyében tíz nappal később lévén választások. Ott is megbuktam. Utolsó menedékül még egy erdélyi oláh kerület kínálkozott, amely — az oláhok passzivitása folytán, a helyi tényezőkkel való meg-

állapodások alapján — „holtbizonyosnak” látszott. Ennek a jelöltségnek története azonban annyira komikus, hogy itt el kell mondanom. Az az uriember, aki azt kitalálta és elrendezte, abban a gyengeségben szenvedett, hogy mellét mindenféle ordóval akarta eltakarni; csak pápai ordója nem volt még, pedig ezt is akarta, még pedig „commandeur”-t, bár kálvinista ember volt. Nem kötötte ki világosan, de értésünkre adta, hogy az én klerikális összeköttetésem révén ennek elérésére számít. Meg is indítottam a dolgot; elég nehezen ment. Rómában természetesen kérdezték, hogy ennek az urnak a katolikus egyház körül micsoda érdemei vannak; erre nehéz volt válaszolni, hacsak azzal nem, hogy tarokk-pártira gyakran vendégül látta a szomszéd falu plébánosát, amit határozottan keveseltek, sőt talán érdemszámba sem vettek. Végre mégis ki-sütöttük, hogy X ur egy leégett katolikus templom felépítését anyagi áldozattal is előmozdította; megvolt tehát az alap. Eredmény: az oláhok az utolsó pillanatban aktivitásba léptek, ellenem Axente Severut állították föl jelöltül és én három szavazattal megbuktam; X ur azonban megkapta a pápai commandeurt.

Az 1875. évi országgyűlés megnyitásánál tehát hiányoztam és ezt eléggé zokon vettem. Faute de mieux a főrendiházban iparkodtam az 1876. évi költségvetés alkalmával a Sennyey-párt álláspontját képviselni. A párt azonban nem nyugodott bele távolmaradásomba és — körülbelül fél év múlva — megüresedvén egy nyitrai választókerület, ott kívánt felléptetni. A siker esélyei jók voltak, de én — némely kellemtlen mellékkörülmény miatt — haboztam a jelöltség elfogadásával. Mikor végre mégis elfogadtam, késő volt és ismét megbuktam.

Ekkor elvesztettem kedvemet és önbizalmamat. Végigbuktam az országon, ha nem is a Kárpátoktól az Adriáig, de a Vágtól az Oltig, a Dunántúltól a Tisztántulig. Sehol sem kellettem. Arra az eredményre jutottam önmagamban, hogy a parlamenti pálya nem nekem való, hogy más hivatást kell keresnem, — talán a diplomáciában. De egyelőre ismét utazni akartam, szórakozni, erkölcsileg magamat kipihenni, mert mi tagadás benne, ezek az ismételt kudarcok kedélyemre hatot-

tak. Elzárva láttam magam előtt azt a pályát, amelyre nagy ambícióval készültem, amelyre bizonyos képességet éreztem magamban. Időre volt szükségem, hogy az új megindulást átgondoljam, lekileg magamban előkészítsem. De hogy újabb választási kísérletből nem kérek, hogy a parlamenti életről végleg lemondtam, aziránt tisztában voltam. Fel is oszlattam budapesti lakásomat, ahol választási baleseteim óta mentül kevesebbet tartózkodtam. Nem emlékszem, hogy minő konkrét terveim voltak a legközelebbi időre, csak a negatív elhatározás áll tisztán emlékezetemben.

A Gondviselés azonban nem így akarta. 1877 tavaszán egy-két napra Budapestre jöttem, hogy Sennyeytől és többi barátaimtól elbucsuzzam. Első szavaimat Sennyey azzal szakitotta félbe, hogy: „semmi bucsuzás, itt egy bizonyos kerület”. Árva megye bobrói kerületének képviselőjét akkor nevezték ki táblai bírónak. Amint ez megtörtént, Zichy Edmond, mint az árvai uradalom kormányzója, mely az egész kerület területén dominált, Sennyeyhez fordult és nekem ajánlotta fel a kerületet. A papság jelöltségemet szívesen látta, ugyszintén a vármegye, melynek élén Zmeskál Zoltán, a Sennyey-párt lekes hive állott mint alispán. Már pedig ettől a három tényezőtől függött ott az eredmény; a negyedik: a zsidóság — előtem ismeretlen okokból — mindig a papsággal szokott tartani, tehát ez is meg volt nyerve. Hogy ez azután igazán „bizonyos” volt, sőt, amint mondani szokás: „több, mint bizonyos”, azt még az én tapasztalásokból fakadt pesszimizmusom sem vonhatta kétségbe. Mindazonáltal erősen védekeztem: már nagyon is kezdtem volt magamat beleélni új — bár még homályos — terveimbe. A választási mozgalmakat pedig ismételt bukásaim annyira megutáltatták velem (ebből később kigyógyultam), hogy alig birtam magamat egy campagne-ra elhatározni. De végül engednem kellett vezérem és barátaim erőltetésének és az ügy iránti kötelességérzetemnek. Elvállaltam a jelöltséget, és ezzel életem ismét visszazökkent abba a kerékvágásba, amelyet azóta el nem hagyott.

Amint egyszer elhatároztam magamat, vigan bele is fogtam. Csak akkori hűséges inasom csóválta fejét, „Minek ez? — úgymond, — hisz ugyis megint megbukunk.” — Jóslata nem

teljesedett. Megtanultam egy kis tót dikciót az alatt a 10—14 nap alatt, amíg a téli pompában ragyogó gyönyörű vidéket ottani barátaim kíséretében bejártam. Élveztem az utazás szépségeit és egyhangulag megválasztattam. Ezzel kezdődik tulajdonképeni pályám. Azóta szakadatlanul tagja voltam a képviselőháznak.

AZ 1878. ÉVI KÖZGAZDASÁGI KIEGYEZÉS — A KELETI VÁLSÁG — AZ EGYESÜLT ELLENZÉK

Pártom, különösen pedig vezérünk, nagy örömmel fogadta visszatérésemet. Én is buzgósággal vettem magamat ismét parlamenti hivatásomra; de az első hónapokban nevezetesebb vita nem fordult elő. Egy felszólalásomra emlékszem, amely nincs beszédeim gyűjteményében, a gyámügyi törvényjavaslat tárgyában. Nem volt ugynevezett „nagy szabású” beszéd, de hozzájárult szónoki hírnevem megszilárdulásához. A pártnak vezető tagjai különben a már említettek voltak: Ürményi, Beöthy, Kállay Béni, aki a párt lapját, a „Kelet népét” is szerkesztette és magas színvonalon tartotta Halász Imre, kiváló közgazdasági író segítségével. Szögyény László is a vezérkarhoz tartozott, de a képviselőházban szerepelni nem kívánt. Valahányszor őt erre felkértük, az utolsó pillanatban mindig talált valami okot, hogy visszavonuljon.

A politikai élet elég rendesen folydogált, midőn 1877 végén a közgazdasági kiegyezés kérdései magas hullámokat kezdtek vetni.

Az 1867:XII. tc. tudvalevőleg nem tette közös üggyé sem a vámügyet, sem a jegybankot, bár a vám- és kereskedelmi szövetség megkötését ajánlotta; de arra az esetre, ha ebben az alakban nem sikerül az ország közgazdasági érdekeit megővni, határozottan fentartotta az ország szabad elhatározási jogát. Ezen az alapon 1868-ban tíz évre kötötte meg a vám- és kereskedelmi szövetség egységes vámterülettel és a fogyasztási adók egyenlő szabályozásával. Egyidejűleg ugyancsak tíz

évre állapított meg a közös jegybank kiváltsága és a közösségi kvóta. Ez utóbbi közjogiilag nem, de tényleg összefüggött a vámegegyezménnyel, amennyiben a közös vámterületen a vámbevételek közöseknek nyilvánítottak, ami Magyarországra nézve pénzügyi előnyt jelentett.

Miután mindezek a megállapodások 1878-ban lejártak, gondoskodni kellett azok megújításáról vagy az alapvető közgazdasági intézményeknek más módon való rendezéséről. Egy nagy kérdés-komplexum zúdult tehát az országra, melynek megoldása épp annyi államférfiui éleslátást, mint szakértelmet igényelt.

Hogy az akkori kormány mind a két tekintetben a helyzet magaslatán állott volna, nem merem állítani. A kormány feje, Tisza Kálmán, közgazdasági kérdésekben nem volt otthonos. A közgazdasági tárcák gyenge kezekben voltak, betöltésüknél a pártszempont volt mérvadó. Egyedül Széll Kálmán pénzügyminiszter volt a feladatra rátermett egyéniség, de ő egyfelől még akkor nem érte el tudásának és tehetségeinek teljes kiforrottságát, másfelől pedig a pénzügyi nyomorúságnak mindennapi gondjaitól gyötörve, természetsszerűleg egyoldaluan fiskális szempontok szerint mérlegelte a megoldásokat.

Az önmagában véve is nehéz feladatot még többrendbeli tárgyi és személyi, mondjuk: pártpolitikai természetű bonyodalom súlyosbította.

Hogy ez utóbbival kezdjük, a balközép hangzatos jelzavai közt az önálló magyar jegybank is szerepelt. Mivel ez nem ellenkezett az 1867: XII. tc.-kel, ezt az egyet a balközép — elveinek hajótöréséből — a fuzióba átmentette. Értethető, hogy az elvtagadással vádolt képviselőknek zöme, de még inkább a naiv hitű vidék, erősen belekapaszkodott poggyászának ebbe az egyetlen megmentett darabjába. Valóban, Tisza Kálmán az önálló jegybank követelésével indult neki a tárgyalásoknak, ahol azonban csakhamar azt kellett tapasztalnia, hogy nemcsak valósággal létező, igen komoly tárgyi akadályokba (a valuta rendezetlensége), hanem hajthatatlan uralkodói vétóba is ütközik. A kormány ezt a nehézséget azzal kerülte meg, hogy előbb rendbehozta a többi ki-

egyezési kérdések egész komplexumát és csak akkor, amikor minden egyébre nézve megvolt a megállapodás, vetette föl az önálló jegybank kérdését. Az uralkodó ellenzésével szemben Tisza Kálmán beadta lemondását és Sennyeyt ajánlotta utódjául, kinek azonban az a kötött utiránya lett volna, hogy az összes többi megállapodásokat magáévá tegye és ezenfelül a közös jegybankot is. Sennyey, aki — mint később fogom kifejteni — a létrejött közgazdasági megállapodásokat igen szerencsétleneknek találta (bár maga is a közös vámterület és bank alapján állott), erre természetesen nem vállalkozhatott. Ismét megtámadták azért, hogy a „hatalom” megragadására kínálkozó alkalmat nem ragadta meg, és ismét neki kell igazat adnom kritikusaival szemben, akik, úgy hiszem, összetévesztik a hatalmat a miniszterséggel, holt a kettő nem mindig ugyanaz. Hatalomnak azt nevezem, midőn módomban áll saját eszméimet megvalósítani; ha ez nincs meg, akkor a miniszterség nem más, mint amit a szó etimológiailag jelent: szolgaság, talán cifra szolgaság, de mégis csak szolgaság. Hogy Sennyey ebből nem kért, csak azokat lephette meg, akik nem ismerték, vagy kellően nem értékelték nagyszabásu egyéniségét. A képviselőházban kifogástalan parlamentáris felfogással indokolta meg a neki odakinált kabinetalakítás visszautasítását. Szavai epigrammatikus élel fordultak Tisza Kálmán ellen. „Nem azért — körülbelül így szólt — nem vállaltam a feladatot, mert ez idő szerint ebben a házban kisebbségben vagyok; ennek a helyzetnek vannak parlamentáris megoldási módzatai; hanem azért, mert nem azzal a szabad kézzel hívtak meg, amelyre szükségem volna, hogy t. i. a kiegyezési kérdések komplexumát illetőleg egészen elülről kezdhessem a tárgyalásokat. Kijelentettem illetékes helyen, hogy, amennyiben csak arról van szó, hogy a két kormány közt már létrejött megállapodások véglegesíttessenek, erre egyedül egy férfiú van hivatva és ez a férfiú Tisza Kálmán”. Én lelkesen egyetértettem vezéremmel és teljesen méltányoltam a visszautasításban rejlő igazságot és nagyságot, de nem mondhatnám, hogy ebben az érzésben pártunk egyértelműleg osztozott volna.

Az eredmény az lett, hogy Tisza Kálmán az uralkodó

aggodalmai előtt meghajolt és a bankközösséget is vállalva, megmaradt állásában.

Tárgyilag — meggyőződéseim szerint — ez a megoldás helyes volt, mert rendezetlen valutaviszonyaink mellett az önálló magyar bank létesítése csakugyan aggályos kísérlet lett volna. De az ügy egész lefolyása más szempontból járt igen nevezetes következményekkel. Ez volt az első erőpróba népképviselőt és király közt, még pedig a népképviselőre és a reá támaszkodó parlamentáris kormányra nézve a lehető legkedvezőbb körülmények közt. A kormány és pártja ugyanis csupán az országnak egy határozottan fentartott jogát kívánta érvényesíteni és kívánta ezt közgazdasági ügyben, mely kategóriája az ügyeknek legelsősorban tartozik a népképviselő hatalmi körébe. Mindazonáltal meg kellett hátrálnia és a király álláspontja teljes diadalt aratott. Ezzel hosszú időre eldőlt a két alkotmányos tényező erőviszonyának kérdése a királyi hatalom tulsúlyának javára. Ha Tisza Kálmán korábbi álláspontjának elhagyását a bankkérdésben saját meggyőződése változásával indokolja, akkor ez nem válik annyira nyilvánvalóvá. De ő nem ezt tette, hanem kifejezetten a királyi aggodalmakra — értsd : vétóra — hivatkozott. Nálunk a királyi hatalom e tultengése még azt is eredményezte, — amint már a bankkérdésben is megnyilvánult, — hogy az 1867. évi intézmények körén belül, pusztán királyi akarat alapján, egy újabb korlátozása keletkezett a nemzet tényleg élvezett önállósági attributumainak, és hogy ez újabb korlátoknál való megállás az ugynevezett „kormányképességnek” első föltételévé vált. Történt pedig ez akkor, amikor a balközép vezére, az, aki függetlenségi szempontból ostromolta volt a kiegyezést, állott a hatalom élén, hátamögött egy olyan többséggel, amely majdnem az egész képviselőházból állott. Ez az utóbbi körülmény, egy hatalmas ellenzék hiánya, a mi viszonyaink közt kifelé egyáltalán gyengesége volt a kormánynak ; mert az osztrák kormánnyal folytatott minden tárgyalásnál az a tényező, amelynek csak az a fontos, hogy valami eredmény létrejöjjön, a királyi hatalom, egész súlyával ránehezedik a parlamenti szempontból erősebb kormányra ; ennek kell engedni, mert ő „otthon mindent keresztülvihet”. Tisza Kálmán bankügyi veresége tehát a felfelé való határ-

talán megadásnak oly éráját nyitotta meg, melyből ritkán villant föl az önálló akarásnak egy-egy jelensége. Ez azután áthatotta az egész társadalmat és erősen hozzájárult a nemzet erkölcsi erejének megrontásához.

Jelen emlékirat későbbi részeiben még gyakran kell erre az eszmekörre visszatérnem, mert hiszen e körül forgott évtizedeken át politikai tevékenységem javarésze. Teljes tárgyilagossággal fogok ilyenkor annak a kérdésnek a megvilágítására törekedni, hogy mennyiben hibás a hatalmi viszonyok illetően kialakulásában Tisza Kálmán politikája, és hogy mennyiben volt ez az egyensúlymegbillenés az ifjú magyar parlamentarizmus és forrongásban levő társadalmi viszonyaink akkori stádiumának természetes következménye. Itt elég legyen megállapítanunk, hogy 1877-ben ezeket az összefüggéseket senki teljes horderejükben fel nem ismerte, és hogy ennek folytán a bankkérdés fölött csodálatos könnyelműséggel tért napirendre a közönség. A közgazdasági kiegyezés tárgyi nehézségei, melyekről most már szólnom kell, nem is a bankkérdésben rejlettek, sem a közösügyi kvótakérdésben (mely utóbbi minden zökkenés nélkül intéztetett el a régi alap magatartásával), hanem a vám- és kereskedelmi ügyek elrendezésében. Ezekben a kérdésekben világszerte olyan áramlatok nyomultak előre, melyek homlokegyenest ellenkeztek azokkal, amelyek az első vámszövetség megkötésekor uralkodtak. Ezekkel kellett leszámolni, ezekbe kellett hazánk helyzetét beilleszteni. Itt tehát nem segíthetett az egyszerű meghosszabbítás, hanem újat kellett teremteni. Mellőzhetlenül szükséges, hogy ezt a helyzetet némileg bővebben ecsegteljem. Elbeszélésem ez a része különben talán még ma is aktuálisabb minden egyébnél, amit ezeken a lapokon elmondok, mert tagadhatatlan — bár akkor alig sejtett — összefüggésben áll azokkal a szociális problémákkal, melyeket a háboru talán egy századdal hamarabb érlelt meg, mint ahogyan háboru nélkül érlelődtek volna.

A múlt század hatvanas éveiben tetőpontján állott a szabadkereskedelmi tanok uralma, nemcsak a tudományban, de az európai államok közgazdasági politikájában is. Abba az időbe esik Cobden agitációja és annak eredményeként, a III. Napoleon által Angliával kötött kereskedelmi szerződés.

A példa mindenfelé hatott. Az osztrák-magyar monarchia, mint egységes vámterület, előbb Németországgal, azután Angliával (a híres „pót-konvencióban”) nagyon szabadelvű — azaz a vámvédelmet minimumra leszállító — kereskedelmi szerződéseket kötött, melyek tételeit általánossá tette a „legjobban kedvezményezett nemzet” klauzulájának minden kereskedelmi szerződésbe való felvétele. A kiegyezési éra kezdetének vezető magyar közgazdászai és államférfiai ezt az irányt örömmel tették magukévá, részint, mert elméleti álláspontjuknak, részint, mert az ország akkori közgazdasági érdekeinek tökéletesen megfelelt.

A kiegyezés 1878. évi megújításának idején azonban Európaszerte visszafejlődés állott be a protekcionizmus felé. Franciaországban Thiers és Pönyer-Quertier régi protekcionista kerütek a szerencsétlen háboru után a kormány élére és irányuk a hatalomból való távozásuk után is érvényesült. Németországban Bismarck közgazdasági kísérletei kezdtek kibontakozni hasonló irányban. Ami pedig minket közelebb-ről érintett, az osztrák nagyipar képviselői nagy agitációt fejtek ki a — szerintük — szabad kereskedelem által végromlással fenyegetett osztrák ipar megmentésére, vagyis a védvámrendszer helyreállítására. Az akkori osztrák kormány magáévá tette álláspontjukat. A kiegyezés megújításánál követelte, nemcsak az angol pótkonvenciónak, hanem az 1868-ban kötött, sokkal mérsékeltebben szabadkereskedelmi német kereskedelmi szerződésnek felmondását is (ami meg is történt) és egy erősen védvámos új általános vámtarifa létesítését, melynek tételeiből — ez előrelátható volt az agitáció természete folytán — a később megkötendő kereskedelmi szerződéseknél csak keveset volt hajlandó engedni. Ez tehát teljes és tökéletes rendszerváltozás volt.

Ezzel szemben Magyarország érdeke, a közös vámterület fentartása esetén, akkor határozottan a szabadkereskedelem mellett való megmaradást követelte. Akkor még nagy gabonamennyiségeket vittünk ki egészen Angliáig; Nyugat-Európa gabonaszükségletének kielégítésében jelentékeny tényező voltunk, talán a legjelentékenyebb. Amerika még nem jelent meg az európai piacon; Oroszország vasuti rendszere még nem volt kiépítve. Másfelől saját iparunk még egészen

kezdetleges volt. A közös vámterület magasabb vámtételei tehát ránk nézve tiszta teherként jelentkeztek, mely a magyar fogyasztóközönségre nehezedett; a magyar termelő pedig piacainak elvesztésétől, vagy legalább összezsugorodásától félt, ha az idegen bevitelt megnehezítjük. Az agrár-protekciónizmust, gabona és egyéb élelmickek vámját, amiket mint kompenzációt suttymban emlegetni kezdtek, akkor még jó (tudományos) társaságban meg sem említhető szörnyűségnek tartották — és így gondolkozott Sennyey is. Annyira mégsem volt megpecsételve a szabadkereskedelmi elmélet veresége, hogy idáig el lehetett volna menni. Kevés év kellett ahhoz, hogy ezt az utolsó lépést is megtegyük; de akkor még nem tudtuk magunkat rászánni.

Ezekbe a világháramlatokba illeszkedett be a külön magyar vámterület mellett — akkor még szerényen — megindult agitáció. A közjogi ellenzék — szerintem tévesen — a közjogi önállóság egyik attributumaként karolta föl az eszmét; de voltak hívei a 67-esek közt is, részint pénzügyi segédforrásaink teljes felhasználhatása, részint iparteremtés szempontjából.

Ilyen háttérrel létesültek a közgazdasági kiegyezésre vonatkozó kormány-megállapodások. Magyarországnak nyújtott némely pénzügyi előny fejében, melyek Széll Kálmán pénzügyminisztert nyerték meg az ügynek, a közgazdasági kérdésben az osztrák álláspont, a protekciónizmus, magas tételű általános vámtarifával, győzött, mert neki kedvezett a világháramlat és mert Ausztriának a közgazdasági minisztériumok élén erősebb emberei voltak, és — ami állandó előnye volt — erősebb, céltudatosabb közgazdasági közvéleménye.

Ezek a kiegyezési javaslatok okozták az első szakadást a szabadelvű-pártban. A kormány tagjai közül a kereskedelmi miniszter, B. Simonyi Lajos, lemondott és a kilépők nagyobb részének élére állott, akik — körülbelül 70-en — „független szabadelvű-párt” neve alatt alakultak külön. De kiléptek még Lónyay Menyhért, Kerkápoly Károly, Bittó István. Később Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost és mások, akik azonban nem léptek be a független szabadelvű-pártba, hanem pártonkívüli disszidensek maradtak. Látnivaló, hogy az első nagy kérdés a szabadelvű-pártot értelmi tökéjének nagyré-

szétől, talán mondhatni: javától fosztotta meg; de annál „egységesebbé” vált, ami maradt, és többségnek elegendő volt. Az egész elienzék, ha jól emlékszem, 130 főnél többre ment és négy csoportra oszlott, melyek közt semmi szellemi kapcsolat nem volt, hanem annál több antipátia. A szélsőbal és a Sennyey-párt a magyar politikának két szélső pólusát, a „független szabadelvű-pár” a balközépi, végül a pártonkívüli disszidensek a Deák-párti mentalitás élő nyulványait képviselték. Az utóbbiak a Deák-párt utolsó idejének hű képét nyújtották egymás közt való meghasonlottságukban; Lónyay és Kerkápoly elhasznált nagyságok voltak; a nagytehetségű és nagyratörő Szilágyi Dezső pedig még kereste jogosult ambíciójának útját.

A kép nem volna teljes, ha meg nem emlékezném egy-néhány szabadelvű-párti képviselőről, aki a kiegyezést ellenezte, de mégsem hagyta el a pártot, hanem ad hoc felmentést nyert, vagy vett magának a pártfegyelem alól. Ilyen volt Kautz Gyula egyetemi tanár, akit egész tudományos működése a szabadkereskedelemhez kötött, akire nézve tehát erkölcsi lehetetlenség volt a védvámhoz való átpártolást szavazatával támogatni, de lehetetlenség volt a hallgatás is. Ez az eset később gyakran ismétlődött és a szabadelvű párturalom fentartásának egyik nem lényegtelen eszközévé vált: bizonyos rugalmasság a pártfegyelemben, ad hoc ellenzéki-ség, akár valamely nagy kérdésben is, és azután visszatérés a párthűséghez. Mivelhogy, úgy látszik, édes a hatalommal együtt lenni. Én ezeknek az uraknak magatartását ama fiatal leányok viselkedéséhez hasonlítottam, akik elmennek olyan színielőadásra is, melyben illetlen jelenetek fordulnak elő és, mialatt ezeket játsszák, kimennek a páholyból, de azután megint visszatérnek. Akiknek lelkiismerete ezzel megelégszik, azok nem gondolják meg, hogy a páholy megvételével mégis csak elősegítették azt az immoralitást, amely elől kiszöktek.

Ámde reám nézve az volt a fontos, hogy pártom milyen magatartást fog követni a kiegyezéssel szemben; annál fontosabb, mert a kiegyezés vámügyi részével a párt képviselével, mind a bizottságban, mind a plénumban engem bíztak meg. Nemzetgazdasági tanulmányaim folytán, ha a vezér

magam nem vállalkozott, jogos igényem volt erre a küldetésre. A vezér pedig éppen akkor annyira betegeskedett, hogy ilyen munkára nem vállalkozhatott, sőt több időre Budapestről el is kellett távoznia. Egyedül Kállay Béni jöhetett volna tekintetbe mellettem, de ő különösen a banküggyel foglalkozott és őt a bankügyi bizottságba küldték. A párt, mint a konzervatív hagyományok képviselője, nem foglalhatott állást politikai szempontból a kiegyezés ellen; ebben az ő helyzete a szélsőbal helyzetének éppen fordítottja volt. De az ellenzéki ösztön általános hangulattá tette a párttagok körében azt a kívánságot, hogy ki kell használni ezt az alkalmat, amikor a kormány komoly nehézségekkel küzd: nem szabad a kiegyezést elfogadni. Szerencsére a tárgyi szempontok Sennyeyt is erre az elhatározásra vitték, mely tulajdonképp logikailag folyt előbbi állásfoglalásából, mikor a kormányvállalást, ennek a kiegyezésnek terhével, visszautasította.

Sennyey politikai és közgazdasági szempontból az Ausztrivával való vámközösség híve volt, de egyúttal a szabadkereskedelmi politikának is. A régi konzervatív-párt közgazdasági tekintélyei, a Dessewffyék, erőteljesen képviselték ezt az irányt; Sennyey hűséges növendékük volt. Az akció megkezdése előtt felkerestem őt sárosmegyei visszavonultságában és teljes megállapodásra jutottunk, bár a kiinduló pontban némi eltérés volt köztünk. Én sem a közös vámterületnek, sem a szabadkereskedelmi elméletnek (akkor már) nem voltam olyan feltétlen híve, mint ő, de az adott helyzetben azt tartottam, hogy mindkettő együtt, azaz: közös vámterület szabadkereskedelmi politikával, legjobban felel meg az ország érdekének. Sennyey beleegyezésével állítottam fel a tételt akkép, hogy: igenis, akarjuk a vámterületi közösséget fentartani, de csak szabadkereskedelmi politikával; ha Ausztria erre nem hajlandó, akkor nem kell a vámközösség sem. Konzervatív párttól ez elég merész állásfoglalás volt; úgy hiszem, érdemileg a leghelyesebb.

Ezen az alapon vittem a hadjáratot, politikai életem első nagy akcióját, elég jelentékeny erkölcsi sikerrel. A bizottsági jelentéssel szemben beadott külön véleményem az álláspontot világosan domborította ki. Tételelem így hangzott: a vámközösség önmagában véve szabadkereskedelmi gondo-

lat ; ha a szabadkereskedelmet elejtjük, benső ellenmondássá válik. Ez így pregnánsan volt megformulázva. De le kellett számolnom azzal a kérdéssel is, hogy fentartható-e a szabadkereskedelem az osztrák ipar szempontjából ? Ha vámközösséget akarunk, akkor a közösség másik felének érdekeire is figyelemmel kell lennünk. Én nem tértem ki e kérdés elől sem. Volt Ausztriában, az erős védvamos áramlat mellett, számottevő pártja a szabadkereskedelemnek is. A N. Fr. Presse volt ennek a pártnak szócsöve. Érintkezésbe léptem tehát a N. Fr. Presse közgazdasági rovatának akkori vezetőjével, a nagyhirű dr. Hertzka Tivadar közgazdasági íróval, és tőle egész adathalmazt kaptam, amely annak a tételnek bizonyítására szolgált, hogy az osztrák ipar szempontjából sem szükséges az a magas vámvédelem, amelyet az új vámtarifa létesíteni akart. Ekkép széles alapon és nagy objektivitással tárgyaltam a kérdést. A kormány a vita során nem is tagadta, hogy Magyarország szempontjából előnyösebb volna a megmaradás a szabadkereskedelem mellett, de azt állította, hogy nem a mi hibánkból, még Ausztria hibájából sem, hanem a Németországban felülkerekedett protekcionisztikus áramlat miatt nem lehetett azt fentartani ; de hogy ilyen feltételek alatt is előnyösebb a vámközösség a különválásnál. Ez utóbbi kérdésbe nem mentem bele mélyebben, de megmaradtam annál, hogy a mi állásfoglalásunk tolta bele Németországot is a védvamos politikába.

A vita motívumai közt egyáltalán nem szerepelt a szociális kérdés. Hogy e tekintetben Kelet-Európa még mennyire éretlen volt negyven év előtt, amikor pedig Anglia és Franciaország már harminc évvel korábban nagy szociális mozgalmakon és reformokon mentek keresztül és azóta is folyton foglalkoztak a szociális kérdéssel, a mai helyzet világításában nézve a dolgot, szinte megfoghatatlan. Erről a következő fejezetben lesz alkalmam beszélni.

Az egész hadjárat, melyet nagy ambícióval, nagy gondal és széleskörű tanulmánnyal készítettem elő, és nem minden dicsőség nélkül vezettem, reám nézve mégis egy jelentéktelen, de kinos felsüléssel végződött, melynek történetét, tanulságos volta miatt, ideírom. A nagy kereskedelem-politikai vita végén záróbeszédemre készültem, mellyel az

egész vita erkölcsi gyümölcsét reméltem leszedni. Ekkor közvetlenül az ülés előtt kezembe került a N. P. Journalnak (szintén lelkes, szabadkereskedelmi előharcosnak) egy cikke, melyben frappáns számtételekkel volt megvilágítva, hogy az új ipari védvámok mennyivel emelik egy polgári családnak évi kiadási tételeit; eredményként elég jelentős összeg mutatkozott. Én nagy „sláger”-t láttam ebben a számításban, és bízva a cikkíró komolyságában, kritika nélkül elfogadtam számtételeit és azokat záróbeszédemben elmondtam. Szerencsétlenségemre kisült, hogy ezek a számtételek óriási tulzást tartalmaznak, amit Széll Kálmán pénzügyminiszter replikájában általános derűtség közt drasztikus módon rám is olvasott, kifejtvén, hogy milyen luxust kellene annak a „szerény polgári családnak” kifejtteni, milyen számtalan kabátot csináltatni, hogy hány hordó kávét inni, stb., hogy ekkora megterhelést érjen el. A nevetők ellenem voltak; hiába iparkodtam — részben alaposan — kimutatni egy kétségbeesett visszavonulási ütközetben, hogy Széll Kálmán adataiban is voltak tulzások. Az eredmény mégis az volt, hogy egy komoly és nagy szorgalommal vitt parlamenti hadjárat végén a Ház az én rovásomra mulatott egy megfoghatatlan könnyelműség miatt, melyre a hatásvadászat csábított és, hogy ennek a szerencsétlen negyedórának emléke nagymértékben lerontotta előző sikereim erkölcsi hatását, barátaimnál és ellenfeleimnél egyaránt. Hogy ez kissé elrontotta kedvemet, azt mindenki természetesnek fogja találni. Barátaim nehezteltek is reám, mert végre én voltam hivatalos szónokuk. Csak Zichy Nándor vigasztalt azzal, hogy az ilyen kis vereségek lelkileg nagyon *egészségesek*, ami igaz is.

A kiegyezési parlamenti hadjáratot nyomban követték a külpolitikai viták, melyek a monarchiának az orosz-török háborúval szemben folytatott, a berlini békével és Bosznia megszállásával végződő politikája körül forogtak. Ezek még jobban felkavarták a közvéleményt, a szabadelvű-pártból újabb kiválasztásokat idéztek elő és a parlamenti viszonyok átalakulását érelték meg.

Nem e közlemények feladata, hogy az 1877-ben kitört keleti válságnak történetét adják elő. Ennek ismeretét az olvasónál fel kell tételeznem. Elég arra rámutatnom, hogy

Bosznia akkor azt a szerepet játszotta, mely később Macedóniának jutott, hogy t. i. akár saját jószántából, akár az orosz politika követelményei szerint, időnként kritikus helyzetet idézzon elő a Balkán-félszigeten. A jelzett időben is onnan indult ki a válság, mely előbb Szerbia hadüzenetéhez, azután a nagyhatalmak beavatkozásához, a konstantinápolyi konferenciához és végül, az orosz-török háborúhoz vezetett.

Mennyi és milyen része volt monarchiánknak a válság különböző fázisainak lebonyolításában, ezt ma sem tudom határozottan megmondani. Annyi ténynek látszik, hogy Bosznia megszállását régtől fogva előkészítették, hogy Kállai Béni mint belgrádi konzul és Andrássynak (akkor még magyar miniszterelnök) bizalmasa Boszniát beutazta, nagy tanulmányt szentelt mind a tartománynak, mind Szerbiának; szóval, hogy a terv, mely a berlini szerződésben vált valóssággá, már jóval előbb érleltetett meg.

Az európai helyzetet akkor a Németország és Oroszország közt fennállott szoros barátság és Anglia habozó politikája jellemezte. A német-francia háboru alatt Oroszország biztosította Németországot minden egyéb támadás ellen; az orosz-török háboru alatt Németország visszaadta neki a kölcsönt. Angliában konzervatív kormány volt, melynek élén Disraeli (a későbbi lord Beaconsfield) állott, külügyminisztere Lord Derby, Disraeli után legbefolyásosabb tagja Lord Salisbury volt. Ennek a három tényezőnek, amint a később előadandók mutatják, nem volt egészen egységes felfogása. Disraeli — ez volt legalább akkori benyomásom — a hagyományos török-barát, orosz-ellenes konzervatív politikát szeretne volna követni; de ennek nagy akadálya volt Gladstone hatalmas agitációja a török uralom bünei ellen, mely tagadhatatlanul óriási átalakító befolyást gyakorolt az angol közvéleményre. Derby habozó, ingadozó természet volt, féllábbal már a liberálisok táborában állott, amelybe később át is ment. Salisbury közelebb állott Disraelihez, de önálló politikát követett és nyitva akart tartani Anglia elhatározásai számára minden ajtót. Ezek az árnyalatok kifejezésre jutottak az angol hivatalos diplomácia háta mögött működő bizalmas ágensek tevékenységében, akikkel való érintkezéséről a továbbiakban számolok be. Franciaország is kétlelkű volt,

ott is Decasey herceg külügyminiszter hivatalos politikája mögött a köztársaság akkori elnökének, Mac Mahon marsallnak, némileg eltérő török-barát személyes politikája kísérletezett, amelynek bizalmas ágensei a Disraeli-félékkel bizonyos érintkezésben állottak.

Ebben a meglehetősen bonyolult helyzetben, mely nehéz feladat elé állította monarchiánk külügyi vezetését, Andrássy egészen új utakon haladt. Kereste és megtalálta a közeledést a német-orosz csoporthoz, nem szegült ellene az orosz terveknek, amennyiben azok a balkán-félszigeti keresztény népek felszabadítására vonatkoztak, de megállapította az orosz akciónak azon határait, amelyeken túl, saját akciója szabadságát fentartotta, azaz: melyek tullépése ellen előre tiltakozott. De politikájának ez az utolsó perdöntő részlete a dolog természete szerint nem juthatott nyilvánosságra. A közönség csak az Oroszországhoz való külső közeledést látta, a „három császári szövetséget”, és így a közvélemény, — nemcsak a tömegek, de művelt rétegek közvéleménye is — nem értette meg Andrássyt. Orosz-barát politikát tulajdonított neki, mely — sokak szerint — Bosznia megszerzésének kedvéért hagyta el a hagyományos osztrák-török barátság politikájának kitaposott ösvényeit, holott, épp ezen a ponton, a magyar közérzület kivételkép az osztrák hagyományokkal találkozott. Csodálatos meg nem értés volt ez; holott elég világos lehetett, hogy a német-orosz bizalmas viszony és az angol habozás alig engedett más választást.

Az egész magyar ellenzék Andrássy külpolitikája ellen fordult és tagadhatatlanul magával ragadta a magyar közvélemény nagyobb részét; a szabadelvű-pártot is csak úgy lehetett e politika formai támogatására rábírní, hogy — az előbb leírt recept szerint — az elméleti frondörösködést a párttagoknak megengedték. Tisza Kálmán pártvezéri ügyessége volt Andrássy egyetlen támassza Magyarországon, aminek az a — szerintem — káros következménye volt, hogy Andrássyt a magyar belpolitikában Tiszához láncolta. Akinél főfeladatunk tekintetében nélkülözhetetlen segítséget találunk, annak egyéb hibáit természetsszerűleg kénytelenek vagyunk elnézni. Így tette magát túl Széll Kálmán a kiegyezés közgazdasági hiányosságain és hibáin, mert pénzügyi

politikája megtalálta abban a kívánt segédforrásokat ; így nézte el Andrásy Tiszának mindazt, ami nem lehetett előtte rokonszenves, mert abban, ami egész energiáját lekötötte, külpolitikájában, Tiszánál — és egyedül Tiszánál — megbízható támaszra talált.

E külpolitika leghatározottabb ellenzői közé tartozott Sennyey is. A török birodalom fentartása a konzervatív hagyományoknak még élő része volt, mondhatom, Európaszerte, de különösen Ausztriában. Magyarországon pedig a baloldali áramlatok is hasonló vizekben usztak, már hálából Törökországnak az emigrációval szemben tanusított lojalitása iránt is. De ebbe a tanba kapaszkodott ösztönszerűleg a magyar nemzeti érzés pártkülönbség nélkül, mert érezte, hogy a török uralom alatt álló, orosz befolyástól mozgatott szláv népek felszabadulása minket problémák elé fog állítani, melyeket kikerülni mindenesetre kényelmesebb, mint azokat megoldani. Vezérem által bátorítva, teljes erővel belevetettem magamat ebbe az áramlatba és usztam a népszerűségben, amely annak követésével együtt járt. Ma nem tekintek vissza különös büszkeséggel közéletem e fejezetére. Nyíltan megadtam Andrásy emlékének — sajnos, csak emlékének — azt az elégtételt, hogy bevallottam tévedésemet, melyből — bármi lett legyen okozója — az a pótolhatatlan veszteségem származott, hogy Andrásy közt és köztem bizonyos idegenséget létesített, mely akkor sem enyhült, mikor később külpolitikai kérdésekben egyetértettünk. Ez teljesen érthető volt, mert Andrásyt kinosan érintette a magyar közvéleménynek egyideig való elfordulása, kinosabban, mint ahogy magának is bevallotta ; ebben pedig nekem nem csekély részem volt.

Nem volna célja annak, hogy külpolitikai hadjáratomnak egyes parlamenti tényeit felsoroljam. De el kell mondanom egyetmást, ami a kulisszák mögött történt, és amibe valahogyan belekeveredtem. Életemben először és utolszor vettem részt be nem valiótt politikai cselszövésekben ; az eredmény egyszer s mindenkorra elriasztott ezektől a metódusoktól, melyekre különben sincs tehetségem.

Már előbb említettem azokat az ellentétes áramlatokat, amelyek az angol és a francia kormány kebelében a keleti

politikát illetőleg voltak. Ezeknek az eltéréseknek hullámai hozzánk, az akkori magyar ellenzékhez, is eljutottak. Körülbelül egyidejűleg merült fel Budapesten egy Bréda gróf, aki Mac-Mahon és egy Butler Johnston nevű angol képviselő, aki Disraeli személyes politikájának bizalmas ügynökeként mutatkozott be és ezt a minőséget valamely módon igazolni is tudta. Tudtommal Ürményi Miksa volt az első, akivel nálunk érintkezésbe léptek, aki rögtön tüzet fogott és tőle ez a tűz reám is átragadt. A politika, melyet ezek az urak képviseltek, határozottan török-barát volt; végcél gyanánt egy olyan európai csoportosulás lebegett előtte, mely — az akkori látszat szerint — elválaszthatlanul összekapcsolt Németországot és Oroszországot izolálta volna, vele szembe állítván egy angol-francia-olasz-osztrák-magyar-török szövetséget. Ez a szövetség rögtön Oroszország ellen fordult volna. Tervezőinek felfogása szerint az osztrák-magyar haderő egy aránylag kis része elegendő lett volna a török területre behatolt orosz sereg megsemmisítésére, míg a szövetségesek többi katonai segédforrásaiból Németországgal szemben is tulhatalmat lehetett volna létesíteni, mely azt vagy sakkban tartsa, vagy legyőzze. Ausztria visszanyerte volna vezetőállását Németországban. Török részről az akkor kegyvesztett, de még mindig befolyásos Midhat pasa volt e tervek előmozdítója. Hogy mennyiben állottak franciaországi és angolországi komoly tényezők ezen akció mögött, azt ma sem tudom megmondani, de a legnagyobb valószínűség amellett szól, hogy az előbb nevezett ügynököknek volt bizonyos felhatalmazásuk arra, hogy a hangulatot és a politikai lehetőségeket nálunk kipuhatolják, anélkül, hogy küldöik magukat már egy bizonyos politikára elhatárolták volna. Amint azonban az események haladtak, az angol hivatalos politika is mindinkább bizalmatlanná vált Andrássy iránt, akit, úgy látszik, ott sem értettek meg. Egy időpontban egyenesen azt a kérdést intézték hozzám, hogy mivel segíthetnék a magyar ellenzéknek Andrássy megbuktatására. Akkor járt Budapesten Sir Henry Drummond Wolf, Salisbury lordnak bizalmas barátja, s általa a bécsi angol nagykövettel is érintkeztem. Mivel, sajnos, nincsenek feljegyzéseim, nem tudom pontosan megmondani beszélgetésünk tartalmát; de két dologra hatá-

rozottan emlékszem : Egyik az én válaszom a fentebbi kérdésre, amely abból állott, hogy a helyzet titkos adataira volna szükségünk egy hatásos, talán eredményes politikai hadjárat megindítása céljából ; a második pedig, hogy az angol nagykövetnél tett első látogatásom azzal végződött, hogy bizalmas érintkezésünknek legközelebb folytatása lesz és ha jól emlékszem, következő látogatásom időpontját is megállapítottuk. De még ezt megelőzőleg a titkos adatok közlésére vonatkozó kérésemet — gondolom Sir Henry Drummond Wolf útján — sajnálattal teljesíthetetlennek mondták, mert ünnepélyesen vállalt kötelezettségek állanak teljesítésének útjában. Mikor pedig a megállapított időben az angol nagykövetnél megjelentem, udvarias fogadtatásra találtam ugyan, de egyszersmind teljes begombolkozottságra, mintha ennek a látogatásnak semmi előzménye nem lett volna. És ezzel vége szakadt az egész összeesküvésnek. Az ügynökök eltűntek ; Bréda grófról többé semmit sem hallottam ; Butler Johnstonról annyit, hogy a liberális táborba ment át. Sir Henry Drummond Wolffal még volt némi érintkezésem, de ő voltaképen sohasem ügynökösködött, hanem mindig egyedül tájékozás szerzését mondta utazásai céljának. Hamis következtetések kikerülése végett meg kell mondanom, hogy az Ugron Gábor által létesített fegyveres székely puccsról, mely az orosz hadsereget hátbatámadni készült, és — amint nekem később Andrássy mondta — az orosz politikai világban óriási riadalmat okozott, semmi tudomásom sem volt. Hogy az előbb nevezett ügynökök befolyást gyakoroltak-e reá vagy sem, azt nem tudom.

Az egésznek tanusága nagyon egyszerű és reám nézve végleges kijózanodást jelentett a görbe utak politikájából. Kormányok vagy kormányon levő egyes férfiak nem hivatalos uton keresnek néha összeköttetéseket idegen országokban az ottani nem hivatalos tényezőkkel, abból a célból, hogy saját céljaik elérésére maguknak minden lehető eszközt biztosítsanak, a másodrendűeket is ; olyanokat, amelyek eredményes felhasználása nagyon valószínűtlen. De épp azért óvakodnak attól, hogy ezekben a nem hivatalos összeköttetéseken bárminemű kötelezettséget vállaljanak, hanem inkább azok mellett folytatják a rendes tárgyalásokat a hivatalos

tényezőkkel és, ha azokkal sikerül egyetértésre jutniok (amit mindig elsősorban kívánnak), rögtön és kevés ceremóniával elejtik amazokat, akik ilyen esetben nem valami jeles szerepet játszanak, sőt elejétől fogva bizonyos lenézésben részesülnek. Ez történt a jelen esetben is. Világos, hogy azon pár nap alatt, amely a bécsi angol nagykövetnél tett első és második látogatásom közt lefolyt, egyetértés jött létre az angol kormány és Andrassy közt, és így az ellenzékre többé nem volt szükség. Az is világossá vált előttem később, Andrassy egyszer célzott is rá, hogy ő tudott ezekről a tárgyalásokról és hogy ez, inkább mint bármi más, hozzájárult irántam való idegenségéhez, aminthogy másképp nem is lehetett. Szóval politikai és erkölcsi tőkében nem nagyon meggazdagodva kerültem ki ebből a kalandból. Önérzetem erősen meg volt sebezve, midőn tapasztalnom kellett, hogy némileg azok közé a politikai tényezők közé süllyedtem, akikkel az elsőrendű szereplők be nem vallott összeköttetéseket tartanak fenn, akikkel titokban kezet szorítunk, de akiknek fényes nappal nem köszönünk. Az angol ezt így nevezi: „to lose caste” — kasztjából lesüllyedni. Szerencsére nagyobb baj nélkül mentem keresztül ezen a tapasztaláson és csakhamar visszanyertem az elvesztett, vagy legalább veszélyeztetett „kaszt”-ot.

De nem mulaszthatom el, hogy itt ki ne térjek arra az analógiára, amely az én épp előadott esetem és az emigráns-politika viszontagságai közt van, legyen az emigráció royalista, forradalmi vagy bárminő eredetű. Minden hatalom felhasználja annak a hatalomnak emigránsait, amellyel ellentétbe vagy éppenséggel háboruba keveredett, és rögtön elejti őket, mihelyt ama hatalom hivatalos kormányával békét köthet. Szerencsétlen és megalázó szerep, amelyen keresztül mentek a legnagyobbak is, akik emigráns-politikára szorultak. De ők rászorultak, másképp nem cselekedhettek, csak a tétlenség vagy az igen kevés reményű kísérletezés közt volt választásuk. Akinek azonban rendelkezésére áll a nyílt alkotmányos cselekvés mezeje, bármi kevés pillanatnyi sikerrel kecsegtessen is, maradjon meg ezen a téren és ne tévedjen előszobákba, ahol csak inasokkal, — vagy összeesküvő tanyákba, ahol be nem vallott és mindenkor meghazudtolható ügynökökkel találkozik. Később lesz alkalmam, hogy, nem

magamnak (mert én ilyenekbe többé nem ártottam be magamat), hanem némely politikai szövetségesemnek hasonló kalandjairól és azok siralmas eredményéről egyetmást elmondhassak. Meg kell még említenem, mielőtt ezzel az epizóddal végzek, hogy bármennyire nem értették meg akkor Andrássyt Magyarországon és — úgy látszik — Nyugateurópában sem, a legközvetlenebbül érdekelt Oroszországban igenis megértették. Ezt kell legalább következtetnem az orosz udvarhoz igen közel álló Dánia akkori bécsi követének, Falbe urnak többrendbeli nyilatkozatából. Falbe és neje a bécsi társaságban igen kedvelt egyéniségek voltak és nagyon ügyesen használták ki társadalmi helyzetüket információk szerzésére és hangulatok keltésére. Én Falbeval egy Bécsben lakó rokonom házánál néha találkoztam és, bár nem kerestem vele a politikai beszélgetést, mégis tapasztaltam, miként használ föl minden alkalmat, hogy hivatalos külpolitikánk ellen bizonyos pikantériákat helyezzen el. Tette ezt nagyon óvatosan, soha tul nem lépve a diplomáciai korrektség határait, de nem minden hatás nélkül. Azt persze tudtam, hogy ő — az enyémmel homlokegyenest ellenkező szempontból — kedvetlen Andrássyval szemben, és nem volt — sajnos, soha sem volt — arra képességem, hogy ellentétes felfogásuak megnyilatkozásaiból, vagy velük folytatott beszélgetéseikből, a magam céljai javára valamit kihalásszak. Ennek a képességnek hiánya, amely abban a legyőzhetlen impulzusban gyökerezik, hogy, akivel ellentétben vagyok, azzal az ellentétet folyton éreztessem, egyike volt legnagyobb politikai fogyatkozásaimnak. Itt a frappáns példa. Épp egy ilyen nagyon beavatott embertől, minő Falbe volt, egy kis diplomáciai ügyességgel sok használható adatot nyerhettem volna. De én ehelyett mindig csak a magam politikájával rukkoltam ki és én voltam az, aki a másíknak anyagot szolgáltatott, legalább a hangulat tanulmányozására. Egy ilyen alkalommal Falbe kételkedőleg azt mondta nekem: „Hát önöknél Andrássyt orosz-barát politikusnak tekintik”? — és midőn azt feleltem, hogy politikája erre vall, elvesztvén diplomáciai egyensúlyát, olyan hahotába tört ki, hogy nekem ettől is kinyilhatott volna a szemem.

A világ szemei csakhamar kinyiltak. Hovatovább nyilván-

való lett, hogy Andrassy politikája az egyetlen utat követte, amelyen nagy háboru kockázata nélkül Oroszország hódító terveit megghiusítani lehetett. A san-stefanói béke után, melyet a győztes Oroszország diktált a legyőzött Törökországnak, Andrassy keresztülvitte annak az elvnek az elismerését, hogy a háboru következményeinek megállapítása, egyáltalán a török birodalom területének kérdései, európai kérdések, amelyeket a hadviselők egyedül nem szabályozhatnak, hanem csak egy európai kongresszus. Nyilvánvalóan ezen a ponton állott helyre az egyetértés Andrassy és az angol politika közt. Ezzel bontotta meg tulajdonkép már akkor a benső egyetértést Németország és Oroszország közt is, egy olyan elv felállításával, amelyet Németországnak lehetetlen volt magáévá nem tenni, melynek alkalmazása azonban az orosz politika céljaiba ütközött. Így jött létre 1878-ban a berlini kongresszus, egyenesen mint Andrassy diadala.

Amint azonban Andrassy politikájának körvonalai ekkép kibontakozni kezdtek, előtérbe lépett egy részlet-kérdés, mely a magyar közvéleményt nagyon felizgatta : Bosznia és Hercegovina megszállásának kérdése. Mindenki beszélt róla és bár hivatalosan politikánk céljául soha meg nem jelölték (aminthogy a dolog természete szerint nem is jelölhették meg), alig volt kétséges, hogy tervezik. A magyar közvélemény, mondhatni egyértelműleg, a megszállás ellen foglalt állást. Egyrészt a török birodalom integritásának dogmája, másrészt egy új szláv néptörzsnek kapcsolatba hozatala a monarchiával és a dualizmus megingatásának veszélye : ezek voltak az ellenzés főmotivumai, melyekhez némelyeknél pénzügyi aggodalmak is járultak. Így történt, hogy 1877 őszén (vagy 1878 tavaszán) egybegyűlt delegáció sem fogadta Andrassynak a kongresszus összehívásában megnyilvánult sikerét osztatlan lelkesedéssel. Midőn pedig Andrassy abból a célból, hogy Berlinben nagyobb nyomatékkal léphessen föl, a delegációtól 80 millió forint rendkívüli hitelt kért, a magyar delegációban indítványozták, hogy ez az összeg azzal a feltétellel szavaztassék meg, hogy ne legyen Bosznia megszállására fordítható. Andrassy ezt a föltételt a legnagyobb határozottsággal visszautasította ; nem is tehetett mást, mivel ő tudta, hogy tényleg erre fogja a megszavazandó össze-

get fordítani; de ezt, a kongresszus megnyitása előtt, melynek beleegyezését még ki kellett eszközölnie, meg nem mondhatta. Így tehát egyszerűen a bizalmi kérdést vetette föl. A megszállás szándékáról következetesen hallgatott, ami elég világossá tehetette a helyzetet mindenki előtt. Hiszen egy szavába került volna, hogy az egész nyugtalanságot lecsillapítsa; ha ezt az egy szót ki nem mondta, nyilvánvaló volt, hogy ki nem mondhatta. Ennek dacára, az indítvány visszavonása után, az egész delegáció — az ellenzék is — egyhangulag megszavazta a kért hitelt, melyet „a monarchia érdekei hatályos képviselőének” címén kértek, mert érezte mindenki, hogy azt megtagadni, és ezzel képviselőnk helyzetét az európai kongresszuson gyengíteni, egyszerűen lehetetlenség. Csak a beszédekben nyert kifejezést az a fentartás, hogy az összeg megszavazása nem megszállási célokra történik. Andrássy ezekre mélységesen hallgatott. Ez is világos volt.

A berlini kongresszus ülésezése alatt a politika otthon szünetelt. A parlament, mely különben is természetes végéhez közeledett, — az akkori három éves ciklus 1878-ban lejárván, — nem ülésezett, a hírlapok is tartózkodóan szóltak. Tulajdonképpen méltányolni kellett volna azt a tényt, hogy 1526 óta először intézi magyar ember a Habsburgok világpolitikáját; még pedig nem a nemzeti jellegből kivetkőzött udvari kreatura vagy gépiesen dolgozó hivatalnok, hanem a magyar közélet harcaiban edzett és nagyranőtt, független állású és gondolkodású nemzeti államférfiu. De az elfogultság Andrássy politikájával szemben oly nagy volt, hogy ez a szempont alig részesült figyelemben. „Magyar ember képvisel minket, de nincs benne köszönet”: ez volt a közérzés. És ez a közérzés, bár mint ítélet erről a konkrét esetről később gyökeresen megváltozott, mint benyomás, mint hangulat, abban az irányban, hogy a magyar gondolat még a legkedvezőbb körülmények közt sem érvényesülhet ebben a monarchiában, megmaradt még akkor is, amikor Andrássyval szemben az érzelmek a régi rokonszenv medrébe tértek vissza. Hogy ez így történt, az leginkább annak a szerencsétlen módszernek tulajdonítható, amelyet akkor a megszállási politikának parlamenti elintézésénél követtek, amiről nyomban szó lesz.

Mikor az eredmény, a berlini szerződés, köztudomásra

jutott, a magyar államférfiúnak politikai diadala saját hazájában csak keserűséget váltott ki. A független Bulgáriát, mely csak formailag volt török hűbér, mindenki az orosz hatalom térfoglalásának tekintette a Balkán-félszigeten. Ugy látszott, mintha Andrásy elfogadta volna az érdekszférák megosztásának — nálunk joggal visszautasított — Bismarck-féle elméletét. Bosznia elfoglalását pedig, az előbb említett nézőpontok hatása alatt, nemcsak ellenértékül nem fogadta el a magyar közvélemény, hanem ezt ítélte el a legsúlyosabban. Ilyen volt a hangulat itthon, nemcsak az ellenzéken, de a szabdelvű párt legnagyobb részében is.

Amde ezzel a hangulattal lehetett és kellett volna is szembeszállni; meg kellett kísérteni a közvélemény meggyőzését, amihez az érvek nem hiányoztak; érvek, amelyeket nem lehetett előadni, amíg a dolgok függőben és tárgyalás alatt voltak, de melyek nyílt feltárásának most már semmi sem állott útjában. Ez a nyílt állásfoglalás és egy őszinte parlamenti ítéletnek ezen az alapon való előidézése erkölcsi és alkotmányos kötelessége volt annak a magyar kormánynak, amely Andrásy politikájával szolidaritásban állott; ezt talán magyarázni sem szükséges. Igaz, hogy nyaktörő vállakozás volt a kormányra nézve, de saját bukásánál egyebet nem kockáztatott, mert a megszállási politikát akkor nem lehetett visszacsinálni, az már befejezett ténnyé vált.

Sajnos, nem így történt.

Az akkor még fel nem oszlatott, de már végső napjait élő parlamenthez nem volt szükséges újabb előterjesztéssel fordulni; a 80 milliós rendkívüli hitel elegendő volt a megszállási hadműveletek megindításához. Mikor azután több kellett, már nem volt országgyűlés, és a kormány saját felelősségére intézkedhetett.

De szembe kellett szállani a választásokkal és irányítani kellett a szabadelvű-párt állásfoglalását.

Elismerem, hogy a helyzet nem volt könnyű; elismerem, hogy a kormánypárt, ha nyíltan a megszállási politika helyeslésével lép a választók elé, valószínűleg megbukik. Megbukott volna, dacára a közönség befolyásolása azon számtalan eszközének, amelyek alkalmazása mellett nálunk csak a legritkább esetekben, a közérzület egészen kivételes ingerültsége

esetén, válik lehetővé az ellenzék győzelme általános választásokon. De ez nem változtat semmit azon az egyszerű tételeen, hogy a színvállás, éppen a választók előtt és éppen kritikus helyzetekben, szigorú erkölcsi és alkotmányos kötelessége minden politikai tényezőnek, elsősorban a kormánynak. Ha azt meg lehet kerülni, akkor mivé lesz a felelősség elve, mivé a nemzeti akarat alkotmányos érvényesülése? Tisza Kálmán azonban nem azért volt a taktika nagymestere, hogy a dolgok ilyen egyszerű és logikus lefolyását megengedje. Azt a már előbb is ismertetett receptet, mely szerint egyesek bennmaradhattak a kormányzópartban, bár a kormány egyes nagyfontosságú tényeit elítélték, most jóformán az egész pártra alkalmazták. A szabadelvű-párti képviselőjelöltek közt alig volt egynehány — és ezek el is dicsekedtek kivételes őszinteségükkel, — akik a választók előtt nyíltan helyeselték a megszállási politikát. A legtöbben azt alig kevésbé élesen bírálták, mint maga az ellenzék, de a bírálatból nem vonták le a konzekvenciát. Ezt az állásfoglalást később, mikor a parlament összeült, „aggodalom kifejezésének” keresztelték el. Ezzel tették lehetővé, hogy a képviselőjelöltből, aki csak az imént a kormány politikájának legnevezetesebb tényét lebírálta, kormánypárti képviselő lehessen, anélkül, hogy önmagát egyenesen meghazudtolja. „Aggodalom” — ez volt a műszó, mely hidat épített az ellenzékiek állásfoglalás és kormánypártiság közt. A hidat a teherpróbát kiállotta; a hatalmi épület épségben maradt.

De nem maradhatott épségben ily taktika mellett az, ami minden alkotmányos kormányzás lényege, t. i. a felelősség elve és a nemzet erkölcsi ereje. Az előbbi tulajdonképp megszűnik, ha azok, akiknek módjukban állana az elítélt rendszabályokat megakadályozni, vagy legalább elkövetőiket felelősségre vonni, sem az egyiket, sem a másikat nem teszik; hanem mindazt megtörténni engedik, amit látszólag kárhoznának, és, aki megtette, azt továbbra is támogatják. Az utóbbit pedig súlyosan megtámadja az olyan taktika, amellyel a közvéleményt elámitják és az akaratnélküliség, a gerinctelenség valóságos magas iskoláján vezetik keresztül. A politikai erkölcstelenségnek ez a szelid formája volt közéletünk egyik megméltatója. A nemzeti jellem megrongálásának egyik fő

tényezője. Ennek a válságnak megítélésénél élesen szét kell választani egyrészt az akkori külpolitika érdemét, másrészt a keresztülvitelénél követett módszert. Lehet az előbbi helyesnek tartani és az utóbbi fölött mégis azt a lesújtó ítéletet mondani, amely elől a szigorubb erkölcsi felfogás ki nem térhet.

Hogy azonban igazságos legyek, el kell ismernem, hogy a kormány választási győzelmét, az imént ecsetelt taktikán kívül, az ellenzék akkori helyzete is elősegítette, és hogy ebben némi magyarázatát is találhatjuk annak a feltűnő ténynek, hogy ezt a taktikát szigorú felfogású férfiak is eltűrték.

Az ellenzéken ugyanis akkor nagy változások történtek. Sennyey állandó betegeskedése miatt teljesen félrevonult az aktív politikától. Ezzel eltávozott az egyetlen ellenzéki politikus, akit tekintélye a köztudatban új kormányalakításra predesztinált, aki a szabdelvű-párt egy részének támogatását is megnyerhette volna. De Sennyey visszavonulásának egyéb következményei is voltak. Távozásával pártja, mint külön konzervatív-párt, lehetetlenné vált. Mint már láttuk, egyedül az ő egyénisége adta annak ezt a jelleget. Vezérkarában egyedül Ürményi és Szögyény voltak — a szó hagyományos értelmében — konzervatívok; én kegyeletből tartottam magamat annak, Beöthy Akos Disraeli-imádásból. Kállay Béni, aki Andrassy keleti politikájának régi bizalmasa volt, amióta ez a politika volt támadásainak főtárgya, csendesesen félrevonult. A párt parlamenti képviselője mindinkább az én kezembe került; ennek a feladatnak türethetően meg is tudtam felelni, de nem annak, hogy igazi vezér legyek: ehhez sem eléggé kiforrott politikai meggyőződés, sem elég tekintélyem nem volt. A Sennyey-párt Sennyey nélkül tehát a züllés szélén állott. Az ellenzék többi árnyalata sem volt külön helyzetben, a szélsőbalt kivéve, mely egy első látszatra világos és régi hagyományokon nyugvó programot képviselt. De ez a párt akkor számszerint is csekély volt; mint közjogi ellenzékre pedig rá volt sütve a „kormányképtelenség” bélyege. A „független szabadelvű-párt” a kiegyezés elintézése után nehezen talált magának létjogosultságot; immel-ámmal részt vett ugyan a külpolitikai vitákban, de egyes vezértagjai, p. o. Bánhidya Béla báró, nagyobb rokonszenvvel viseltettek Andrassy személye

és politikája iránt, mint a kormánypártnak nagyobb része. Elismert vezér ennek a pártnak soraiban egyáltalán nem volt.

A kiegyezés alkalmával kilépett pártonkívüli disszidensek bővelkedtek bukott nagyságokban (ott volt Lónyay, Kerkápoly, Bittó István) és előretörő erőkből (csak Szilágyi Dezsőt említem, mellette nagy distanciában — Pulszky Ágostot, Khuen-Héderváry Károlyt, Bethlen Andrást, kikhez később egyenesen a megszállás miatt csatlakoztak Ernuszt Kelemen, Horváth Lajos, Wenckheim Frigyes). Egyéniségekben ez a csoport volt leggazdagabb, de ezek az egyéniségek részint már nem, részint még nem voltak kormányalakítás szempontjából tekintetbe vehetők és azonkívül nagyon óvatosan lépdegéltek az ellenzékiiség süppedékes talaján. Volt miniszterek nehezen tudnak az udvarképesség gondolatától teljesen megszabadulni. Már pedig a megszállási politikáról azt mondták, nem alaptalanul, hogy az uralkodónak kedvenc eszméje. Nagyon tarkabarka társaság volt tehát, több csoportra bontva, a 67-es alapon álló ellenzéken; csupa alkalmi alakulás, közös elvi alap nélkül.

Tulajdonképp nem különben állott a dolog a szabadelvűpárton sem; de ott egy erős egyéniség tudta a heterogén elemeket egy szürke politika eltűrésében és a hatalmi monopólium élvezetében egyesíteni. Az ellenzéken, ahol több volt a tömeg fölé emelkedő egyéniség, éppen az az egy hiányzott, aki dominálta volna valamennyit. Ezen nem változtatott Széll Kálmánnak a kormányból való kilépése sem. Először ő akkor még nem volt megérve az első szerepre; másodszor pedig neki az ellenzéki politika egyéni lehetetlenség volt; egész lényegében kormánypárti volt, minden önzés nélkül, temperamentumánál fogva. Akkor is, amikor nagy gonddal felépített pénzügyi terveit a megszállási politika folytán összeroskadni látta, nem tudott tovább jutni, mint lemondásának elég éles kritika kíséretében történt megokolásáig a parlamentben és félreállításig, anélkül, hogy ehhez további következtetést fűzött volna. Még a pártonkívüliek csoportjához sem csatlakozott, akik legalább határozottan, bár óvatosan, ellenzékiek voltak. Később észrevétlenül ismét visszacsuszott a szabadelvű-pártba. A további idők folyamán még kétszer került ellentétbe a kormány politikájával, de mindannyiszor csak a félreállításig jutott el, határozott ellenzéki akcióig soha. Vannak egyéniségek, amelyek

annyira átérzik a kormányzat nehézségeit, hogy ebből folyólag nem tudnak az azokkal küzködő férfiakkal szemben szigorúak lenni, hanem állandóan valami titkos vonzódással viseltetnek irántuk. Ezek a született kormánypártiak és ilyen volt Széll Kálmán. Vannak viszont — és ez utóbbiak diszpéldánya bold. Beöthy Akos barátom volt — akikben a kritizáló hajlam annyira ki van fejlődve, hogy csak ellenzékiek tudnak lenni. Mind a két típus összefér a teljes jóhiszeműséggel, de mindenestere egyéni fogyatkozást jelent, mert egészséges logika szerint nem valamely helyzetnek, hanem *eszmének* vagyunk hívei és az eszme követelményei szerint választjuk meg helyzetünket: a kormánypárton, ha a kormány eszménk szerint kormányoz; az ellenzéken, ha a kormány politikája azzal elmentétben áll.

Az ellenzék minden oldalán, ahol t. i. komolyan ellenzéki politikát akartak csinálni, ami a pártonkivüliek egyrészt nem vonatkozott, érezték a fentiekben ecsetelt zilált helyzet visszasságát. Nagyon természetesen felmerült az a gondolat, hogy segíteni kell rajta. Nem tudom, ki vetette föl, de amint fölvetett, ellenállhatatlan erővel tört magának utat az erők egyesítésének gondolata. Így született meg a nevezett két pártnak és a pártonkivüliek Szilágyi Dezső köré csoportosult részének fuziójából az „egyesült ellenzék”, melybe minden frakció — sőt minden egyén — kifejezetten elveinek fentartásával lépett be. Az ellenzéknek közös, bevallott céljai tulajdonképp nagyrészt retrospektívek voltak, mivel mind a gazdasági kiegyezés, mind Bosznia megszállása már befejezett tényekként jelentkeztek. A jövőre tekintve pedig tulajdonképp csak egy gondolatot képviselt az ellenzék egységesen: a közélet ösztinteségének, a parlamentárizmus valódiságának helyreállítását, mely azt követeli, hogy ki-ki viselje tetteinek következményeit, és hogy az a kormány, amelynek valamely lényeges ténykedését a többség nem helyesli, meg is bukják; továbbá azt, hogy a képviselőknek a választók előtt tett nyilatkozatai és az országgyűlésen való magatartása, beszédei és szavazatai közt meglegyen az összhang. Egyebekben mindenféle törekvés vajudott az új párt kebelében, anélkül, hogy egy erős férfiú domináló egyénisége pótolta volna az elvi egység hiányát. Nem is volt a *benső cohaesio* hiányára nézve illúziók; a ma-

gunk körében azzal vigasztalódtunk, hogy majd megértjük egymást. Ez házi használatra elég lehetett, de a nagyközönségnek természetesen nem volt elég. Kisült azonban nemsokára, hogy házi használatra sem elég. A párt nemsokára Horváth Lajos, Bittó István, Ernuszt Kelemen, később Grünwald Béla és többek csatlakozásával gyarapodott (amikor azután a „mérsékelt ellenzék” szerencsétlenül választott elnevezése alatt működött), s így valóban gazdag volt tehetséges tagokban. Valódi egységességre azonban csak jóval később tudott jutni, mikor a rejtett vajadások a felülkerekedésért vívott belső harcok és intrikák egész sorozata után, több kiválasszal és fájdalmas amputációval, évek multán az én kizárólagos vezetésem alatt, mint „nemzeti-párt” érte el végleges kialakulását. Későbbi elbeszélés tárgya lesz, hogy miként jutottunk odáig és hogy miként maradtam felül éppen én, aki soha semmiféle személyes torzsalkodásban és intrikában nem vettem részt — ez talán politikai életem legnagyobb érdeme, — hanem kizárólag a nyílt parlamenti harctéren és nyílt választási küzdelmekben vívtam ki magamnak azt a helyet, amelyet a közéletben elfoglaltam. Most maradjunk meg az 1878. évi helyzetnél.

Az „egyesült ellenzék” mint taktikai alakulat sem felelt meg reményeinknek. Egyfelől váratlanul háttámadtak a szélsőbali oldalról, ahol érezték, hogy nekik, mint a közjogi ellenzék most már egyedüli képviselőinek, rendkívül kedvez a helyzet, amely a 67-es intézmények kedvező fejlődésének reményét elhervasztotta. Ezért kényelmetlen volt nekik, egy erősnek ígérkező 67-es ellenzéki párt tömörülése és mindenekelőtt ezt a versenyvállalatot akarták gyengíteni. Egy nem annyira tehetséges, mint kiméretlen, később szerencsétlen véget ért hirlapírójuk, Verhovay Gyula találta fel az „egyesült ellenzék” kigunyolására a „habarékpárt” elnevezést, mely csakhamar közszájon forgott és kiszámíthatatlan kárt okozott pártunknak. De a szélsőbal komolyabb elemei, akikkel később lojális fegyverbarátságot tartottunk, akkor szintén legalább is hidegen viselkedtek irántunk, egyedül önmagukat tekintették elvi alapon álló ellenzéki pártnak; a mi ellenzékiiségünket „személyes politikának” bélyegezték, amire a párt elvi egy-séghiánya bizonyos alapot adott. De később is mindig hajlan-

dók voltak egyedül a közjogi ellenzéket ismerni olyannak, amely elvi alapon áll, ami nyilvánvaló tulhajtás, mert hiszen tömérdek elvi ellentét lehet és van a szoros értelemben vett belügyi kérdések terén is. Másfelől nem vált be a pártvezetés sem. Sem a szervezésben, sem a választások irányításában nem volt kellő erély és összhang; az egyesült árnyalatok mindegyike ösztönszerűleg mégis csak a maga embereinek iparkodott mandátumot szerezni; mindegyik a maga vezérét jelölte titokban általános pártvezérnek. A névleges pártelnök, B. Bánhidy Béla, eszes, de kényelemszerető, titkon Andrásyhoz húzó, a Sennyey-pártiak iránt pedig bizalmatlan férfi volt. Édes-kevés szervező és irányító tevékenységet fejtettünk ki tehát. Ilyen körülmények közt csodaszámba ment, hogy mégis közel nyolcvanán kerültünk be az új képviselőházba, melyben az Irányi vezetése alatt bensőleg konszolidált, minden 49-es velleitástól megtisztult „függetlenségi és 48-as párt” szintén igen tekintélyes, körülbelül hasonló számmal jelent meg igazolásul annak az itt ismételtén kifejtett igazságnak, hogy a közjogi pártokat nem lehet megszűnésük kimondásával megszüntetni, hanem csak a valódi közjogi sérelmek eltávolításával. A pártonkívüli notabilitások közül, ha jól emlékszem, Lónyay és Kerkápoly nem vállaltak mandátumot. A többiek nemsokára csatlakoztak az egyesült ellenzékhez: pártunk akkor, hogy meglegyen a még újabb pártalakulásnak látszata, melyet az előkelő jövevények önérzete megkívánt, „mérsékelt ellenzék” elnevezés alatt szerepelt tovább. De ez a firmaváltozás a dolog lényegén semmit sem változtatott.

Ilyen körülmények közt ült össze az a képviselőház, amely hivatva volt a kormány keleti politikája fölött véglegesen itélni, annak gyakorlati keresztülvitelét eszközölni. A szabadelvű-pártnak jelentékeny többsége volt ugyan, de tagjainak nagyrésze mint láttuk, ezzel a politikával határozottan ellentétben állott. Az ellenzék most már csak két frakcióra szakadt: (ennyiben mégis eredményes volt az egyesítési akció) a függetlenségi pártra és a 67-es alapon álló „egyesült”, később „mérsékelt” ellenzékre. Ennek állapotát az imént ismertettem. Egy tartósságot ígérő új kormánynak körvonalai benne nem voltak találhatók. Éreztük ezt magunk is, és volt elég önérzetünk, hogy a megoldást ne saját kormányvállalá-

sunkban lássuk, hanem abban, hogy — a mi részvételünk mellett, vagy anélkül — a szabadelvű-párt okkupáció-ellenes többségéből alakuljon az új kormány, melyet azután támogathatunk, és melynek pártjával esetleg egyesültünk volna. Meg is volt a kormányelnök-jelöltünk, Szláv József személyében, mert az Andrássy utáni Deák-párt miniszterelnökei közül ő volt az egyetlen, aki meg nem viselt tekintéllyel hagyta el helyét. Tisza Kálmánt, a közgazdasági kiegyezés, a megszállási politika és egyáltalán a hozzá fűzött nemzeti remények meghiusulása folytán, bukásra érettnék tartottuk.

Ez a megoldási terv logikus volt és becsületes; de keresztülvitelének személyi előfeltételei nem voltak meg. Szláv, bár a megszállási politika határozott ellenzője, idegenkedett a neki szánt szereptől; a miniszterelnökségből elég volt neki egyszer, — különösen a bomladó párt támaszkodó miniszterelnökségből, amilyenben régebben része volt. Talán attól is idegenkedett, hogy a király személyes politikájával ellentétbe jusson. Az új pártalakulásban nem bízott sem ő, sem a többi „aggodalmaskodó” szabadelvű-párti notabilitás. Egyáltalán ennek a nemrég alakult kormányzópártnak fentartásához, mint valami önmagában jóhoz, babonaszerűen ragaszkodtak sokan olyanok is, akiknek semmi személyes érdeke ehhez nem fűződött; talán a Deák-párt utolsó éveinek tapasztalata folytán, talán, mert Tisza Kálmánban azt a férfiut látták, akinek pártvezéri képessége egyedül alkalmas hasonló züllési jelenségek megakadályozására; talán azért is, mert az uralkodó kedvenc gondolatával szemben hatályos oppozíciót csinálni nem akartak. Így tehát bevitték a választásoknál követett taktikát a parlamentbe. Olyan felirati javaslatot nyújtottak be, — el is fogadták, — amely teli volt aggodalmakkal, de konzekvenciákat nyíltan nem vont le azokból. Ha én vagyok kormányon és az én politikámnak egy kimagasló tényével szemben a képviselőház többsége ekkép nyilatkozik meg, akár fűzött hozzá nyílt bizalmatlansági szavazatot, akár nem: egy percig sem maradok meg állásomban ezzel a többséggel. De Tisza Kálmánnak jobb gyomra volt — mondjuk így: a speciális magyar politikát gyakorlatiasabban fogta fel. Ő elfogadta ezt a felirati javaslatot, dacára annak, hogy a horvát képviselők külön felirati javaslatot adtak be, mely

nyíltan a megszállási politika mellett foglalt állást, és amelyről beadója, Mihailovich Károly képviselő, teljes joggal mondhatta, hogy egyedül ez felel meg a kormány álláspontjának. Az egyesült ellenzék felirati javaslatait én szerkesztettem és a vitát az ellenzék részéről én vezettem be. Teljes szívvel-lélekkel vettem bele magamat kettős feladatomba: a megszállási politikának és a többség kétszínű taktikájának bírálataba. Az utóbbit talán még szenvedélyesebben ostromoztam, mint magát a politikát, különösen záróbeszédemben, melyet betegem kellett elmondanom, azaz betegem kezdtem elmondani, erős torokgyulladásal, de szónoklás közben teljesen felgyógyultam, hangom erejét visszanyertem és ezzel együtt küzdő kedvemet is. Jelentékeny szónoki sikert értem el, de egyebet semmit. A kormánypárt kétszínű felirati javaslatát nagy többséggel elfogadták.

Igy csempészték át a megszállási politikát egy, annak elítélése jegyében született képviselőházon. Így maradtak együtt kormány és többség, mélyreható tárgyi ellentét dacára, a párt és a párturalom fentartásának önálló, sőt legfőbb céljá emelésével. Így végződött a szabadelvű-párt második veszélyes krízise — e párt uralmának fentartásával, sőt megerősödésével, de alkotmányos életünknek és a nemzet erkölcsi erejének újabb tetemes megkárosításával. Mikor Tisza Kálmán a bankkérdésben eredeti álláspontjáról lemondott, nem iparkodott a többséget és a nemzeti közvéleményt megváltoztatott álláspontja helyességéről meggyőzni, hanem pusztán az uralkodó akarata előtt kapitulált. Mikor a megszállási politikát kellett képviselnie, ismét nem szállt nyíltan sikra annak helyessége mellett, a közvélemény megnyerésére egyetlen komoly kísérletet sem tett, hanem úgyszólván minden ellenvetés nélkül engedte hiveit keseregni, duzzogni, sőt támadni; csak azt kívánta, hogy ez az egész érzelmi színjáték komoly akaratú ne keményedjék meg. A háttérben itt is az uralkodó személyes politikája előtt való meghajlás állott. Így lett a nemzet a szabadelvű-párt ezen második „diadalával” is gyengébbé, mert beléje nevelték az akarni nem tudást. A szabadelvű-párt pedig így érte el hatalmi monopóliumát, mert nagyon természetes, hogy a király váltig ragaszkodott olyan többség fentartásához, mely az ő személyes akarata feltétlen

érvényesülésének és, amint később még jobban fogjuk látni, a legelemibb nemzeti követelések megtagadásának számára megbízható eszközt és kényelmes parlamenti köpenyeget szolgáltatott. A nemzet pedig, mint hatalmi tényező, a társadalmi átalakulás akkori stádiumával összekötött természeti gyengeségen felül, még e politika folytán is mindinkább elgyengült. A következő fejezetben fogom leírni a szabadelvű párturalom legtipikusabb évtizedét, ha úgy tetszik: fénykorát, azt, amely a közgazdasági kiegyezésből, a keleti politikából támadt válságok legyőzésével 1878-ban kezdődik és az 1889. évi véderővitával végződik. Arra fogok törekedni, hogy igazságos legyek; nem fogok kitérni az éra jó és hasznos cselekedeteinek méltányolása elől: de ma is, amikor mindez már annyira a múlté, hogy emléke többé nem izgat, amikor — jólélekkel mondhatom — teljesen elhamvadtak bennem az akkor égő szenvedélyek, ma is meg kell újítanom azt az ítéletet, hogy a nemzet erkölcsi erejét ez a párturalom nem fejlesztette, hanem inkább csökkentette. Távolról sem állítom, hogy ehhez a szomorú eredményhez a többi pártok politikai hibái nem járultak hozzá; legjobb tudásom szerint ki is fogom mutatni, mennyiben bűnösök ők is, mennyiben vagyok hibás magam, aki pedig öntudatosan tűztem ki célul a nemzeti erő fokozását. De a hanyatlás főtényezője mégis az uralkodó párt politikája volt, a rendszeres leszoktatás az erős nemzeti akarásról, amelynél nem lehet tudni, mi a károsabb: az-e, amikor a lemondás nyíltan történik, mint a bankkérdésben; vagy az, amikor azt az őszinteség hiánya súlyosbítja, mint a megszállási politika parlamenti elintézésénél.

De mielőtt ezt a fejezetet befejezném, még néhány szóval vissza akarok térni Andrássy külpolitikájának érdemleges méltatására. Már említettem, hogy később, érettebb és önállóbb felfogással, erősen revideáltam akkori állásfoglalásomat, nyíltan beismertem tévedésemet, utólag teljes elismeréssel adóztam a nagy magyar államférfiu művének. Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy ma, az utolsó katasztrófák világában nézve az eseményeket, nem kell-e újból revízió alá vennem ezt az utóbbi helyeslő ítéletemet, nem kell-e visszatérnem az előbbihez, az elítélőhöz? Ha a kérdés olyan értelemben vetetik fel, hogy lehet-e most, az elvesztett háború után,

Andrássy akkori politikájához hasonló folytatni, akkor a válasz nagyon egyszerűen az, hogy: nem. De ebből nem következik, hogy az a politika annak idején helytelen volt; mert sem a háboru kitörését, sem annak szerencsétlen kimenetelét nem lehet azzal okozati összefüggésbe hozni. Andrássy nem tehet róla, sem Bismarck, hogy mind Németországnak, mind monarchiáknak az utódok által vezetett hibás politikája ellenünk irányuló világ-koalícióhoz vezetett. Még kevésbé lehet ezeket a nagy férfiakat azokért a katonai hibákért felelőssé tenni, amelyek a katasztrófát oly rettentően súlyosbították. Bosznia megszállása semmiféle olyan antagonizmust sem teremtett, amely nem lett volna meg nélküle is; mert sem a délszláv aspirációk, sem az orosz és velük párhuzamosan járó egyéb hódító tervek nem állottak meg Boszniánál. Ezekben mi sem változott volna, csak könnyebb lett volna továbbindulásuk, ha Boszniát és Hercegovinát odadobjuk Szerbiának, mihelyt a török-uralom — ami már csak igen rövid idő kérdése volt — ott végkép tarthatatlanná válik. Andrássy politikáját az a cél inspirálta, hogy a monarchia és különösen Magyarország területi épségének és hatalmi állásának biztosítékait szaporítsa. Ez a cél szükségszerű és legitim volt; a politika pedig az akkori körülmények közt a célnak tökéletesen megfelelt: tehát a történelem ítélete is csak elismerő lehet. Hasonló szempontból kell ítélni a magyar belpolitikának olyan tételeiről is, amelyek a háboru által tarthatatlanokká váltak. A magyar nemzeti egység fentartása Magyarország történelmi területén legitim, elérhető és *elsősorban* követendő, a pártok tusája fölé emelkedő célja volt a magyar politikának. A háboru gyászos kimenetele azt összetörte, nem lehet hozzá visszatérni, akármennyit mentsünk meg most, vagy nyerjünk vissza később területünkből. De ebből nem következik, hogy helytelen volt az a politika, mely annak megszilárdítására törekedett, amikor az még lehetséges volt. Helytelen akkor volt, ha helytelenül választotta meg az eszközöket; de magát a kitűzött irányelvet és annak előharcosait azért, mert a világ-események őket is, elvüket is elsodorták, elítélni nem lehet; ők az akkori viszonyok közt helyesen cselekedtek. Mesebeszéd az is, hogy a magyar nemzet politikai egységének alapján felépült nemzetiségi politika volt a világháboru egyik okozója.

Lesz alkalmam ezzel a tétellel bővebben foglalkozni, amikor a Magyarországot szétbontó nemzetiségi törekvések ellen folytatott küzdelmeimet fogom ecsetelni. A különböző irredentizmusok, amelyek területünk feldarabolására törekedtek, le nem szerelnek, bárminő nemzetiségi politikát követünk; csak könnyebben és kényelmesebben boldogulnak, ha magunk teremthetjük meg és szervezzük közjogilag az elszakításra törekvő nemzetiségi csoportokat. Az a politika, amelyet képviseltem, épp úgy, mint Andrássy külpolitikája, a múlté; el van hantolva; ebbe belenyugodni bölcsesség, de multunkat gyalázni gyávaság.

VI.

A SZABADELVŰ PÁRTURALOM FÉNYKORA — A MÉRSÉKELT ELLENZÉK FEJLŐDÉSE (1878—1889)

A fentebbi évszámokkal megjelölt időszak a szabadelvű-párt megingathatlan, az egész politikai, társadalmi és gazdasági életet átható uralmának korszaka, Tisza Kálmánnak, a nagytehetségű vezérnek teljhatalmu irányításával. Nekem ez a korszak a politikai érés idejét jelenti és szónoki képességem teljes kifejlődését. Hogy ez utóbbival mindjárt végezzek, meg kell állapítanom, hogy ezen a téren legtöbbet kiváló ellenfelemnek, Tisza Kálmánnak köszönhetek. Aki naponta assaut-t vív egy kiváló vívómesterrel, hacsak félig-meddig van hozzá tehetsége, okvetlenül maga is jó vívó lesz. A naponkint visszatérő parlamenti bajvívás olyan elsőrendű debatterrel, mint Tisza Kálmán volt, nálam is kifejlesztette a bennem szunnyadó egész erőt és megtisztította azt kinövéseitől. Tisza Kálmánnál a szónoklás nem volt öncél. Nem sokat törődött azzal, hogy gondolatait választékos formában adja elő; de eszmeterjesztés vagy érzelemkeltés sem volt célja. Fejtegetései ritkán voltak igazán tartalmasak és azzal a hanggal, amely a velőig hat, nem rendelkezett. Szónoki képessége pusztán fegyvere volt a küzdelemben, de — mint ilyen — elsőrendű. Nagy vitánál is ritkán hatolt a dolog mélyére; érveit többnyire közismert igazságokból, majdnem közhelyekből merítette. Ellenben folyton leste az ellenfél érvelésének minden gyenge oldalát. Ha a legparányibb rés nyílt vértezetünkben, az ő töre már benn is volt. Nem annyira

annak bizonyítását tűzte ki feladatául, hogy neki igaza van, hanem inkább azt, hogy az ellenfélnek nincs igaza. Mivel gyakran kellett tarthatatlan állásokat védenie, ez a módszer ígért legtöbb sikert. Hogy is ne sikerült volna ez a negatív bizonyítás, annyi meg annyi, részben bizonyára éretlen ellenzéki szónoklattal szemben? Ha pedig sikerült, ezzel megvolt az erkölcsi győzelemnek egy neme: az a látszat, hogy az igazságot ő képviseli, minthogy az ellenfél nem képviseli. Több pedig nem kellett pártja önbizalmának és önelégültségének fentartásához. Éveken át ilyen ellenféllel állván szemben, aránylag hamar tanultam meg két dolgot, melyet sok tehetséges ember soha meg nem tanul, és amely mégis a szónoki érettséget jellemzi: először megrostálni tulajdon érveimet, nem mindent összehordani, ami látszólag tételem mellett szól, hanem szigorú kritikával irgalmatlanul kiselejtezni mindazt, ami megtámadható, ha még oly szépen hangzik is. Nem is lehet jó ügynek rosszabb szolgálatot tenni, mint amikor azt helyt nem álló érvekkel védjük, melyek megdöntése azután magát az ügyet is gyöngíti. Másodszor: soha, még érzelmi felhevülésben vagy a hallgatóság kedvező hangulatának visszahatása alatt sem szabad többet mondani, mint amennyit hidegvérrel mondani akartam. Évek tapasztalásába és sok élés vágás eltűrésébe került a szónoki önuralom e két kellékének megszerzése. Második természetemmé vált, midőn beszédeimre készültem, minden tervbe vett érvelésnél önmagamnak felvetni azt a kérdést, hogy: mit fog erre felelni Tisza Kálmán? Nincs-e ellenmondás beszédem különböző részei, sőt a mostani és előbbi beszédeim némely tétele közt? Végül annyira ismertem Tisza Kálmán eszejárását, hogy amikor ő valamely ellenzéki szónoklat alatt jegyzett, majd mindig előre megmondhattam, hogy mit fog ennél a pontnál válaszolni. De amikor magam beszéltem, akkor is folytonos figyelemmel kísértem plajbásza mozdulatait és gyakran elejét tudtam venni a várható ellenvetésnek azzal, hogy azt előre elmondtam és tőlem telhetőleg megcáfoltam.

Egyébként akkor öröömöm telt beszédeim gondos előkészítésében és gondos kicsiszolásában. Ellenzéken van időnk az ilyesmire. Megmaradtam módszeremnél, mely szerint a szónoklatot szószerint előre le nem irtam, mert a tapasztalás

arra tanított, hogy a hallgatósággal előálló delejes kölcsönhatás többnyire a legjobb kitételeket adja ajkaimra, sokkal inkább, mint tinta és papír. Viszont, amikor csak lehetett, és amikor nem kellett rögtönözni, nagy gondot fordítottam az eszmeláncolat logikus és átlátszó összeállítására, a kellő fokozások előkészítésére, a szárazabb és hatásosabb részek változtatosságára. Szokásom az volt, hogy nagyobb beszédek elmondásának előestéjén nagyon korán feküdtem le és az elmondás napján hajnalban keltem fel a végső csiszolás eszközésére. Éjjel ugyanis sohasem tudtam dolgozni, elaludni azonban képes voltam bármily korán is. Ekkép teljes lelki frissességben végeztem a befejező munkát és a beszéd eszmemetével telve jöttem a parlamentbe. Mindazonáltal gyakran megtörtént, hogy valamely új benyomás vagy meggondolás, néha az előttem szóló okoskodása, az egész épület felforgatására és gondolataim teljesen új csoportosítására készítetett. Amikor lehetett, jegyzeteimbe ilyen esetekben új számozásokat vezettem be, de az sem bántott, ha az egész átalakító műveletet csupán fejemben kellett keresztülvinnem. Nem kevesebb gondot fordítottam az elmondott beszédre sem. Abban az időben soha el nem mulasztottam a gyorsírói feljegyzések átjavítását, dacára e foglalkozás leirhatatlan unalmasságának, dacára országgyűlési gyorsíróink kiválóságának és irántam mindenkor tanusított különös figyelmének. Valóban nem az ő hibáikat, hanem saját kifícamodott mondataimat — amit a hanghordozás az előszónál eltakar — kellett kiigazítanom. E tekintetben nálam csak Szilágyi Dezső volt érzékenyebb. Ő minden nagy beszéde után órákat töltött a gyorsírói jegyzetek mellett és ilyenkor olyan hangulatban volt, hogy nem volt tanácsos hozzá közeledni. Későbbi években, különösen mióta miniszter voltam, amikor ilyen sportra rá sem értem volna, ezzel a szokással teljesen felhagytam, kivéve kényes természetű kijelentések esetében, ahol minden szó precíziójának fontossága lehet. A szónoki siker iránt ekkor már elfárasztam. De abban az időben, amelyről most írok, szinte naiv gyönyörűségem telt benne, és ez elviselhetőbbé tette a politikai sikertelenség fájó érzését. Hiába, minden ambíció bizonyos hiuságot is tartalmaz és ez teljes kielégítésre is tált. Nem is volt kis dolog, különösen ha parlamenti életem

nehéz kezdő éveire gondoltam, azt tapasztalni, hogy a terem rögtön megtelik és siri csend áll be, mihelyt szólásra felhivattam, hogy a karzatok zsufolásig megtelnek, mikor felszólalásom kilátásban van, hogy arra az órára, amely alatt beszélek, hatalmamban van a hallgatóság hangulata. Aki ilyen gyengeségektől mindig mentes volt, az vessen követ reám.

Mindazonáltal igazságtalan volnék önmagam iránt, ha olyan benyomást ébresztenék az olvasóban, mintha akkor a szónoki sport és annak külső sikerei töltötték volna ki egész lényemet. Ettől a végtől igen távol állottam. Már bevezetőleg mondtam, hogy ez a korszak volt politikai egyéniségem kialakulásának, megérésének korszaka, bár annak elején már 32 éves voltam — ebben az életkorban pedig a legtöbb, akár csak közepes tehetségű ember a teljes érettséget már elérte. Nem is általános értelemben vett szellemi és lelki megérésről van szó, hanem csupán a politikai egyéniség teljes kialakulásáról, ami alatt a célok és az eszközök határozott és világos felfogását értem. Ide még csak akkor kellett magamat átküzdenem, aminek magyarázatát részben az előbb elmondottak is megadják. Elszakadtam azoktól a politikai hagyományoktól, amelyekben nevelkedtem, de utóhatásuk még erős volt. Vezér nélkül és vezérségre még nem képesítve, belesodortattam egy olyan korszakba és e korszakban egy olyan helyzetbe, ahol hagyományok utmutatása nélkül kellett újat alkotni, létező, de még meg nem formulázott szükségleteket kellett nemcsak felismerni, hanem rendszerbe is hozni. Nem csoda, hogy tapogatódzással mult el néhány év.

Hagyomány nélkül — ez adja meg a helyzet jellegét. A Habsburgok uralkodása alatt a magyar közéletben két irány fejlődött ki, mely mind a kettő hagyománnyá jegecesedett: egy az udvarral kiegyező és egy intranzigens nemzeti irány. Az idegen uralkodóházhoz és annak többi országaihoz való viszony annyira döntő volt közéletünkben, hogy e körül csoportosultak a pártok és más politikai csoportosulás számára nem maradt hely. Még a vallásháborúk is ebbe a mederbe terelődtek. Az elmének az a természetszerű különválása, a haladás eszményeinek vagy a fönmaradás föltételeinek élénkebb átérzése szerint, amely minden más országban a pártalakulás alapjául szolgált, nálunk ama mindent domináló

kérdés miatt nem mehetett végbe. Lehet ugyan mondani, hogy ami az udvarhoz szitott, az egyszersmind konzervatív volt, bár II. József idejében itt is eltolódások történtek. De nem lehetett állítani, hogy az intranzigens nemzeti, nevezzük későbbi nevén : a függetlenségi párt kizárólag liberális elemekből állott. A két hagyományos irányzat más-más név alatt szerepel a történetben. A Rákóczi-korszakból megmaradt a kuruc és labanc elnevezés ; a XIX. század első felében felvették ugyan a liberális és konzervatív nevet, de ezt — mint már mondtam — nem szabad az általánosan divó értelemben venni, mert az európai hangzású név alatt mégis csak a nagysztrák udvari politikával szemben való simább vagy merevebb állásfoglalás ütközött meg egymással.

Az 1867. évi kiegyezés azzal az igénnyel lépett fel, hogy végleges megoldását jelentette annak a problémának, amely körül a pártok eddig csoportosultak. A pálya tehát szabaddá vált volna természetesebb, az alkotó munkát jobban előmozdító pártalakulások számára. Amde a 67-es intézmények a nemzetnek nagyrészt nem elégitették ki, és így a hagyományos pártok csak megmaradtak továbbra is abban az alakban, hogy az egyik párt a kiegyezést védte, a másik meg ostromolta. Közjogi pártok voltak tehát ismét, és csakis ilyenek, a 67-es alapon álló és a közjogi ellenzék. 1875-ben a közjogi ellenzék leghatalmasabb, akkor egyedül komolyan vett árnyalata, a balközép, Tisza Kálmán vezérlete alatt lemondott a kiegyezés elleni harcról, a közjogi ellenzékiiségről. Most valóban úgy látszott, hogy a cél elért és hogy belpolitikai alapon csoportosulhatnak a pártok. Meg is történt erre a kísérlet ; konzervatív párt alakult, nagytehetségű vezér alatt, azzal a párttal szemben, amely magát szabadelvűnek nevezte és európai értelemben az akart lenni. Már elmondtam, miként hiúsult meg ez a kísérlet, miként maradt meg a konzervatív elemek legnagyobb része, az ellenzékiiségtől való hagyományos idegenkedésből, a kormányon levő szabadelvűpártban, miként változott meg ezáltal is az utóbbinak jellege. Azt is láttuk, miként támadt föl, mindjárt az 1875. évi fordulatot követő első választásoknál, a közjogi ellenzék a régi, töretlen erővel. Ezzel pedig a magyar közélet visszazökkent a hagyományos politikai csoportosulások kerékvágásába. A

konzervatív elemekkel mindinkább telített szabadelvű-párt föladatát, létjogát a 67-es kiegyezés védelmében, a függetlenségi párt pedig annak megostromlásában látta. Ismét kuruc és labanc állott egymással szemben, mint a régi jó időkben.

Uj volt azonban a kettő közé betolt, egyesült, később mérsékelt ellenzék. Láttuk ennek a keletkezését is. Fő hiányossága abban állott, hogy alkalmi alakulás volt, tisztességes és részben tehetséges férfiak csoportosulása, akik két konkrét nagyfontosságú, de mégis csak incidentális kérdés alkalmából szakítottak a szabadelvű kormánypárttal és, e két kérdés elintézése után, tulajdonkép nem bírtak közös alappal a politikai cselekvésre, mert — bocsánat a hasonlatért — politikai kérdézből meg nem élhettek. Pedig ezzé vált a — szerintük — súlyosan hibás kormány bukásának követelése, miután a népképviselőt akárminő módon, de megadta neki a fölmentést, és alig volt kilátás, hogy a választók retrospektív felháborodásból ezt a felmentő ítéletet megváltoztassák, miután a megszállási politika körül keletkezett hullámvész időközben majdnem teljesen lecsendesedett.

Ennek a csoportnak tehát, vagy mondjuk: nekünk — tartozván hozzá én is — nem volt más választásunk, mint a közéletből eltűnni, vagy egy életrevaló és vonzóerővel bíró politikai rendszert felépíteni. A szabadelvű-párt programtalansága egymagában elegendő jogcím volt erre a kísérletre. A fő nehézség a hagyomány hiányában állott; a közvéleményben ennek számára új medret kellett ásni, azt a szokott mederből ebbe az ujba kellett levezetni.

E nehéz munkából, melynél a tapogatódzás kikerülhetetlen volt, emberségesen kivettem részemet, részint megbecsülhetetlen támogatást, részint alig legyőzhető nehézségeket találva a mérsékelt ellenzék többi vezértagjainál. Ezek közt a nagytehetségű férfiak közt nem volt hiány életrevaló eszmékben, melyek nagyrészt aztán a kormány el is sajátította, de nem sikerült megtalálnunk azt, ami a politikai sikernek kulcsa, t. i. a helyzetben levő szükségleteknek és a közérzületben szunnyadó ösztönszerű vágyódásoknak határozott megformulázását. Pedig az események azt szinte szájunkba rágták. A közjogi ellenzék folytonos ujjászületése, valahányszor

halottnak mondták, elég világosan bebizonyította, hogy abban nem lehet csupán egyesek okvetetlenkedését látni, hanem, hogy azon a téren valami nincs rendben, hogy van a nemzetnek valamely tárgyilag indokolt és mellőzhetlen követelménye, amelynek a létező közjogi berendezés eleget nem tesz. Ha pedig ez így van, akkor nem lehetett a közjogi pártalakulás megszüntetését és a belpolitikai kérdések körül való csoportosulást hatalmi szótól, a közjogi politika hangzatos elítélésétől várni, hanem csak attól, hogy annak oka, az a hiány, amely állandóan bántja a kedélyeket, tehát okvetlenül valódi közszükségletet sért, eltávolíttassék. Igaz, hogy a közjogi politikától való szabadulás volt közéletünk egészséges kialakulásának egyik fő tétele; de oda csak valamely közjogi reformmal lehetett eljutni. Keresni kellett, melyik az; meg kellett állapítani, lehetséges-e keresztülvitele a 67-es intézmények keretén belül. Ez a feladat benne volt a nemzet helyzetében, megoldásra várt, és a nemzet is várta azt, aki megoldja. Életképes belügyi program összeállítása mellett ez lett volna a mérsékelt ellenzék hivatása.

De ezt részint még fel nem ismertük, részint fáztunk tőle.

Meg kell azonban állapítanom, hogy elsőnek én éreztem, vagy legalább sejtettem az itt kifejtett igazságok aktualitását; de konzervatív eredetem utóhatása még elég erős volt arra, hogy megijedjek tőlük. A párt veztőembereinek nagyobb részénél pedig — még Szilágyi Dezsőnél is — annyira élet-erős volt a Deák-párti hagyomány, hogy a 67-es művet, beleértve a katonai és gazdasági téren azután létrejött közjogi jelentőségi alkotásokat, ne nyulj hozzám virágnak tartották. Hozzájárult ehhez a „kormányképesség” gondolata, mely — tudatosan vagy nem — de folyton bénítólag hatott elhatározásainkra. A közvélemény velünk rokonszenvező részének egészséges ösztöne ezen a téren megelőzte a vezéreket. Miután mi nem formuláztuk meg homályos vágyakozásainkat, a közönségből született meg az a formula, hogy „a kiegyezést fejleszteni” kívánjuk. Tiltakoztunk ellene, de hiába. Én annyit engedtem meg, hogy „a kiegyezés nemzeti tartalmát akarjuk megvalósítani”, ami nem sokkal világosabb volt amannál a közszájon forgó és kiírhatatlanná vált formulánál.

Egész 11 esztendeig tartott — és a Szilágyival való szakításnak kellett előbb bekövetkezni — míg az 1889. évi véderővita tüzeiben megtaláltam igazi hivatásunknak első, némileg helytálló körülírását. Akkor vált a mérsékelt ellenzék, most már kizárólag az én vezetésem alatt, „nemzeti párttá”, azzal a programmal, hogy az állami intézmények mindegyikében és az egész közéletben kell a nemzeti gondolatnak érvényesülni. A premissza tehát körülbelül meg volt formulázva, bár nem olyan erőteljesen, mint később, midőn a „nemzeti élet teljességének” kiküzdését jelöltem meg szükségszerű célul, a nyugvópontrajutás feltételeképen. De a konzekvenciák levonása eleinte mily félénken történt! Részint saját habozásom, részint elvbarátaim egy részének folytonos kacsintgatása a „kormányképessegre” akkor is féluton megállított, amikor a nemzeti párt megalakulásával politikai egyéniségem teljes kiforrottságához eljutottam.

Egyelőre azonban azzal a korszakkal van dolgunk, amelyben pártom és vele együtt én, mint vezéreinek egyike, de még korántsem vezére, még csak tapogatódtunk a teljes világosság felé. Nem volna értelme és nem is bírna külön érdekességgel, ha én ennek a korszaknak, amelyet egyebek közt az is jellemez, hogy egész lefolyása alatt messze kiható ténnyel nem találkozunk, egyes eseményeit felsorolnám és tüzetesen ecsetelném. Jelentősége és ma is érezhető utóhatása csak annak a szellemnek van, amely benne uralkodott és a nemzet nagyrészének vérébe átment. Ebben az értelemben nemcsak érdemes, de fontos, hogy azt közelebbről szemügyre vegyük, mert megértése a jelen megértéséhez mellőzhetetlenül szükséges. Ebből a szempontból kívánok itt vele foglalkozni.

Hogy azonban ezt tehessem, egyelőre el kell bucsuznom az ellenzéktől és szemügyre kell vennem a szabadelvű kormánypártot és a Tisza-féle kormányzást, akkori teljes kifejlődésében. Ugy hiszem, hogy — bár volt ellenfeleimről van szó — mégis történetíró tárgyilagossággal teljesíthetem ezt a feladatot. Sohasem voltam „jó gyűlölő”. Shakespeare-nek nem telt volna bennem öröme. Mindenkör szinte tulságig képes voltam arra, hogy a kérdés másik oldalát is lássam, és sohasem éreztem úgy, nem is véltem megengedhetőnek, hogy

ellenfeleimet vagy hülyéknek, vagy gazembereknek tartsam. Ha tehát harc közben is képes voltam tárgyilagosan itélni, annál könnyebben tehetem azt most, midőn minden, amiről írok, épp annyira a történeté, mintha nem 40, de 400 év előtt történt volna.

A szabadelvű-párt, keletkezése és az azt követő két válság legyőzése után, amint láttuk, majdnem rögtön visszazökkent a hagyományos közjogi politika kerékvágásába. A kiegyezés megvédése lett a föléledt közjogi ellenzékkel szemben újból főfeladatává és így, a belügyi politika szempontjából, valóságos Noé-bárája volt a legkülönbözőbb irányzatoknak. Ebből az következett, hogy minden fontosabb reformkérdést, mely a párt tagjai közt viszályt okozhatott volna, félre kellett tenni, hogy a pártvezetőség és főleg a pártvezér nem engedhette meg magának ily kérdésekben a világos színvállás luxusát. Ez a szintelenség, tárgyilagosan ítélve, a pártnak gyengesége, a párt parlamenti helyzetét csodálatosképen erősítette. Nem nyújtott támadási felületet egy belügyi reformkövetelésekért harcoló ellenzék számára. Ha azok egyikét sem tette magáévá, viszont egyikét sem utasította vissza. Ha a közigazgatási reform szempontjából támadtunk, olyan választ nyertünk, mely e reform barátainak és ellenségeinek egyaránt reményt nyújtott, hogy végül keresztül fogják vinni a pártban álláspontjukat. Ugyanigy történt egyházpolitikai, gazdasági vagy szociálpolitikai követelmények hangoztatása esetében. Még az utóbbiakkal szemben volt leghatározottabb az elutasító álláspont, mert a szociálpolitikai lelkiismeret az országban még alig ébredezett, még uralkodott a közgazdasági liberálisizmus, és mert a gazdaságilag erősek támogatását kockáztatni nem volt szabad. Az akkori időknek egy eredeti ötletű politikusa, pártonkívüli programmal lépven fel jelöltül valamely választókerületben, választási szózatában a következő nevezetes nyilatkozatot tette: „Minthogy egy párthoz sem tartozom, tehát egy pártnak sincs oka, hogy ellenem felépjen; aki tehát jelöltségemet támadta, azt csak közönséges személyi indokok vezérelhetik.” Sokat kacagtam ezen az egészen eredeti logikán; de, ha jól vesszük, a szabadelvű-párt védelmi állása támadóival szemben hasonló okoskodásra volt építve. „Minthogy ez a párt egyetlen reformkérdésben sem

foglalt állást, tehát egyetlen reform hívének vagy ellenzőjének sincs oka őt támadni; aki mégis teszi, az alacsony személyi politikát űz." Ekkép formulázva sohasem mondták ki, de tulajdonképen erre lyukadt ki a védelem. A személyi politika vádját különben állandóan napirenden tartották; egyedül a függetlenségi pártot ismerték el elvi alapon álló ellenzéknek. Ez a párt ugyanis „kormányképtelen”, tehát a konkurrencia szempontjából veszélytelen volt és így dédelgetésben is részesült néha.

A kiegyezést védő közjogi párt állásának elfoglalása a szabadelvű-pártnál még azt is eredményezte, hogy magát nélkülözhetetlennek tartotta és azt hirdette, hogy bukása katasztrófát okozna. Ez a hit szolgált a párturalom tultengésének és minden azzal összekötött visszaélésnek igazolásával. Ugy látszik ugyan, hogy a katasztrófától való aggodalom csak a szélsőballal szemben lett volna — ha egyáltalán — helyén, nem pedig a belpolitikai ellenzék tekintetében; de hát ez utóbbit azzal a jelszóval tárgyalták le, hogy pusztán személyi politikát űz. Mikor pedig a mi politikánkba is mindinkább belevegyültek közjogi természetű követelmények, akkor a mérsékelt ellenzéket — később nemzeti pártot — bár 67-es alapon állott, még a szélsőballnál is „katasztrófálisabbnak” mondták, mert „belülről robbantja fel a kiegyezést” — vagy legalább „megingatja”. Szóval a szabadelvű-párt uralmának fentartása lassankint állami céllá, lehet mondani, főcéllá vált a párt politikájában. Az egész közigazgatás ennek a célnak szolgálatába állítatott, amit eléggé jellemez a főispáni hatalomnak az a mértéktelen öregbedése, amely a Tisza-féle megyei reformok legfőbb vonása. A főispán, valamikor méltóság, e reform által nem lett közigazgatási hivatalnokká, kvalifikációval, körülírt hatáskörrel, fegyelmi felelősséggel, hanem egy egészen új típusú: a kormány politikai bizalmi közlege, mondd: főkortese, a diszkrécionális hatalomnak olyan teljességével ellátva, hogy az állítólag önkormányzati alapon szervezett egész megyei közigazgatást bármikor kezébe kerithette. Minden érdek, minden igény bármely állásra vagy kedvezményre csak úgy remélhetett figyelembevételt, ha az illetékes főispán pártolását bírta. A fegyelmi jog a választott tisztviselőket is a kormánytól való függésbe

hozván, ezek többnyire kénytelenek voltak a főispánnak kedvében járni, aki őket különben, ha a kijelölési jogot kiméletlenül alkalmazta, minden tisztujításnál állásaikból kilökhette, ha politikailag nem voltak eléggé engedékenyek. A főispán értékének megítélésében kevésbé esett latba megyéje közigazgatásának rendezett állapota, mint kormánypárti képviselők beszolgáltatása. Ugyanez a mérték alkalmaztatott a választott tisztviselőkre és a községi jegyzőkre is, néha egészen odáig, hogy politikai szolgálatok fejében egyéb visszaélések enyhe megítélésére számíthattak. Bizonyára voltak főispánok, akik állásukat magasabb szempontból fogták fel és, akiket türtek, mert személyes presztizsük a pártnak más módon használt. Több ilyenről volt tudomásom magamnak is. És voltak választott tisztviselők is, akiknek állása oly erős volt, hogy a főispáni nyomással szemben önállóságukat fentartották. De ezek kivételek voltak, amelyek a szabályt csak megerősítették.

Az az irányzat, amely minden kinevezésnél a pártszempontot helyezte előtérbe, sajnos, az egyházi állások betöltésénél is érvényesült, ahol fölöttébb szomorú következményekkel járt. Az utolsó években a katolikus közvélemény annyira megerősödött, hogy bár a pártállás gyakran még mindig kelletténél többet nyomott, legalább lehetetlenné vált magas egyházi állásokba más, mint teljesen kifogástalan egyéneket behelyezni. A most tárgyalt korszakban azonban ez, sajnos, nem így volt.

A pénzügyi és gazdasági élet is teljesen beillesztetett a párturalmi politikába, ennek igen nagy hasznára. A szabad-
elvű-párt gazdasági politikája egyáltalán a nagytőkének kedvezett, mely ezért hálásnak bizonyult. Az uralkodó párt hívei bőven részesültek jövedelmező színekurákban bankoknál és egyéb vállalatoknál. A vidéki pénzügyi intézetek, a kormánytól és a nagybankoktól való függésük folytán, az ezeknek tetsző politikai rendszert támogatták. Jaj volt annak a választónak, akinek valamely vidéki intézetnél lebegő adóssága volt, ha a kormánypárti jelölt ellen mert szavazni. A társadalmi hatalmasságok legnagyobb része egyáltalán a kormányt támogatta, melynél érdekeik jóindulatu előmozdítását remélhették, ha politikáját szolgálták, vagy legalább nem támadták, de csak

akkor. Végre már alig lehetett ebben az országban független embert találni ; az egyik függött, mert szegény volt, állásra, támogatásra szorult ; a másik, mert gazdag volt és nagy érdekei forogtak kockán. Ehhez járult a városok helyi érdeke, amely többnyire a kormány jóakaratótól várta kielégítését ; itt gimnáziumot akartak, ott törvényszéket vagy legalább járásbírószéket, amott pénzügyi igazgatóságot, stb. Mindez pedig a képviselőválasztásnál követett magatartástól függött. Ezekből a helyzetekből azután a közéleti önzetlenségnek egészen új válfajai keletkeztek. Elöttem is eldicsekedett egy polgármester, — sőt nem egy, de több, — hogy ő mennyire kizárólag a közérdeket tekinti összes cselekedetei vezércsilagának. Ime, ugymond, ő meggyőződése szerint lelkes hive a függetlenségi pártnak, de ezt az egyéni érzelmét alá tudja rendelni városa érdekeinek, mely rá van szorulva a kormány jóindulatára és azért egész erejével támogatja a kormánypárti jelöltet. A derék ember roppant erényesnek érezte magát és nagyon csodálkozott, hogy én az önzetlenség ily kiváló megnyilvánulását nem honoráltam kellő bámulattal.

Aki a kormánytól függő állásban volt, tehát az állami tisztviselők, tanárok, tanítók és az állami üzemek alkalmazottainak egész tömege, egzisztenciájával játszott, ha, meggyőződése szerint, ellenzéki jelöltre szavazott. Ezt a játékot némelyek megkockáztatták és nem szegték nyakukat, ; az ilyeneket azután unos-untig emlegették, annak bizonyítására, hogy nincs presszió. De a szabály az állami alkalmazottak politikai cselekvési szabadságának teljes elkobzása volt. „Szolgálati érdekből való áthelyezés”, aminek sok esetben megsemmisítő hatása lehet valahol megtelepedett, családi érdekek által valamely városhoz kötött szerény egzisztenciákra, ez volt a damoklesi kard, amely mindnyájuk feje fölött lógott; több esetben le is hullott az engedetlenekre, de többnyire, mint fenyegető veszély, biztosította az engedelmességet. Egész elméletet faragtak, melyet sokan jóhiszeműleg el is fogadtak, hogy az állami tisztviselőnek tisztességbeli kötelessége a kormány — a mindenkori kormány ! — politikáját szavazatával is támogatni. Nincs se szeri, se száma azoknak a megrendítő panaszoknak, melyeket a meggyőzések megtagadása és létviszonyaik feldulása közt választani kényszeri-

tett intelligens férfiakról hallottam. Mert, ha valahol szorult a helyzet, kevés szavazattól függött a választás eredménye, a tartózkodásba sem menekülhettek ezek a szerencsétlen páriák, hanem valóban elő kellett mozdítaniok annak az ügynek diadalát, amely meggyőződésükkel ellenkezett. Megvalom, hogy ezek a tapasztalások még a politikai ellentétnél is erősebben hatottak kedélyemre és engesztelhetetlenné tették gyűlöletemet a párturalmi rendszer ellen. Sajnos, mikor az én pártom került hatalomra, azt kellett tapasztalnom, hogy annak soraiból is kivánták, sőt követelték a hatalom eszközének pártcélokra való igénybevételét. De én ebben egy tapodtat sem engedtem, ha itt-ott rossz vért szült is merevségem. Több évi közoktatásügyi miniszterségem alatt szigorúan megóvtam a tanügyi igazgatás teljes tárgyilagosságát. Soha nem érdeklődtem a vezetésem alatt álló kormányzati ág közegeinek és alkalmazottainak politikai magatartása iránt. Felfogásom szerint ahhoz semmi közöm sem volt; pontos kötelességteljesítés és a hivatali — illetve tanítói — dekorumnak minden körülmények közt való megóvása: ezt követeltem és követelhettem is mindenkitől, egyebekben az állami alkalmazottat épp oly független embernek tekintettem, mint bárki mást. Minden nyomás, mely őt politikai meggyőződése követésében gátolta, az én szememben rablótámadás volt emberei jogai ellen. Természetesen nem türtem azt sem, hogy a középfoku tanügyi hatóságok alárendeltjeiket politikai téren befolyásolják. Egy derék tanfelügyelő, a régi rendszer hagyományai szerint, kedvemben vélt járni azzal, hogy megyéjének tanítóit kizárólag a függetlenségi pártba — az én pártomba — való belépésre hívta föl; én ezért a tulbuzgóságáért fegyelmi eljárást indítottam ellene és, a körirat megsemmisítésével, hivatalos dorgálásra ítélttem el. Mivel ezen a téren hibátlannak érzem magamat, jogom van ezeket a dolgokat szigorúan bírálni.

Az állami alkalmazottak e politikai elnyomásának egyik következményeként a vidéki városok legnagyobb részében, sőt Budapest több kerületében is, megszűnt a komoly politikai mérkőzés lehetősége. A legnagyobb városokat kivéve, minden városban, ahol több állami hivatal, vagy állami gócpont volt, a csekély számú választóknak oly nagy hányadát alkották a „függő” szavazatok, hogy azokkal szemben eleve ki volt zárva

a győzelem lehetősége. Ezzel a városi elem szellemi mozgékony-sága és az abból keletkező hajtóerő jóformán elveszett közéletünk számára, vagy legalább kompromissziumra volt kénytelen lépni a pártfegyellemmel szemben azon az úton, hogy a várcsok gyakran küldtek frondörködő kormánypárti képviselőket a Házba. Hiszen bizonyos korlátokat a párturalom mindenkor kénytelen volt megtartani, hogy még az ecsetelt eszközök igénybevételével is megállhasson. Tisza Kálmán finom érzékkel bírt a korlátok iránt, amit nagy tehetségű fia nem örökölt tőle. Az idősebb Tiszáról azt mondták, hogy mindent keresztül tud vinni; ez ebben az alakban képtelenség. Sokat igenis — többet, mint bárki más — de mindent nem. Olyan ember még nem született, aki *mindent* keresztülvinne. De Tisza Kálmánban volt elég gyakorlati okosság, hogy soha olyant ne próbáljon, ami valóban lehetetlen volt, és innen keletkezett az a látszat, hogy mindent keresztülvisz, amit akar. Csak a hatalomnak tíz évi zavartalan birtoka gyengítette benne ezt az érzéket annyira, hogy az 1889. évi véderőtörvényt meegkockáztatta — ebbe aztán bele is bukott. A történelem egyáltalán arról tanuskodik, hogy van a hatalomnak egy — egyénenkint különböző — foka, amelyet az emberi elme nem bír el szédülés és a lehetőségek tisztán látásának meghibbanása nélkül. A legnagyobb arányu példa erre I. Napoleon; de kisebb méretekben mindennapi tapasztalás tanuskodik e törvény mellett. A nagyszerű és higgadt vérmérsékletű Tisza Kálmánnak tíz évi, minden jel szerint megtámadhatlan hatalom kellett, míg a húrnak tulfeszítéséig eljutott; a nem ily nagy kaliberű és hevesvérű Bánffy Dezső már három évi hatalomélvezet után kockáztatta meg azt az „ischli klauzulát”, mely bukásának tulajdonképeni oka volt.

Rá fogunk még térni a két eset érdekes és tanulságos analógiájára. Most visszatérve a városokra, meg kell állapítanom, hogy a szabály alól itt is voltak kivételek. Így p. o. a század 90-es éveinek elején Beöthy Akos barátomnak nagy küzdelem után sikerült Kassát a kormánytól elhódítani. Ámde miért? A jelölt kiváló személyes tulajdonságain kívül főleg azért, mert Baross Gábor kereskedelmi miniszter nem a legjobb lábon állott Szilágyi igazságügyminiszterrel. Mivel pedig az utóbbi személyesen sorompóba lépett a kormánypárti jelölt

mellett, Baross, hogy őt bosszantsa, nem gyakorolt nyomást a vasutasokra, akik azután tömegesen szavaztak Beöthyre.

Az egész országra rá volt vetve ezek szerint a párturalom olyan hálója, amelyet a közérzületnek csak kivételes hőfoku felindulása téphetett szét; rendes időkben az ellenzék sikere ki volt zárva. De ennek az épületnek koronája mégis a királyi jóindulat kizárólagos lefoglalása volt a szabadelvűpárt részére. Társadalmi és gazdasági fejlődésünk akkori stádiumából önként következett a királyi hatalom tulsulya a többi alkotmányos tényezők fölött. Aki a király jóindulatát élvezte, hacsak bizonyos korlátokat túl nem lépett, könnyen megszerezte magának az országot. A szabadelvűpárt már azért is kegyben állott, mert a belőle alakult kormány keresztülvitte, a párt pedig valahogyan eltűrte a megszállási politikát. Az ellenzék már ezügyben követett eljárása miatt is idegenkedés tárgya volt a legfelsőbb helyen. Ezt a legfontosabb hatalmi pozíciót kellett a szabadelvűpártnak megtartani és megszilárdítani, amihez a később „rideg közjogi konzervativizmus”-nak nevezett magatartás volt a legbiztosabb út. Nem volt szabad kívánni a legkisebb nemzeti irányu fejlődést sem, amely, ha nem is az 1867: XII. tc. intézkedésein, de annak a szűkebbkörű kiegyezési politikának gyűrűjén kívül esett, melyet a 67 utáni közjogi vonatkozású alkotások (véderőtörvény, vámközösség, stb.) és az ezekből fejlődő gyakorlat megvontak. Minden ilyen kívánsággal kérlelhetlenül szemben kellett szállani. A „császári és királyi” — „császári királyi” helyett, — mint a közös intézményeknél alkalmazott jelző, ennek az egész korszaknak egyetlen közjogi vívmánya. Ez is olyan indokolással lépett életbe, amely kizárta azt a gondolatot, mintha a magyar önálló államiság elismerése rejlene benne. Egyebekben a fejlődő nemzeti igények állhatatos visszaszorítása által tette magát a szabadelvűpárt felfelé nélkülözhetetlenné. Ferenc József ezt nekem, egy emlékezetes kihallgatás alkalmával, amelyben az első Wekerle-minisztérium bukása után részesültem, világosan megmondta. Nem éppen hizelgően nyilatkozott a szabadelvűpártról és kormányrendszerről (annak idején részletesen szó lesz erről a kihallgatásról), de hozzátette, hogy mégis kénytelen hozzá ragaszkodni, mert egyedül ez a párt és ez a rendszer az, amely a kiegyezési politikát —

az uralkodó felfogása szerint — a balra való lecsuszamlás lejtőjén feltartóztatja. Egyébként az uralkodót abban az időben teljesen elzárták minden érintkezéstől az ellenzék vezérférfiaival (az említett kihallgatás jóval Tisza Kálmán bukása után történt). Ha a király néhány napot Budapesten töltött, ami elég ritkán történt, és udvara ebédeket adott, az ellenzék vezérei sohasem voltak hivatalosak. Csak a delegációs ebédekre jelentünk meg, amelyekről, hivatalos jellegüknél fogva, mégsem lehetett minket kizárni. Ebben a tekintetben Tisza Kálmán bukása után rögtön változás állott be. Úgy látszik tehát, hogy ez a kizárás az ő személyes rendszeréhez tartozott. Fia nem vette át; Tisza István ellenkezőleg, mint miniszterelnök, elvének vallotta, — nagyon helyesen, — hogy az ellenzéki vezérférfiak számára mindenkor megkönnyítse a királlyal való érintkezést.

Röviden érintenem kell még a választási korrupció kellemtelen, de a korrajzból ki nem hagyható ügyet. Ez már a Deák-párti időben, különösen az 1872. évi választásoknál vette kezdetét, de azóta nőttön-nőtt, míglen az 1910. évi választásoknál tetőpontját érte el, bár közben volt aránylag igen tisztességes választás is, melynél a hivatalos presszió is kevésbé érvényesült. Ilyenekül kell megjelölnöm a Széll Kálmán vezetése alatt 1901-ben, a Tisza István vezetése alatt 1905-ben és a koalíciós kormány kinevezése után 1906-ban rögtön kiírt választásokat: az utóbbiaknál a legrosszabb akarat mellett sem szervezhette volna a kormány a szokott apparátust és nem is gyűjthetett volna kasszát. Annál csodálatosabb az a szédületes visszaesés, amely 1910-ben beállt. Ezek a szomorú jelenségek korántsem szorítkoztak a kormánypártra. A szélsőbal kivételével, mely azonban később szintén belesodortatott a piszkos árba, minden párton előfordultak, de nem egyenlő mértékben. A szélsőbali törzskerületek sokáig adtak ugynevezett „ingyen-mandátumot”, de utóbb a ragály sokat közülük megmételyezett. Amde a partie nem volt egyenlő kormánypárt és ellenzék közt, mert az ellenzéki jelöltek csak a magukéból költöttek, a kormánypártiak a pártkasszából nyertek bőséges támogatást. A függetlenségi pártnak sohasem volt pártkasszája, az én pártomnak, a tehetős párttagok hozzájárulásából néha volt, de ez sohasem ért nagyobb összeget, mint annyit,

amiből 60—70 jelöltnek a legális költségekre lehetett támogatást nyújtani, tehát semmikép sem volt a korrupciónak előmozdítója. A kormánypárti kassza azonban, mely kitüntetések vagy egyéb vizsontszolgáltatásokat keresők, a hatalomhoz simuló gazdagok, vállalatok és bankok hozzájárulásaiból táplálkozott, némely választásnál (különösen 1896 és 1910) milliókra rugott. Az utolsó esetben köztudomásu botrány is tapadt keletkezéséhez. Mindenesetre az a szomorú szerep, melyet a pénz a választásoknál játszott, szintén a kormány javára billentette az eredmény mérlegét, mert az ő pártjának volt, az ellenzéknek pedig nem volt, — vagy alig volt pénze.

Már itt is ki kell emelnem, hogy az én jászberényi választókerületem, melyet 1881. évtől kezdve mostanig szakadatlanul szerencsém van képviselni, a kevés, de ragyogó kivételek közt első helyen áll. Midőn ott először megválasztottak, még viseltem legális költségeket; azután ezeket sem. Pedig ismételten megmozdítottak minden követ, hogy engem onnan kibuktassanak. Hasztalan volt. Választóközönségemről még szólni fogok, mert politikai emlékeim egyik legszebbike az a viszony, amely köztünk fennállott.

Az itt ecsetelt rendszer mind több jelentékeny egyéniséget szorított ki a kormánypártból, olyanokat, akik valamely reformeszmével el voltakelve, annak megvalósítása kedvéért csatlakoztak a hatalom birtokában lévő párthoz, és amikor ez a remény tünedezett, onnan természetsszerűen kiváltak. Viszont a mérsékelt ellenzék soraiból is többen, akik az egyéni érvényesülés kilátástalanságát megunták, visszaszállingóztak a szabadelvű-pártba, miniszterek és államtitkárok is lettek. Az előbbienek sorából kiemelem Grünwald Bélát, a közigazgatás államosításának leghatározottabb előharcosát, aki ebben látta az ország regenerációjának, a nemzeti egység megszilárdításának kulcsát; továbbá gróf Károlyi Sándort, az agrárius színezetű szociálreform legkiválóbb bajnokát, a szövetkezeti eszme nagyérdemű meghonosítóját, akinek működése sok százezer magyar embert mentett meg a tönkrejutástól. Pártunk tagadhatatlanul sokat nyert szellemi és erkölcsi tőkében ilyen férfiak csatlakozásával. Viszont azonban az egész nemzeti életet átfogó program elkészítésénél nehézséget okozott az a körülmény, hogy a párt több kiváló tagjának olyan pana-

ceái voltak, amelyeknek minden egyebet alárendeltek és amelyek keresztülvitele kedvéért erősen néztek a „kormányképességre” és kevésbé lelkesedtek az ezt megnehezítő nemzeti követelményekért. A szabadelvű-párt pedig politikailag mindig szintelenebbé, szürkébbé vált. A minisztériumok élére kétségtelenül tisztességes, de többnyire közepes erők kerültek (az 1878—1889 közt lefolyt évekről szólok), akik sorából Trefort Agoston vallás- és közoktatásügyi miniszter emelkedik ki, kissé rapszódikus zsenialitásával és tagadhatatlan kulturérzékével.

Az angol parlamenti történet minden ismerőjét a szabadelvű párturalom e leírása Walpole Róbert kormányzatára fogja emlékeztetni, aki szintén éveken át tartotta magát minden kényes kérdés gondos kerülésével; aki, bár egyéni megközelíthetlensége minden gyanunak fölötte állott, a párturalom fentartása végett kétes jellegű eszközök felhasználását is elnézte; aki az idők folyamán minden jelentékeny férfiut környezetéből kiszorított, ezzel pártjának egységét biztosította, abban mindenhatóvá vált; az ellenzéket azonban, bár erkölcsi tökében gazdagította, de egyuttal a saját pártjából száműzött személyes vetélkedés színterévé tette. A párhuzam annyira frappáns, hogy ezt egy nagyobb beszédben készültem a képviselőház előtt kifejtetni; de elállottam e szándékomtól, mert előre tudhattam, hogy Tisza Kálmán válaszában azt a nem kevésbé frappáns párhuzamot fejtené ki, mely a Walpole ellen és az ő ellene küzdő ellenzék közt létezett. Macaulay lerajzolta mind a kettőt, t. i. a Walpole-féle kormányrendszert és ellenzéket; a következtetést pedig, amelyet a kettős rajzból levon, akkép állapítja meg, hogy Walpole ellen a helyes kormányzat elveit, ellenzékével szemben viszont Walpole-t pártolja. Nem mondom, hogy a mi esetünkben hasonló következtetésre kellett volna jutni; de annyi Tisza Kálmánnak feltétlenül sikerült volna, hogy reám visszafordítsa az analógiát és ezzel a nevetőket magának megnyerje. A kormánypártnak egy frondörködő tagja, a bosszankodás egy pillanatában, mely a nyelveket megoldja, azt mondta, hogy *ilyen* kormány csak *ilyen* ellenzékkel szemben állhat meg, és viszont *ilyen* ellenzék csak *ilyen* kormány ellen érvényesülhet. Ebben a kétélű mondásban az az igazság rejlik, hogy mindkét fél, kormány-

párt és ellenzék, egészségtelen alapon állott. De az előbbinek legalább megvolt, épp úgy, mint a szélsőbalnak az az előnye, hogy öröklött krónikus bajban szenvedett, amelyhez a beteg életrendje már hozzásimult, holott a mérsékelt ellenzék egy bizonytalan lefolyású gyógyulási processzusnak kezdetét képviselte, amilyen gyakran új betegségi tüneteket hoz felszínre.

A Walpole-rendszerrel való párhuzam különben is csak bizonyos megszorítással áll. Arról a nyers korrupcióról, amely az ő kormányzata alatt és még hosszú időn át Angliában uralkodott és a parlamenti tagok szavazatainak megvásárlásáig ment, nálunk ebben a korszakban sem volt szó. Ellenben széltiben divott a befolyásos politikai állás felhasználása a gazdasági életben való jövedelmező elhelyezkedésre, színekurák elnyerésére különböző vállalatoknál, valamint, ezekkel szemben, a jóindulatnak a vezetők politikai magatartása szerint való kimérése. Az előbbi szokást „közgazdasági tevékenység”-nek keresztelték el és egyszer a kormánypártnak egy nagytehetségű tagja nyílt ülésben egészen komolyan vitatta a politikai többségnek jogát a közgazdasági életben való vezérszerepre. Ámde igaztalan volna a dolgot úgy beállítani, mintha az említett „közgazdasági tevékenység” vagy érvényesülés a kormánypártra szorított volna. Volt bizony benne része az ellenzék néhány kiválóságának is. Az ellenzék vezetőtagjaival szemben egyáltalán nagy volt az előzékenység; protekciók gyakran jobban vétettek figyelembe a kormánypárti közlegények ajánlásainál, mert így tartja a francia közmondás: *les petits cadeaux entretiennent l'amitié*, mondjuk: *diminuent l'inimitié*, enyhítik az ellentéteket. A kormányzati apparátus egész nyomása a szerencsétlen befolyás nélküli vidéki választóra nehezedett. Nekem is többször kínáltak vagy kilátásba helyeztek abban az időben pénzügyi színekurákat: én azonban minden ilyen felajánlást ridegen visszautasítottam. A legkisebb kifogást sem teszek az ellen, ha olyan férfiak, mint Széll Kálmán, később Kossuth Ferenc, akik gazdag szakképzettséggel és pénzügyi tehetséggel voltak megáldva, tudásukat és munkájukat valamely pénzügyi intézet, vagy más közgazdasági vállalat élén érvényesítik és kiváló teljesítményüknek megfelelő fizetést huznak. Itt valóságos munka díjazásáról volt

szó. De aki ezen a téren sem szaktudással, sem különös tehetséggel nem rendelkezik, nem is teljesít számbavehető munkát, hanem, amint mondani szokás, csak a „nevét adja oda“, amihez aztán az a hallgatag feltevés fűződik, hogy befolyását az illető intézet érdekében érvényesíti, az először is olyat bocsát áruba, ami, véleményem szerint, nem eladó, másodszor pedig annak a gyanunak teszi ki magát, — még ha, a legjobb esetet feltéve, ez a gyanu igaztalan is, — hogy politikai eljárását más, mint a közérdek indokai is befolyásolják. Már pedig vezetőállásban lévő politikusnak első kötelessége a közönség feltétlen bizalma abszolút megközelíthetetlenességében és elfogulatlanságában. Nemcsak az illetőnek egyéni érdeke, hanem a közélet erkölcsi épségének is követelménye, hogy a politikai vezérek iránt ez a hit meg ne inogjon, bármi legyen, kinek-kinek meggyőződése szerint, a politikai megítélés, melyben az egyik vagy a másik oldalról részesülnek. Akármit hoztak fel az idők folyamán ellenem, bármennyire szigoruan bírálták — igazság szerint vagy igaztalanul — politikai működésemet, ez a bizalom velem szemben soha senkinél sem ingadozott. Abban a kiváló szerencsében részesültem, mely minden képzelhető anyagi előnyt felülmul, hogy egész hosszú politikai pályámon át erről az oldalról soha még csak gyanusítani sem merészeltek. Hasonló volt a közvélemény ítélete nagy ellenfelemről, Tisza Kálmánról is. De sokan szenvedtek igaztalan támadásokat, akiknek becsületessége semmivel sem volt kevésbé intranzigens. Fertőzött levegőben szükségszerűen tenyészik az alaptalan gyanúsítás és a rágalom.

Nem nagyon vonzó kép az, amelyet a szabadelvű párturalomról, legjobb hitem szerint, teljes objektivitással rajzoltam. Magától merül fel tehát az a kérdés, miként történhetett, hogy egy nagytehetségű, tiszta jellemű és erősen hazafias érzelmű férfiú, amilyen Tisza Kálmán kétségtelenül volt, ebben a kormányzati rendszerben megnyugvást talált, különösen, miután, mint ellenzéki vezér, ideálisabb törekvéseket képviselt. Továbbá miként történt, hogy nem csekélyszámu más, szintén tehetséges és jellemes férfiú azt, minden egyéni előny keresése nélkül, támogatta és hogy a

„felső tizezer”, sőt mondhatjuk, a felső százezer tulnyomó többsége körülötte csoportosult.

A kérdés utolsó részére legkönnyebben található meg a válasz. Az átlagember meggyőződése, amennyiben nem öröklötték, a legtöbbször tudatosan vagy öntudatlanul elméletekké átvedlett érdekek, a legtisztességesebbeknél nem egyéni, hanem osztályérdekek. Nagyon könnyen győződünk meg arról, vagy engedjük magunkat meggyőzetni, hogy annak az osztálynak érdeke, amelyhez tartozunk, a tulajdonképeni közérdek, a nemzeti érdek. A vagyonosak zöme tehát mindig konzervatív, némelykor tarkítva elméleti liberálizmussal olyan téren, amelyről azt hiszi, hogy anyagi érdekeit nem érinti; a vagyontalanok pedig többnyire radikálisok vagy szocialisták. A kérdés mindig az, hogy mélyreható változásoknál többet nyerhetünk, vagy veszthetünk-e. Nagyon természetes tehát, hogy a vagyonos osztályok könnyen nyugodtak bele oly rendszerbe, amely nyugalmat és állandóságot ígért, ha poshadás árán is. Az úgynevezett intellektuálisok viszont nagyrészt nem voltak eléggé függetlenek, de nem is képviseltek akkora számot, hogy döntő módon latba estek volna. Nem szabad szem elől téveszteni a felekezeti mozzanatot sem. Tisza Kálmán kalvinista volt, egyháza körében vezérférfit. A magyarországi protestánsoknak a történelmi fejlődésből származó összetartásánál fogva ritkaságszámba ment az a protestáns lelkész, aki — bárhová hajlott különben politikai meggyőződésével — vérbemenő ellenzéki harcot volt hajlandó folytatni a protestáns miniszterelnök ellen. Ezzel egy hagyományosan ellenzéki tényező le volt fegyverezve. A katolikusoknál viszont, akiknek minden ébredhető érzékenységet Tisza Kálmán gondosan kimélte, nem szült visszatetszést az ő protestantizmusa; náluk, akik hagyományszerűen az államhatalomra támaszkodtak, ugyan-ezen történelmi fejlődés folytán az összetartásnak az a neme, amely a protestánsok erejét képezte, nem létezett.

De hogyan képzeljük magának Tisza Kálmánnak lelki evolúcióját? Elég nagy kvalitásu ember ő, hogy rendszere mögött ne keressünk puszta uralmi vágyat és pártfanatizmust. Bizonyára szerette a hatalmat, de bizonyára nem

egyéni vágyaknak a hatalommal összekötött kielégítéseért. Okvetlenül kellett egy összefoglaló eszméjének lenni, az ország szükségleteiről alkotott képének, és ennek szerinte az a kormányzati rendszer felelt meg, amelyet meghonosított.

Tisza Kálmán sajátosságai közé tartozott, hogy került a bizalmas érintkezést politikai ellenfeleivel. Ha semleges társadalmi téren találkoztunk, mindig udvarias volt, de rideg és begombolkozott, akivel szemben mindig készen kellett állnunk valami kis vágás kivédésére. Szóval, magyarán mondva, nem lehetett vele szincerizálni. Ennek folytán köztem és közte sohasem került a sor véleménykülönbségeink bizalmas megbeszélésére, amint az később nem egyszer történt meg Tisza Istvánnal, aki épp oly határozott ellenfelem volt, mint édesatyja. Ennélfogva azokra a következtetésekre vagyok utalva, amelyeket politikájának köztudomásu tényeiből, a nyilvánosság előtt tett nyilatkozataiból vonhatok le; továbbá arra a retrospektív világosságra, amely Tisza Istvánnal folytatott beszélgetéseimből atyjának gondolkodására is esik.

Azon kezdem, hogy Tisza Kálmán minden izében konzervatív egyéniség volt. Az a belső nyughatlanság, amely a reformert előre kergeti, benne ugyszólván teljesen hiányzott. Ő maga „fontolva haladás”-ként jellemezte az a liberálizmust, amelyet képviselni kívánt. Tényleg a hangsúlyt a „fontolva” jelzőre kell fektetnünk.

De a döntő mozzanat Tisza Kálmán politikájának kialakulásában közéletünk visszaesése volt a hagyományos közjogi politika kerékvágásába. A kiegyezés megvédése lett ismét az uralkodó többségnek, az ő pártjának főfeladatává. A függetlenségi párt diadala, közfelfogás szerint, a király és a nemzet közt lappangó ellentétek újból való feléledését jelentette volna és az ebből keletkező bonyodalmak beláthatatlan sorozatát. Ezt tehát minden áron meg kellett akadályozni. Ezért vált főcélá, szinte állami feladattá, annak a pártnak, illetve ama párt uralmának fentartása, mely Tisza Kálmán nézete szerint egyedül képviselte az uralkodó kiegyezési elméletét és gyakorlatát, egyedül birt elég szilárd szervezettel és biztos vezetéssel, hogy a közjogi ellenzék ostromának ellentálljon. Mindezekben a tekintetekben a

mérsékelt ellenzék iránt nagy volt a bizalmatlanság. Az ő térfoglalását a kiegyezés összeomlása előkészítésének tartották és azt hitték, hogy a kiegyezést védők táborára erősebbé válnék ennek a közbenső alakulásnak kiküszöbölésével. Ha nem akarjuk kizárólag hatalomféltéssel magyarázni, akkor csak így érthetjük meg azt feltűnő tény, hogy a választásoknál a mérsékelt ellenzékkel szemben érvényesültek legerősebben a hatalmi presszió fegyverei.

A királyi hatalom tulsúlyának érzése lehetett annak a félénkségnek oka, amellyel a szabadelvű-párt politikája Tisza Kálmán vezérlete alatt mindenáron kerülte az összeütközésnek legtávolibb veszélyét; mindenáron, még némi megalázkodások árán is, aminőkkel az akkor még elég gyakori katonai összeütközések a nemzetre nézve jární szoktak, még az 1867: XII. tc.-en alapuló némely virtuális jog hallgatólag feladásával is. Minden nemzeti követelmény, amely a 67 óta meghonosodott gyakorlatba ütközött — lett légyen a törvényben bármi erős megalapozása — kérlelhetlenül elutasított; a fejlődésnek utja az ilyen természetű követelmények fokozatos megvalósítása felé ridegen elzárattott. Arra nem volt tekintettel az uralkodó párt politikája, hogy ezzel tulajdonkép a kiegyezést felforgatni kívánó szélsőbalnak malmára hajtja a vizet. Födolog volt a pillanatnyi kellemetlenség elkerülése. El kell azonban ismerni, hogy a mérsékelt ellenzék politikájának akkori fejletlensége és bátortalansága ennek a taktikának sikerét nagyban előmozdította. Kisebb jelentőségű vívmányok kedvéért csakugyan nem volt érdemes a királyi hatalommal való összeütközést kockáztatni; lényegbevágó és mégis keresztülvihető nemzeti követelményeknek elvi alapon nyugvó egységes koncepcióját pedig akkor még nem képviseltük — csak sejteni kezdtük. Kérdés azonban, nem lehetett volna-e némely fontos részletkérdést, p. o. katonai nevelés kérdését, amely később nagy küzdelmek után mégis dülőre jutott, már korábban nemzeti értelemben megoldani, ha a kormány és pártja azt felkarolja, ahelyett, hogy rideg elutasítása által magának felfelé hatalmi monopóliumot szerezzen. Egyetlen sérelem elhárításának emléke fűződik ehhez a korszakhoz. Akkor történt ugyanis a közös intézmények „császári-királyi” jelzőjének

„császári és királyi” jelzővel való felcserélése. De ezt az intézkedést is olyan nyakatekert indokolás vezette be, mely gondosan kerülte a magyar állam szuverénitásának, mint a változás okának, megjelölését.

A nemzeti önérzet, melyet egészen táplálék nélkül hagyni mégsem lehetett, eszerint az uralkodó párt politikájában kizárólag a belügyi mederbe tereltetett. A nemzetiségi kérdés kezelésében a Tisza-éra ridegebbnek mutatkozott a Deák—Eötvös-éránál. Az elvekben nem volt változás. Deák és Eötvös is visszautasították a nemzetiségnek közjogi testül való elismerését, ragaszkodtak az egész magyar nemzet politikai egységéhez és csupán egyéni szabadsági jogként biztosították a különböző anyanyelvek szabad használatának jogát, azon határig, amelyet az állami egység követelményei vonnak meg. Ezek az elvek a magyar nemzet hagyományai-ban éltek; az 1868. évi nemzetiségi törvény azokat csupán megformálta. Tisza Kálmán kormányzata is ragaszkodott hozzájuk, ahhoz is, amely az anyanyelv használatának szabadságát mondotta ki; csupán a szabadságnak az állami egység által követelt korlátait vont némileg szűkebbre. Ezenfelül pedig Tisza Kálmán szívesen ragadott meg minden alkalmat, hogy a nemzetiségi tulzókat a parlamentben ledorongolja és ezzel magának sokak előtt olcsó dicsőséget szerezzen. Mint hogy ha ilyen erőmutatványok törpe kisebbségekkel szemben — mint aminők a magyar parlamentben a nemzetiségi képviselők voltak — bármit is lendítenének a kérdésen. A finomabb ízlés nem is tudott velük megbarátkozni, de a nagy többségnél határozott sikert arattak. Ezekkel a kirohanásokkal Tisza elérte azt, hogy követői az ő éráját, mint minden előbbinél „magyarabbat” magasztalják és hogy a legszélsőbb szélsőbaliak naiv része is pillanatnyilag fellelkesüljön és enyhébben érezzen az intranzigens magyarság ily erélyes képviselőjével szemben. A nemzetiségi kérdésre még lesz alkalman visszatérni, mert sok dolgom volt vele és szélső sovínisztának híreszteltek el: majd meglátjuk, mennyire jogosan. Itt csak annak szerepét a Tisza-éra politikájában akartam jellemezni és kifejtetni, hogy miként szolgálta annak lármás kezelése azt a taktikai célt, hogy ez az éra, közjogi lemondásainak dacára, erőteljes magyarságá-

val dicsekedhessék. Lassankint valóságos okozati összefüggést akartak megállapítani ama lemondások és a befelé irányuló nemzeti politika közt, akkép, hogy csak amazok árán lehetett emennek számára megnyerni az uralkodó támogatását vagy legalább eltérését. A felfelé tanusított szervilizmus és lefelé gyakorolt sovinizmus ez összefoglaló rendszere tetőpontját Bánffy Dezső alatt érte el, aki azt ugyszólván nyíltan vallotta, miglen az események őt is ellenzékbe kényszerítették, még pedig olyan utakra, amelyeken az uralkodóval is összeütközésbe kellett jönnie.

Tulajdonkép a nemzetiségi kérdés ilyen kezelése adja kezünkbe a kulcsot a Tisza-érának magasabb szempontból való méltatására. A magyar nemzet politikai egysége nemzeti politikáknak olyan alaptétele volt, amely felette állott a pártok versengésének. Tisza Kálmán látta e problémának nehézségeit; látta, hogyan nőttek azok abban a mértékben, amint mindig nagyobb számu értelmiség fejlődött ki a nemzetiségekből, amely többé nem fejlődött bele a magyarságba. Ennek a nemzeti veszélynek ellensúlyozására három főeszközt látott, mint olyat, amely sikert is ígér, rendelkezésünkre is áll. Először egy európai nagyhatalomra való támaszkodást, amiből a feltétlen ragaszkodás következett a Habsburgok monarchiájához. Továbbá: a zavartalan harmóniát a királyi hatalommal, mely különben a nemzetiségekkel való szövetkezés felé szorítottatott volna; ennek a szempontnak tehát fel kellett áldozni mindazon nemzeti követelményeket, amelyek összeütközést idézhettek elő a királlyal. Végül: erős, a jogállam biztosítékaitól nem tulságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrécionális kormányhatalmat. Ha a Tisza-korszak előszeretetését a diszkrécionális jog, illetve hatalmi körök iránt, melynek tipikus megnyilvánulása az akkor átszervezett főispáni állás, nem akarjuk egyszerűen önkénykedési hajlamnak tulajdonsítani, hanem abban mélyebb politikai értelmet keresünk (és ezzel tartozunk Tisza Kálmán történelmi alakjának), akkor ez a magyarázat az egyedül lehetséges. El is mondtam azt egy budget-beszédemben, majdnem úgy, ahogy itt leírtam és nem találkoztam ellenmondással.

A fentebbiekben iparkodtam annak a rendszernek, amely-

lyel éveken át szemben állottam, elfogadható tárgyi megala-
pozását „fair” módon előadni és nem hiszem, hogy messzi
eltévedtem volna a valóságtól. Rögtön meg kell azonban
jegyeznem, hogy én az imént közölt eszmemenetet és az arra
alapított politikai rendszert, bármily tárgyilagosan tudom
mértányolni, mégis gyökerében elhibázottnak tartom. Alap-
hibája a népelet organikus erőinek mechanisztikus felfogása,
mely az azokban rejlő veszélyekkel csupán anyagi hatalmi
eszközöket állít szembe, ami bizonyos vereséget jelent. Az
én gondolatom ellenkezőleg az volt, hogy a magyar állam
belső megerősödésével, minden irányban megóvott preszti-
zsével, a nemzeti élet teljességével (mely egyedül képes a
magyar állampolgári minőséget büszkeség tárgyává tenni,
holott a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem
gyakorolhat), a jogállam minden biztosítékának kiépítésével,
a kormányzat pártatlan igazságosságával és szociális érzé-
kével, és — last not least — az állampolgári nevelés szelle-
métől telített közoktatással (ami alatt nem a nyelvi magya-
rosítás chimérája értendő), kell a nemzeti egység organikus
feltételeit létesíteni, melyek nélkül az mindenkor csak lát-
szat lehet. Ezekből azonban a Tisza-éra Magyarországaiban
egy sem volt meg. Szóval: organikus veszélyekkel organikus
erőket akartam szembeállítani. Ámde, sajnos, csak lassankint
jutottam e gondolat teljes megértéséhez. Amikor Tisza Kál-
mánnal állottam szemben, annak csak töredékei voltak meg
fejemben. E töredékek is gyakran sikeresen küzdöttek meg
a Tisza-rendszer egyes töredékeivel; de olyan rendszerem
mégsem volt, amelyet győzelmes erővel vihettem volna
harcba amannak a rendszernek könnyen felismerhető felszí-
nes féligazságaival szemben.

Tisza István vezetése alatt, aki sok tekintetben fölötte
állott apjának, bár nem birt annak gyakorlati okosságával,
de akinek életerős és akaratos temperamentuma negatív
eredményekkel be nem érhetette, a rendszer némileg átmódo-
sult. vele többször folytattam bizalmas beszélgetéseket,
melyekre alkalmam lesz visszatérni. Az ő módszere egyál-
talan bizonyos kicsinyességektől mentesebb volt, mint az
atyjáé. Közjogi téren ő is ragaszkodott a szükséges lemondá-
sok elméletéhez, egyedül a közös intézményeknél használt

cimerek és színek kérdésében (mely az uralkodó számára már megvolt érlelve), akart elérni — és ért is el — bizonyos eredményeket. De amit e nemzeti önmegettagadásért cserébe nyerni kívánt, az nem volt merő negatívum, nem volt pusztán a továbbvegetálás és házi basáskodás megengedése, hanem egyenesen a magyar nemzet politikai tulsulya a monarchiában. Ezt persze hirdetni nem lehetett, de szükségkép átszívárgott, és így is sokkal inkább sértette az osztrák önérzetet, mint ahogyan azt, a teljes paritás elismerése mellett, nagyobb önállóság követelése sérthette volna. Egy magánbeszélgetésben, minőket a háboru alatt többször folytattunk, volt alkalmunk felfogásaink ellentétes voltát, kölcsönös sajnálattal, de egyszersmind férfias nyíltsággal megállapítani. Ez akkor volt, amikor Tisza István a románoknak bizonyos engedményeket tett, melyeket beleillesztve csonka nemzeti életünkbe, veszedelmeseknek tartottam és tartottak velem együtt sokan. Valószínűnek látszott, hogy a dolog a parlamentben szóba fog kerülni, és én épp ennek megelőzése, esetleg sima lefolyása érdekében tanácskoztam Tisza Istvánnal. Többek megbízásából azt a kérdést intéztem hozzá, hogy nincs-e abban a helyzetben, hogy nemzeti követelményeinknek a katonai téren bizonyos pontig való teljesítését kilátásba helyezhessé; mert, ha ezt tehetné, a közvélemény a románoknak tett engedmények ellen alig tenne kifogást, a függetlenségi párt legkevésbé. Erre nekem Tisza István egész nyíltan megmondta, hogy ő ilyen követelményeket, esetleg a cimer- és jelvénykérdés kivételével, egyáltalán nem szándékozik fölállítani, mert ezzel az uralkodónál bizalmatlanságot ébresztene és azt a célját kockáztatná, hogy a monarchiában a magyar hegemoniát állapítsa meg. Én erre azt válaszoltam, hogy ezt a hegemoniát annál inkább tartom chimérának, minél inkább nélkülözi a magyar nemzet a nemzeti élet belső megerősödésének némely nélkülözhetetlen feltételét, különösen katonai téren. Az uralkodó hajlandóságára azt semmiféle lemondás árán sem lehet alapítani; mert, ameddig minden magyar politikai tényező elvileg a magyar állam önállóságának és szuverénitásának álláspontján áll, megvan a lappangó ellentét a dinasztia legbensőbb óhajaival, és soha magyar államférfiu, bármennyire is

engedje magát a dinasztia céljaira kihasználtatni (amiben a dinasztia ivadéakai nagymesterek), az uralkodó teljes bizalmát birni nem fogja. Erről mindannyian, akik az birni vélték, saját kárukon győződhetnek meg. De hogy mennyire haladott maga Tisza István az ő tulsulyelméletével, — pedig a véderő erőszakos keresztülvitelével és a nemzeti törekvések elgázolásával ennek a célnak a kedvéért egész népszerűségét kockáztatta, — arról a háboru keletkezésére vonatkozó legújabb leleplezések tanuskodnak szomorú világossággal. Ott látjuk a magyar miniszterelnököt, amint azokban a tanácskozásokban, amelyek béke és háboru között döntenek, az összes közös politikai és katonai tényezőkkel szemben egészen egyedül áll és egyedül képviseli a maga valóban okos álláspontját; míg végre is azok a tényezők, amelyeknek nyilvánvalóan már megvolt az előbb elhatározott, az ő háta mögött megérlelt álláspontjuk, reákényszerítenek egy kompromisszumot, vagyis inkább annak látszatát. Ezek a leleplezések, amennyire igazságot szolgáltatnak Tisza István egyéniségének, épp úgy elítélik az ő rendszerét.

Ámde maradjunk ennél az 1878—1889 közti korszaknál. Későbbi eseményekre csupán azért tértem ki, hogy megállapítsam, mikép az a csereüzlet, amely a Tisza-rendszer alap gondolatát képviselte, még későbbi finomabb és nagyratörőbb alakjában is, merő önámítás volt. Az, amiről abban lemondunk: a nemzeti élet teljességének kivívása, különösen a katonai téren, az valóban el is volt ejtve; mi fizettünk. De az, amit cserében kaptunk volna: a belső megszilárdulás, a nemzeti egység biztosítása, az szükségkép elmaradt; részint, mert a másik fél nem akart teljes értékben, azaz utógondolat nélkül, fizetni; részint, mert az, amiről lemondtunk, t. i. a nemzeti élet teljessége, annak a belső konszolidációnak és szilárd egységnek, melyet ellenértékül vártunk, nélkülöhetetlen előfeltételeihez tartozott. Az ellenértéket tehát nem is kaphattuk. A nemzeti katonaság intézményének pedagógiai hatása nélkül a többnyelvű politikai nemzet erkölcsi egysége elérhető nem volt; a közös hadseregben pedig az a pedagógiai hatás más eszmének, a nagyoszlárak eszmének szolgálatába volt állítva, amelynek — egyéb premisszáknak hiányában — nem volt belőle haszna. A negatívum azonban érvényesült, t. i. az,

hogy nem szolgálta a magyar eszmét, sőt mivel más valamit akart képviselni, egyenesen romboló hatást gyakorolt. Érintetlen presztízis nélkül egy állam sem fűzheti magához erkölcsi kötelékkel azokat, akiket a vér nem köt hozzája. Ámde honnan vette volna ezt a presztízist az a magyar állam, amely lényeges intézményeket nélkülözött, idegen katonai szellem követelményei előtt folyton kapitulált? A várt ellenérték megnyerése tehát a helyzet gyógyíthatatlan belső ellenmondásain hiusult meg. Ennek folytán bekövetkezett az, hogy a nemzeti egységet létesítő organikus erők hiányát külső hatalmi eszközökkel akarták pótolni, ami csak látszólagos eredményekre vezethetett, a kedélyeket ellenben végleg elkeserítette.

A szabadelvű-párti korszak védelmezői hangsúlyozzák, hogy az mégis a nyugalomnak, a megszilárdulásnak a korszaka volt, hogy a külföldnek bizalma a dualisztikus intézmények tarthatósága és a magyar nemzet politikai érettsége iránt megerősödött, és hogy mindez megingott, amikor a szabadelvű-párt uralma egyidőre megbukott és a nemzet más irányba látszott indulni. Korántsem tagadom, hogy ezekben sok igazság van; de állítom, hogy ezekért az időleges eredményekért túldrága árt fizettünk: a nemzeti életenergia megcsappanását, a lelki elfásulást, a hosszú, ideáltalan-vegetálás természetes folyományaként. Ez magyarázza a koalíciós korszakban pillanatnyilag felvillanyozott energiák gyors összeroppanását; innen ered az, amit most láttunk, hogy t. i. az összes legyőzött nemzetek közt a magyar birta el legrosszabbul a legyőzetés következményeit. Hiába, nem lehet észszerűen egy éveken át lehangoló étrenddel táplált nemzetnél nagy erkölcsi erőkészleteket keresni. Ami ebből volt, és csodálatos, hogy annyi volt, azt felemésztette a négyéves háború; a vereség idejére nem maradt belőle semmi.

Igaz, hogy a Tisza-korszakkal egyidejűleg Európa számos országában hasonló politikai rendszerek uralkodtak. Olaszországban Depretis, Spanyolországban Canovas de Castillo, Ausztriában Taaffe, mint kormányfők, sokban hasonmásai voltak Tisza Kálmánnak. Taaffe le nem fordítható bécsi zsargonban meg is jelölte a rendszer jellegét, a klaszszikussá vált „fortwursteln” szóval. A dolog ugyászólván a levégőben volt. Ámde a premisszák mindezekben az országok-

ban mások voltak, és így a következmények is ; mert ott csak lendületesebb reformtevékenységről mondtak le, nem pedig a nemzeti élet lényeges kellékeiről. Ha pedig azt mondják, hogy az osztrák-magyar monarchia szervezete más politikai rendszert a két államban el nem birt : ez lehet igaz, de akkor ez a monarchia halálra is volt ítélve, csak úgy, mint az a beteg, akinek szervezete nem elég erős arra, hogy azt az erélyes orvosi beavatkozást elbirja, amely felgyógyulásához szükséges volna. De én ezt nem hiszem, sőt meg vagyok győződve, hogy az utolsó órában sem lett volna késő az organikus erők visszaszorításának rendszeréről azok kifejtésének rendszerére áttérni, ha közbe nem jön a háborus katasztrófa.

Ámde ez a kontroverzia örökre eldöntetlen fog maradni. Azért térjünk át a legfőbb események kapcsán az ellenzéknek, és abban csekély magamnak, politikai fejlődésére a leírás alatt lévő korszakban.

Az egyesült ellenzékre nézve ez a korszak a vajudás korszaka volt. Egyideig nem akartuk, különösen én nem akartam, felismerni azt a tényt, hogy a szabadelvű-párt a korábbi fejezetben leírt kettős válságot : a közgazdasági kiegyezés és a megszállási politikai válságot „megfogyva bár, de törve nem” szerencsésen kiállotta, hogy ezek a dolgok véglegesen befejeztettek, és azokból politikai tőkét többé nem lehet kovácsolni. Az első politikai vita a válság befejezése után az 1879. évi költségvetési vita még erősen a retrospektív küzdelem jelében folyt le. Különösen az én beszédem állott a közelmultra való visszaemlékezés hatása alatt, valaminthogy én képviseltem volt a legszenvedélyesebben a külpolitikai ellenzékét. Szilágyi Dezsőnek és a volt független szabadelvű-párt vezetőtagjainak állásfoglalása e tekintetben sokkal óvatosabb volt. De már ennél a vitánál is átkanyarodtam arra a területre, amelyen a következő években parlamenti tevékenységem legnagyobb része mozgott : a közgazdasági kérdések területére. Korábbi tanulmányaim és az ország súlyos gazdasági helyzetéről táplált felfogásom, különösen pedig az az aggodalom, melyet a történelmi magyar középosztály rohamos pusztulása nemzeti szempontból bennem ébresztett, erre a területre irányították politikai tevékenységemet. Megindult tehát közpályámnak ez a közgazdasági — később szociálpolitikaivá fejlődő — fejezete

azzal, hogy az 1879. évi költségvetési vita alkalmával a mérsékelt ellenzék nevében ankétet indítványoztam hazánk közgazdasági állapotainak megvizsgálására. Ezt az indítványt, amint előrelátható volt, a többség mellőzte. Az 1880. évi költségvetési vitánál már teljes közgazdasági programot fejtettem ki, melynek főpontjai voltak: a vasutak államosítása, a viziutak szabályozása (a Dunától közel az Adriáig), a vidéki hitelszervezet reformálása, részben szövetkezeti alapon, talajjavítási hitel, az ipartörvény reformja kényszertársulással, az állattenyésztés előmozdítása, a mezőgazdasági oktatás terjesztése és végül a vámtarifa reformja mezőgazdasági vámvédelemmel. Ez utóbbira az akkor rohamosan beözönlő amerikai konkurrencia és a német vámpolitika fejlődése vittek rá, minden teória ellenére és Kautz Gyula barátom nagy elszörcnyüködésére, de beláttam, hogy a mezőgazdasági termelésünk rá van utalva a közös vámterület piacára és ezt nem tudjuk más módon megtartani. Ennyi év lefolyása után, végigolvassván az akkor elmondottakat, nem tagadhatom meg magamtól annak megállapítását, hogy elég egészséges gondolatokat hoztam forgalomba, amelyeket akkor köteles szörnyüködéssel fogadtak a kormánypárton (lévén azok ellenzéki eredetűek), de amelyeket azután nagyrészt megvalósítottak és a maguk találmányaként magasztaltak. Amde a mérsékelt ellenzék akciója nem szorítkozott a közgazdasági kérdések területére. Egészen komolyan nekifogtunk egy teljes kormányzati program felállításához és megosztottuk egymás közt a munkát. Nekem a közgazdasági rész jutott, amelyet a jelzett irányban dolgoztam ki, elég kiterjedt előtanulmánnyal. A vasutak államosítását p. ö. az angol vasuti anketek és a porosz vasuti politika fejlődésének tanulmányozása alapján ajánlottam. A szoros értelemben vett pénzügyi téren, amelyen Lukács Béla, későbbi kereskedelmi miniszter, volt vezérszónokunk, inkább a kritika terén mozogtunk és csak a fogyasztási adók és monopóliumok teljesebb kihasználását emlegettük mint pozitívumot. Legtöbbet a közigazgatási reformmal bajlódtunk és ennek kidolgozását Szilágyi Dezsőre bíztuk, aki teljesen a feladat magaslatán állott volna, ha sikerült volna a pártban a municipalisták és az állami közigazgatás hívei közt megegyezést létesíteni. Grünwald Béla akkor már köztünk volt, mert be-

látta, hogy Tiszáékat semmiesetre sem tudja kedvenc eszméje mellett állásfoglalásra bírni. Nálunk ezt inkább remélte, mert ott találta Sennyey híveit, akik egyénileg állandóan kitartottak a reform mellett és Szilágyit, aki miután azt előbb elleanezte volt, most egész erejével melléje szegődött. Az első rohammal csak annyit tudtunk elérni, hogy a párt egyértelműleg a közigazgatási tisztviselők állandósítása mellett foglalt állást, nyílt kérdésnek hagyván azt, vajjon ez az állandósítás kinevezés, vagy életfogytiglani választás útján éressék-e el. Én az utóbbit képtelenségnek tartottam és főleg azért nyugodtam bele a kompromisszumba, mert előre láttam, hogy az állandó alkalmazás eszméje, ha gyökeret ver, okvetlenül a kinevezéssel való megbarátkozást eredményezi. Szoktatónak valóban jó is volt ez a félmegoldás, melyet Szilágyi Dezső nagy és nevezetes beszéd kíséretében adott elő; de taktikának nem vált be, mert, a dolog természete szerint, mindkét oldalról heves támadásoknak volt kitéve és a párt egyik fele mindig kénytelen volt a támadóknak bensőleg igazat adni. A pártegység felé tehát csak lassan haladtunk, de annyit el kell ismerni, hogy az eszmeébresztés feladatának, amely az ellenzék egyik hivatása, elég derekasan feleltünk meg a belügyi politika terén.

Hogy ezzel a tisztán belügyi politikával az úgynevezett sikert, t. i. a hatalom elnyerését megközelíteni sem lehetett, azt már az előző fejezetekben előadtam. A közjogi politika kiküszöbölése csak az életbevágó és, természetszerűségüknél fogva, a nemzet lelki világából ki nem irtható közjogi követelmények teljesítése útján sikerülhetett. Hogy ennek felismerésétől milyen távol voltunk, mutatja az a körülmény, hogy az 1868. évi véderőtörvény megújítása — mely 1878-ban vált szükségessé, mivel a hadsereg létszáma csak 10 esztendőre volt megállapítva — gondolom, 1879-ben minden nagyobb akció kifejtése nélkül, alig két-három napig tartó vitával ment keresztül, amelyben én, ha jól emlékszem, részt sem vettem. A magyar katonai nevelés követelményét el nem ejtettem, de különösen nem is hangsúlyoztam. 1886. évig nem látom az országgyűlési naplóknak nyomát a katonai kérdésben való erőteljesebb állásfoglalásnak; csak a delegációban említettem fel olykor, igen szelid alakban, a magyar katonai oktatás kér-

dését. Egészben véve akcióink ebben az időben kizárólag a belügyi — részemről főleg a közgazdasági és szociálpolitikai — téren mozgott. De ezen a területen csakhamar meghasonlásba kerültem elvtársaim egy részével.

Olvasmányaim révén mindinkább eltávolodtam a manchesteri iskolától. A német szociálpolitikai irodalom és Bismarck közgazdasági politikája abban a stádiumban, amelyben a szociálisták felé közeledett, nagy befolyást gyakoroltak eszméim kialakulására. Abban az időtájban ismerkedtem meg egy Meyer Rudolf nevű nagytehetségű és tudású német keresztényszociálpolitikai íróval (Főmunkái: *Der Emancipationskampf des vierten Standes, Heimstättengesetze in Amerika*), akit Bismarck Németországból kiűldözött. Ő irányította figyelmemet Marxra, akit a közgazdasági tudomány legnagyobb gondolkozójának tartott, és Rodbertusra, aki úgy, mint ő maga, a szociálizmus és konzervatizmus két pólusa közt ingadozott. Egyidejűleg igen komolyan foglalkoztam az agrárkérdéssel, a kisbirtok elaprózásának, a parasztság elproletárosodásának, a falusi uzsorának és az egészségtelen birtokcseréknek kérdéseivel, ezekben látván, a kisipar helyzetét is ideszámítva, a szociális kérdésnek Magyarországon legaktuálisabb oldalát. A gyári munkások mozgalma, a tulajdonképeni szociáldemokrata-párt fejlődése, akkor még igen kezdetleges stádiumban volt nálunk. Mindazonáltal ez sem kerülte el egészen figyelmemet. Azt a tételt állítottam föl, hogy iparunk fejlesztésével együtt kell kifejlesztenünk a munkásvédő törvényhozást is, és ezzel kell megelőznünk a nagyiparral összekötött bajoknak hozzánk való beözönlését. Ez a felfogás kissé naiv volt; de annyi tény, hogy ami munkásvédő intézkedés az 1884. évi ipartörvényben foglaltatik, nagyobbára az én kezdeményezésemre került belé, és hogy azt a „szociális olajcsöppet”, mellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit megkenni szükséges, elsőnek én hangsúlyoztam, a doktrinerek általános elszörnyűködésére, a magyar parlamentben. Tény az is, hogy az akkor még gyermekkorát élő magyarországi szociáldemokrata-párt bennem látta azt a politikust, akiben leginkább megbízott, mert midőn először fordult a képviselőházhoz kérvénnyel, az általános szavazati jog meghonosításáért, a kérvény benyújtására engem kért fel. A benyújtásra

természetesen vállalkoztam ; de őszintén kijelentem, hogy érdemileg nem pártoltam az ügyet. Csodálatosképen nem volt akkor érzésem a szavazati jog kérdésének a szociálreformmal való összefüggése iránt ; egyáltalán nem foglalkoztam a választójog kérdésével más szempontból — de ebből igen nyomatékosan, — mint a választások szabadsága és tisztasága biztosításának szempontjából. Pedig a német példa is felvilágosíthatott volna ennek a kérdésnek mindjobban közeledő jelentőségéről, és itthon is olykor-olykor felcsillámlott egy-egy jelenség, amely az összes pártoknak e téren tanúsított quietizmusát megzavarhatta volna. Csak egy példát hozok fel, egy esetet, amely velem történt. Az Alföldön, különösen Békésmegyében, ahol atyámnak birtoka volt, abban az időben erős hullámokat vetett fel az agrárszocializmus. A legtöbb nagy uradalom cselédségében is többé-kevésbé tért foglalt, bár csak rövid időre. Atyámnak akkor egy jeles jószágigazgatója volt. Korossy Kamilló ny. kapitány, aki különösen a cselédséggel való jó bánásmóddal tűnt ki és a legnagyobb mértékben bírta a munkásnép bizalmát és szeretetét. Ebből folyólag a mi majorainkhoz alig jutott el a forrongás hullámverése ; ha jól emlékszem, két-három béresünk lépett be az alakuló szocialista-pártba. Történetesen ott jártam, mikor ezek történtek. Talán mondanom sem kell, hogy nem követtük némely uradalom példáját, mely a szocialista-pártba belépett cselédek elbocsátásával csak olajat öntött a tüzre. Atyám igazgatója teljes egykedvűséggel vette és kezelte a dolgot, annak a két-három „szocialista” cselédnek semmi bántódása sem lett. Én azonban barátságosan beszélgettem velük, megkérdeztem, van-e valami panaszuk és egyáltalán miért léptek be az új pártba, mely heti 10 krajcár befizetését kívánta tőlük? (Akkor még olcsó volt a szakszervezeti tagság!) Válaszuk az volt, hogy semmi panaszuk nincs, és hogy a főkövetelmény, melynek kivívása végett a szocialista-pártba beléptek — a szavazati jog. Ez engem rendkívül meglepett és, őszintén szólva, tökéletesen megakadtam a viszonzásban. Egészen benne voltam az általános szavazati jognak nemzeti és mindenféle egyéb szempontokból való visszautasításában és könnyűnek találtam e visszautasító álláspont mellett érvelni olyanok körében, akik maguk szavazati joggal bírnak és

csak másokat zárnak ki belőle. De mikor először állottam szemben a kizártak közül egy-kettővel, akik a legudvariasabb és legnyugodtabb formában adták elő igényüket a polgári jogok élvezetére, nem találtam érvet, amelylyel őket e törekvésük helytelenségéről meggyőzni, vagy ezt csak meg is kísérelni lehetett volna. Egyáltalában nagyon könnyű valamely társadalmi állapot vagy berendezés helyességét vagy éppenséggel szükségességét bizonyítani azok előtt, akik annak előnyeit élvezik, de vajmi nehéz erről azokat is meggyőzni, akik hátrányait szenvedik. Aristoteles kétségtelenül minden nehézség nélkül győzte meg a gazdag athéni polgárokat a rabszolgaság nélkülözhetetlenségéről, de kötve hiszem, hogy csak egyetlen rabszolgát is megnyert volna e tanának. A kapitalizmus tudományos képviselői hasonló helyzetben vannak a munkásosztállyal szemben. Olyasvalamit motyogtam tehát, hogy teljesen értem kívánságukat, hogy megjön majd annak is az ideje, de hogy ma még nem jött el, stb. Szóval, egész debatteri készültségem cserbenhagyott két egyszerű béressel szemben, aki a népnek egy természetes követelését adta elő.

Agrárszociális törekvéseim több jeles külföldi nemzetgazdasági és szociálpolitikai íróval hoztak összeköttetésbe, akiket, ha irataik figyelmemet különösen felkeltötték, részint személyesen, részint levélben felkerestem. Így emlékszem, hogy Breslauba utaztam Miaskovszky tanárhoz, akinek agrárpolitikai tanulmányai akkor bizonyos feltűnést keltettek. Azután Württembergbe, az ottani mintaszerű iparfejlesztési politika tanulmányozására. Gyakran érintkeztem Bécsben Stein Lőrinc hírneves tanárral, leveleztem Schaffle-vel és Brentano Lujóval, akivel egy nemzetközi agrárkongresszuson találkoztam és akivel egy középeurópai vámszövetségnek, mint az amerikai verseny leghatályosabb ellenszerének érdekében együtt működtem. Nem kevésbé sűrűen érintkeztem hazai szakférfiakkal és vettem részt azokban a tanácskozásokban, melyeket rokonérzelmű, többnyire a politikától távolálló férfiak az Országos Gazdasági Egyesületben, a Gazdakörben és a gazdasági egyletek akkor alakult szövetségében folytattak. A felmerült eszméket magam sem tartottam elég éretteknek arra, hogy azok konkrét tartalma

országgyűlési akcióban nyerjenek kifejezést ; de több beszédemben jeleztem az irányt, felvettem a problémákat, hangsúlyoztam azok tanulmányozásának és a megoldás valamely módjának szükségét. Ennyi pedig elég volt, hogy a kapitalista irány vaskalaposainak egész haragját vonjam magamra. Ez a harag végigzugott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalmammal reám zuditottak. Jóhiszeműen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. Ennek a primitív fogásnak pedig a gazdasági kérdésekben analfabéta politikai vezetők, akik különben nagyobbrészt doktrinás liberálisok voltak, többnyire beugrottak. Így Tisza Kálmán, akiben, úgy, mint közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló fiában, Tisza Istvánban, a szociális érzék teljesen hiányzott ; így Szilágyi Dezső, akinek érzéktelensége ezen a téren valóban csodálatos volt. Egészben véve az volt a nagy hátrányom, hogy én igazságot tartalmazó, de még nem érett (ma sem azok) eszmeirányokat képviseltem ; ellenfeleim pedig egy félszeg és letűnőfélben lévő, de teljesen kiépített rendszert, még pedig olyan közönség előtt, amely kevés tájékozottsággal bírván ezen a területen, csak az egyszerű és világos tételeket értette meg, vajudó törekvésekből azonban nem tudta kihámozni, sem kiérezni a kialakulófélben lévő igazságot. Ehhez járult, hogy magam sem hatolhattam be elég mélyen a felvetett problémákba, hogy szakférfiak visszautasító magatartásával szemben felfogásaimat mindenkor győzelmesen képviselhessem. Hiszen ki kellett vennem a magam részét a párt vezetéséből és képviseletéből egyéb kérdésekben is ; p. o. a főrendiház és a megyerendszer reformjának kérdésében — mind a kettő épp akkor nagy és szép vitákra és ezekben a jogállam kiépítését sürgető álláspontnak teljes kifejtésére adott alkalmat. Ezekben a vitákban mondtam el a legtöbb sikert arató beszédeim némelyikét ; de ez is elég terjedelmes előtanulmányt igényelt, úgy

hogy nem szentelhettem magamat egészen a szociálpolitikai kérdéseknek. Abban a táborban is, amely eleinte lelkesedéssel karolta fel a szociálpolitikai kérdések tanulmányozását, kétélyek keletkeztek munkánk tudományos megalapozása iránt, ami sokak elpártolására vezetett. Saját politikai pozícióm tehát akkor nem nyert, sőt inkább veszélybe került ezen a téren folytatott akcióim által, már azért is, mert az ellenségek, akiket általa szereztem, hatalmasabbak voltak a barátoknál, akiket ezen az uton nyertem. Még sincs okom ezt sajnálni. Először sokat tanultam, aminek a mai események megítélésében is hasznát veszem; másodszor, több — habár szintén elégtelen — előrelátást tanusítottam a világmozgalmak megfigyelésében, mint legtöbb kortársam, ami később mégis csak elismerésben részesült; harmadszor eszméket ébresztettem, amelyeket mások átvettek és részben meg is valószínűsítettak. Így p. o. Károlyi Sándor barátom, bár ő is azok közé tartozott, kik bizalmatlanul fogadták azt az egész tudományos alépitményt, amelyre a magam akcióját építettem, megragadta a dolog gyakorlati oldalát és, nem törődve elméleti rendszerekkel, mérhetetlen szolgálatokat tett a „kis embernek”, különösen a kisgazdának a szövetkezeti eszme nagyarányu meghonosításával. Ennek megfelelő szociálpolitikai kezdeményezések iparügyünk vezetőinél, sajnos, csak sokkal később kezdtek felmerülni. A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányu működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a szabadelvű-pártot elhagyta és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának egy pártközi táborot alkotott és így jelentékeny nyomást birt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésemmek súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és — óvatos, szinte kelleetlen léptekkel haladva — közjogi kérdésekre helyezkedett át.

Ezzel politikai működésemmek egy új fázisához jutottunk, melynek kezdetét körülbelül 1884-re tehetem és amelynek eseményeiből nem annyira kronológiai rendben, mint eszmei összefüggés szerint a következőket kell kiemelnem, mint olyanokat, amelyek mind magamnak, mind pártomnak evolúciójában mérföldjelzőknek tekinthetők: a főrendiház

reformját, az 1886. évi megyerendezési vitát és a közjogi törekvések első nyomatékosabb megnyilvánulását a mérsékelt ellenzék politikájában. Meg kell emlékeznem ezenkívül a külügyi politikában való állásfoglalásomról és azokról a személyi összeköttetésekről, amelyek politikám kialakulására maradandó hatással voltak.

A főrendiházat az 1848-iki törvényhozás nem alakította át. Meghagyta abban az alakjában, amelyet az 1608. évi törvény állapított meg. Az uralkodóház tagjain, az összes katolikus és görögkeleti püspökön (a címzeteseket beleértve), a régi főméltóságokon és főispánokon kívül, a hercegi, ögrófi, grófi és bárói címmel bíró családok összes nagykoru és önjogu férfitagjaiból állott. Ez a jogosultság kiterjedt a magyar indigenátussal bíró osztrák mágnáscsaládok összes tagjaira is. Hogy az ekkép összeállított testület nem birt azzal a tekintéllyel, amely azt törvényhozói hivatásának hatályos teljesítésére képesítette volna, azt alig szükséges magyarázni. De, mivel bajt nem okozott, nem nagyon sürgették reformját. A helyzet megváltozott, mikor a Tisza-kormánynak nem nagyon szerencsés egyházpolitikai kezdeményezése a főrendiház ellentállásán szenvedett hajótörést. A függetlenségi párt vezére, Irányi Dániel, ugyanis évről-évre határozati javaslatot adott be a vallásszabadság és a polgári házasság érdekében, melynek minden párton akadtak hívei, melyet azonban a többség Tisza Kálmánnak, szerintem nagyban és egészben helytálló opportunisztikus ellenérvei alapján, minden évben leszavazott. A vallásszabadság — ez volt Tisza érvelésének lényege — hazánkban tényleg megvan; kodifikációja tehát lényegbeli szabadsági vívmányt nem jelentene; viszont azonban töméredek elméleti kérdést vetne fel, amelynek felvetése a szerencsénkre létező egyházi békét könnyen megzavarná. A polgári házasság valamely formájának szükségességét nem — de a problémának sürgősségét igenis tagadta. A nyolcvanas évek elején azonban terjedni kezdett és a képviselőházba is bejutott az antiszemita mozgalom; ennek egyik ellenszeréül sokan a keresztények és zsidók közti házasságkötés lehetővé tételét ajánlották. Ugy látszik, hogy azok a tényezők, melyek ilyen irányban nyomást gyakoroltak a kormányra, elég erősek voltak arra, hogy Tisza nem tartotta tanácsosnak velük

szemben a merev ellenállást. Így született 1882-ben „a keresztények és zsidók közti házasságról” szóló törvényjavaslat, mely, erre az egy esetre, a szükségbeli polgári házasságnak egy nemét kívánta meghonosítani. A képviselőházban ez a javaslat, bár senkit sem elégitett ki, nagy többséggel keresztülment; mellette szavazott a polgári házasság elvi hiveinek legnagyobb és elvi ellenzőinek egy kis része. Az előbbiek abból indulva ki, hogy ennyi is jobb, mint semmi, az utóbbiak, mert ezen az uton a kérdéstől olcsón vélték szabadulhatni. Én, aki a polgári házasságnak vallási meggyőződéseimnél fogva hive nem lehettem, ragaszkodtam az elvi állásponthez és ellene szavaztam, bár, őszintén szólva, bensőleg óhajtottam, hogy keresztülmenjen, mert én is azt hittem, hogy ezzel az egész kérdés, mely elől paritásos állam nehezen térhet ki, el lesz temetve. A főrendiház katolikus-konzervatív többsége azonban a legkomolyabb ellenállást fejtette ki és ezt bátran tehettem is, mert a javaslat alakja a lehető legszerencsétlenebb volt. A liberális körök sem lelkesedtek érte, közszájon pedig egyáltalán csak „zsidóházasságnak” nevezték. Mindazonáltal azokkal a nagymérvű kormánybefolyásokkal szemben, amelyek a főrendiházban érvényesülhettek, az ellenzéki többséget csupán az osztrák indigénák nagyszámu megjelenésével lehetett biztosítani. És ez adta meg a főrendiház akkori szerveztének a kegyelemdőfést. Senki sem neheztelt rá igazán azért, hogy a „zsidóházasság”-ot visszautasította; sőt ez a ténye inkább népszerű volt, mint annak ellenkezője; de az a benyomás azután általánosan uralkodóvá vált, hogy lehetetlen fentartani egy olyan törvényhozó testületet, amelyben előfordulhat az, hogy idegen szavazatok döntsének. Mert az indigénák magyarságát pusztá jogi fikciónak ismerte mindenki, még pedig olyan fikciónak, amely igen sok esetben gyűlöletes eredetű. Kétségtelen tehát, hogy ez az eset a főrendiház reformját megérlelte, bármennyire elhárította magától Tisza Kálmán azt a gondolatot, mintha őt annak napirendre tűzésénél a „zsidó házasság” bukásáért való bosszuállás érzelme vezette volna.

A Tisza-féle főrendiházi reformtervezet teljesen magán hordta az ő politikai rendszerének bélyegét. Eszme nem volt benne, de hatalmi növekedésre való törekvés elég, még pedig

szinte naivul leplezetlen. Törölte a címzetes püspököket és főispánokat ; helyt adott az összes bevett felekezetek hivatalos képviselőinek és a legfőbb bíróságok elnökeinek. Idáig a reform elvi alapon állott és ellenvetésre alig adott okot. A testület zömét azután következőkép állította össze : a főrendiházi jogosultsággal bíró családok, az indigénák kizárásával, azt megtartották, de csak azon nagykoru férfitagjaik gyakorolhatták, akik legalább 3000 forint földadót fizettek ; azonkívül a király életfogytiglani főrendeket nevezhetett ki, legfeljebb (!) 150-et.

Hogy ezzel a reformmal a főrendiház tekintélye és törvényhozói erkölcsi jogosultsága nem emelkedett volna semmit, az épp oly bizonyos, mint ahogy 150 életfogytiglani tag kinevezésének jogával a kormány annak teljesebb urává lett volna.

Ezzel szemben a mérsékelt ellenzék, a maga részéről is nagyon konzervatív álláspontra helyezkedve, és a javaslat többi részeit elfogadva (csak a főrendi jogosultsággal bíró családokból nem vagyoni cenzus, hanem a családtagok választása által akartuk a szelekciót eszközölni), az életfogytiglan való kinevezés jogát — ha jól emlékszem — 30-ra vagy 40-re kívánta szorítani és új elemként a törvényhatóságok választottait akarta behozni. Az egész koncepció Szilágyi Dezsőé volt, aki azt remek beszédben mutatta be a Háznak. A vita során én is felszólaltam és elmondtam azt a beszédemet, amelyet én retorikai szempontból máig is valamennyi beszédem közt a legjobbnak tartok. Mindenesetre ritkán értem el oly nagy hatást a parlamentben. Indítványunk, melyet, ha radikális reformot nem akartunk, ma is a leghelyesebbnek kell nyilvánítanom, természetesen nem ment keresztül, de Tisza Kálmánnak is engednie kellett tervéből, nem annyira a képviselőházi vita hatása alatt, mint inkább a főrendekkel kötött kompromisszum folytán. Az életfogytiglan kinevezhető főrendek számával le kellett mennie 50-ig, még pedig úgy, hogy egy évben legfeljebb öt kinevezés legyen eszközölhető. Ezzel a főrendiház megmentette függetlenségét a pártkormányzattal szemben ; politikai súlyt azonban nem szerzett magának és maradt a közvélemény és az udvar váltakozó nyomásának kitett gyenge testület. Vallási kérdésekben még leginkább

tudta magát megemberelni ; de mikor később a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot visszautasította, elég volt a királynak a kormány által kierőszakolt intése, hogy a többséget megváltoztassa.

Az 1886. évi megerendezési vita a legszebbek és legértelmesebbek közé tartozott, melyek a magyar parlamentben lefolytak. A Tisza-kormánynak ez volt második közigazgatási reformkísérlete. Az első 1876-ban a közigazgatási bizottságot létesítette, oly intézményt, mely pusztán gyakorlati célokat tekintve, meglehetősen bevált, de sem a bajok gyökeres orvoslását nem hozta, sem elvi koncepción nem alapult. Viszont a hatalmi szempontok már itt is előtérbe nyomultak, mert abban a szűkebb területben, amelybe a tulajdonképeni önkormányzati élet súlypontja áthelyeztetett, a kormánytól függő hivatalos elem birt tulsúlyal. A hatalmi, illetve párturalmi tendencia azonban csak az 1886. évi reformkísérletben jutott teljesen és nyersen kifejezésre. Az egész műnek nem volt más magva, mint a főispáni diszkrecionális hatalomnak mértéktelen kiterjesztése. Nekünk, az államosítás híveinek, szemünkre lobbantották, hogy következetlenül járunk el, midőn az államhatalom képviselőjének ezt a megnagyobbított hatáskörét ellenezzük. Erre nagyon könnyű volt a válaszuk. Mi a minden kormánnyal változó főispánban nem az államhatalomnak, hanem a párturalomnak közegét láttuk, holott mi az utóbbtól szolgálati pragmatika, fegyelmi bíróság, és állandó alkalmazás által függetlenítt, az igazgatás objektivitását képviselő állami közegeket akartunk ; mellettük igazi önkormányzati hatáskört és közigazgatási bíróságot. A főispáni hatalom az állami közigazgatásnak csak torzképe volt a mi szemünkben. Pártunk akkor a közigazgatási reform kérdésében már megállapodásra jutott, bár azon keveseket, akik még nem tudtak a tisztviselők választásának elvétől megválni, nem közösitettük ki. Teljes közigazgatási reformprogrammot dolgoztunk ki ; a munkában az oroszlanrész Szilágyi Dezső volt. Ebben az ügyben ő volt a párt vezérszónoka ; de csodálatos módon épp akkor hasonlott meg, tárgyi ok nélkül, a párttal, amikor annak élén a legnagyobb szerepet játszotta — de erről később. Kivüle a közigazgatás elméletében és gyakorlatában egyaránt kiváló férfiak, minő Grünwald Béla, Horváth Lajos

Gulner Gyula és mások vettek a mi oldalunkon részt a vitában, mely, mint már mondtam, a legmagasabb színvonalon állott mindvégig. Részt vettem abban én is két beszéddel; a másodikra később vissza kell térnem, mert abban a vitát az egész politikai helyzetnek és a helyezett közjogi vonatkozásainak jellemzésével szélesítettem ki. A mérsékelt ellenzék összetömrölése és határozott irányok körül való csoportosulása akkor már annyira haladt, hogy minden olyan országban, amelynek közéletében a belügyi kérdések domináltak, elvi alapon álló, a hatalom átvételére minden pillanatban képesített pártnak ismerték volna el. Az előbb nevezetteken kívül a küzdők sorában még a következők tűntek ki: *Horánszky Nándor*, aki Lukács Bélának kiválása után a pénzügyi szakmát képviselte és abban rövid idő alatt imponáló tájékozottságot mutatott, különben is a párt vezetése körül nagy feladatokat teljesített; *Hodossy Imre*, a kiváló jogász; *Abrányi Kornél*, a kissé rapszodikus, de zseniális író; *Ernusz Kelemen*, az ellentétek kiegyenlítésének mestere; *Beöthy Akos*, a torzonborz, őseredetű magyar hüvelybe bujtatott európai látkörű tudós, a legjobb, legnemesebb lelkű emberek egyike; *Károlyi Sándor*, akiről már előbb szoltam, *Horváth Lajos*, a régi Deák-párt egyik kiváló jogásza és vezérkarának tagja, *Kovács Albert*, a mélyen gondolkozó erdélyi református tanár és pap; *Gál Jenő*, a kiváló nemzetgazdász. A vezérség Szilágyi Dezső távozásával teljesen az én kezembe került, ámbár még néhány esztendő beletelt, míg a valódi vezéri tekintélyt megszereztem, amennyire azt egyáltalában megszerzni tudtam. Mert két dolgot nagyon élesen kell egymástól megkülönböztetni, bár látszólag összefolynak: azt a bizalmat, amely szívesen ruházza valakire valamely párt parlamenti képviselőt, és azt, amely elfogadja annak a valakinek irányítását. Igazán csak az utóbbi nevezhető vezérségnek. Ezt pedig csak a véderővita és később Szilágyi Dezsővel folytatott parlamenti mérközéseim után értem el teljesen.

A közigazgatási vitában elmondott második beszédem, mint már mondtam, felölelte az általános politikai helyzetet és megvilágította állásfoglalásunkat a közjogi, főleg katonai kérdésekben is. Alkalmat erre azok a támadások adtak, amelyeket a kormánypárt padjairól pártunk ellen intéztek, kétségbe-

vonva tárgyi létjogosultságunkat és törekvéseink komolyságát. Szilágyi Dezső kiválása, dacára annak, hogy, a kilépéskor tett nyilatkozata szerint, maradt, aki volt: szabadelvű és ellenzéki, olyan erővesztéséget jelentett pártunkra nézve, hogy a kormánypárt érthetően nekibátorodott és sorainkba berontani próbált. Ezzel szemben az volt a feladatom, hogy a lehető legplasztikusabban domborítsam ki elvi törekvéseinket, hirdessem töretlen elszántságunkat, és ezzel a némileg megrendült pártba ismét lelket öntsek. Ezt az utóbbi célt teljesen elértem. Tudtommal akkor hirdettem először a párt nevében közjogi reformtörekvéseket, igaz, hogy nagyon szerény kiterjedésben; de a közvélemény egy része ezt a hangot rögtön felkapta és főleg ezen a téren kereste azontul hivatásunkat, ezért is támogattott minket, ahol támogattott. Tettem pedig a következő szavakkal: „Az államhatalom megszilárdítása, közszabadságaink kiterjesztése és biztosítása: ez a két vezéreszme vonul végig egész tevékenységünkön. Harmadik jellemvonása pedig az, hogy az 1867-iki kiegyezés által teremtetett alapot nemzeti intézményeink kiépítésére és a közös intézményekben a nemzeti szellem térfoglalásának előmozdítására használjuk fel. Ezért sürgettük sorainkból a magyar tisztí akadémiát létesítését.” Ezzel át kell mennem közéletem e fázisának harmadik főmozzanatához: a közjogi állásfoglalás kezdetére.

Bár az idézett beszéd e részlete volt, ha emlékezetem nem csal, közjogi törekvéseinknek első programszerű formulázása, a delegációban a magyar katonai nevelést és a korrekt közjogi felfogás érvényesülését a véderő területén már többször hangoztattuk, mint olyan követelményeket, amelyek az 1867: XII. tc. szelleméből folynak. Egyéb előzményei is voltak ennek a közjogi állásfoglalásnak, amelyekről megemlékezni érdemes. 1879-ben tárgyalattott az a törvény, amely Bosznia és Hercegovina közigazgatását szabályozta, még pedig úgy, hogy a monarchia két állama kormányainak befolyása alatt, azt a közös minisztérium hatáskörébe utalja. De ez a törvény szövegében világos szavakkal nem mondatott ki új jogszabályként; csak hivatkozás történt rá, mint valami — nem tudom minő alapon már létező — jogállapotra. Ez a homályos formulázás pedig azért választatott, mert Ausztriában az a felfogás uralkodott, hogy ama tartományoknak, mint

közös szerzeményeknek, helyesebben : közös megszállás tárgyait, igazgatása a fenálló törvények értelmében, minden további intézkedés nélkül, a közös minisztériumot illeti meg, hogy tehát új törvényhozási megállapítást csupán a két kormány beavatkozási jogköre igényel. Ezt a felfogást a magyar kormány nem tette határozottan magáévá, de szembeszállni sem birt vele. Innen eredt azután a törvényjavaslatnak két-értelmű szövegezése, megfelelően annak a szokásnak, mely minden közösérdekű kérdés elintézésénél dívott. A vitát e törvényjavaslat fölött Szilágyi Dezső vezette be nagy erővel. Világosságot követelt, határozott nyilatkozatot : a kormány felfogása szerint, a tárgyalás alatt levő törvény ruházza-e, mint új hatáskört, a közös minisztériumra a megszállott tartományok közigazgatását, vagy pedig az 1867 : XII. tc.-ből folyónak tekinti-e azt ? Fejtegetéseinek veleje pedig egy oly tételben domborodott ki, amely azóta a magyar közjogi tudománynak egyik kétségbevonhatlan axiómájaként szerepel, hogy t. i. az 1867 : XII. tc.-nek a közös ügyeket megállapító rendelkezései szorosán magyarázandók, és hogy azok körét analógiák és következtetések útján tágítani nem lehet. Én is felszólaltam a vita során, amely, bár nem sikerült a kormányt szinvallásra bírni, mégis a fentebbi közjogi tételnek a közfelfogásba való átvitelével maradandó eredményt ért el.

Ezzel kapcsolatosan, az időrendet megelőzve, rá kívánok utalni arra a másik két közjogi tételre, amely kétségtelen világításba helyezését szintén Szilágyi Dezsőnek köszöni. Az egyiket az 1889. évi véderővita alkalmából fejtette ki. Az 1867 : XII. tc.-nek azon intézkedéseivel kapcsolatosan, melyek szerint a hadsereg szervezeti kérdései a két törvényhozás egyetértésével intézendők el, a vita során az a kérdés vetetett fel : hogy mi történik tehát, ha a két törvényhozásnak nem sikerül egyetértésre jutni ? Sokan azt vitatták, hogy itt a törvénynek oly hézaga van, amelyet ki kellene tölteni. Ezzel szemben Szilágyi Dezső a legnagyobb határozottsággal állította fel azt a tételt, hogy itt nincs hézag, mert világos, hogy megégyezés hiányában az ország önállóan intézkedik. Ez logikai folyománya annak az alaptételnek, hogy az elővélemény mindenkor az önálló intézkedési jog mellett szól, amely tehát egész terjedelmében fennáll, ha annak megszorítása a

törvényben világosan ki nem mondatott. Szilágyi Dezsőnek harmadik nevezetes és nagyhorderejű közjogi megnyilatkozása Ferenc Ferdinánd trónörökös házassága alkalmából történt, midőn a főhercegnek az a nyilatkozata cikkelyezettett be, mely szerint e házasságból származó gyermekeit a *pragmatica sanctio* értelmében nem tekinti a trónon való utódlásra jogosultaknak. A nyilatkozat szövegezése az osztrák közjogi tudományban uralkodó azon felfogásnak látszott kedvezni, mely szerint a trónutódlásnak VI., illetve III. Károly alatt történt szabályozása, az úgynevezett *pragmatica sanctio* (1723 : I., II. és III. tc.) az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon nemcsak hasonlóan, hanem egységesen, ugyanazon jogi cselekmény által ment végbe. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás gyökerében sebzi meg Magyarország állami önállóságát. A kérdéses deklarációban ez a felfogás olyan szubtilis és burkolt módon lappangott, — talán nem is szándékosan, — hogy az akkori miniszterelnök, aki pedig Széll Kálmán volt, figyelmét is kikerülte. Megvallom, én sem vettem észre, mikor a deklarációt először elolvastam. Csak Szilágyinak borotvaéles elméje hatolt az óvatos formulázás értelmének velejéig és fedezte fel az ott lappangó, bár távoli veszélyt. Az ő felvilágosításai folytán (mert Széll Kálmánnak több nem kellett) vétetett fel a becikkelyező törvény szövegébe annak világos kimondása, hogy a magyar trónöröklésnek 1723-ban történt szabályozása jogilag önálló ténye a magyar törvényhozásnak. Így ez a törvény közjogunk veszélyéből annak egyik erősségévé változott át.

Ezzel a három ténnyel Szilágyi Dezső maradandó érdemeit szerzett magának a magyar közjogi doktrina kiépítése és a nemzeti önállóság biztosítékainak megszilárdítása körül. Ezt kiemelni, valamint azt is megállapítani, hogy az a benső politikai összeköttetés, melyben Szilágyival éveken át állottam, nagyban hozzájárult saját közjogi gondolkozásom szigorúságának kifejlődéséhez és nagyon gyarapította e téren is tudásomat, annyiival inkább tartottam kötelességemnek, mert később épp a közjogi téren voltak vele súlyos összeütközéseim. Ezek abból eredtek, hogy ő megállt a helyes jogi doktrinának minden elhomályosítás ellen való megvédésénél, a nemzeti jogállomány elméleti teljességének biztosításánál ; én azonban

fokozatosan annak felismerése felé haladtam, hogy bármely erősen megalapozott és szabatosan körülírt, de pusztán elméleti jogokból, mondjuk : jogi fikciókból, a nemzet meg nem élhet, hogy e jogok tartalmát kell megvalósítanunk, ha jelentőségünket meg akarjuk óvni. Hiszen a jog nem arra való, hogy mint tudományos kincset őrizzük, és a joghallgatókat vele megnyomorítsuk, hanem arra, hogy életviszonyokat szabályozzon, hogy gyakorlatilag hasson. Szilágyi, sajnos, erre a térre nem akart lépni. Óvakodott a tényleges közjogi gyakorlattal szemben továbbmenő követelmények felállításától. A véderővitában, ahol — mint éppen csak elmondtam — egy elméleti kérdést fényesen és bátran tisztázott, a katonai természeti nemzeti követelményekről csak annyit mondott, hogy okos és célszerű dolog volna a létező szervezet keretén belül mindazt megtenni, ami a hadsereg intézményét a nemzet szívéhez közelebb hozhatja. E tartózkodás folytán az ő szereplése nem emelkedett oly magasra, mint amilyenre szellemi nagyságánál fogva emelkedhetett volna. De nekem megmutatta az utat, melyet nélküle talán sohasem találtam volna meg. Ámde vajjon mit jelentenek mindezek a dolgok ma, midőn az osztrák-magyar monarchia felbomlása az összes közjogi kérdéseknek, amelyekkel évtizeden át bajlódtunk, mindenkorra véget vetett ? Gyakorlatilag, megengedem, semmit. De az akkori idők jellemzéséhez hozzátartoznak, amikor nem is számoltunk a monarchia megszűnésének eshetőségével és így ennek az összeköttetésnek körén belül kellett biztosítanunk a magyar nemzet önálló állami szervezetét, valamint benső megerősödésének és szabad fejlődésének feltételeit. És kulcsot is adnak a mostani események megértéséhez, amikor megmutatják, mennyire nem sikerült Magyarország és Ausztria, Magyarország és a dinasztia közt az együttélés alapjait illetőleg valódi egyetértést létrehozni : erkölcsileg mily laza volt tehát az a kötelék, mely őket egybekapcsolta, és mily beteg volt az a viszony, amely köztük fennállott. Ha van közpályámnak érdeme, akkor az abban állott, hogy ezt az emésztő belső betegséget élesebben láttam, következményeiben jobban mérlegeltem és ennél fogva, félreértésekkel nem törődve, gyökeresebben akartam orvosolni, mint kortársaim legtöbbje.

Amde ide én is csak politikai egyéniségem teljes kifejlődésével jutottam. Most még az előkészítés egyik stádiumánál tartunk és, e kitérés után, vissza is térünk 1886-hoz. Az akkori költségvetési vita során tett általános jellegű közjogi kijelentéseimet nyomban követték a katonai kérdésre vonatkozó nyilatkozatok, amelyekre az akkor nagy port felverő Janszky-eset adott alkalmat. Janszky tábornok, nem tudom minő alkalomból, Hentzi sirját a budai sirkertben ünnepélyesen megkoszoruzta és ez alkalommal beszédet is mondott, mely a közvéleményben nagy ingerültséget szült. Az érzelmek anynyira fel voltak korbácsolva, hogy a szabadelvű pártra is átcsapott a forrongás. Tisza Kálmánnak legbensőbb személyes hívei kijelentették, hogy a kormány ellen fordulnak, ha az nem tud a nemzetnek elégtételt szerezni. Ez meg is történt. A miniszterelnök a képviselőházban nyíltan helytelenítette Janszky tábornok eljárását és arra is hivatkozott, hogy a budapesti hadtestparancsnok, Edelsheim-Gyulai báró tábornagy azt szintén tapintatlannak mondta. Ezzel az ügy befejezhető lett volna. Amde most a katonai körök kívántak elégtételt és meg is kapták. Janszky tábornok soronkívüli előléptetésben részesült, Edelsheim tábornagy pedig, bár hadseregünk egyik legnagyobb tekintélye volt, hirtelen nyugdíjaztatott. A hadsereg legfőbb vezetősége így tüntetően Janszky mellett foglalt állást, ami a király hozzájárulása nélkül nem történhetett. Az izgalom ekkor tetőpontjára hágott. Ugyszólván minden törvényhatóság közgyűlésén foglalkozott az ügygel és orvoslást kérő felterjesztéseket küldött a képviselőházhoz; számtalan népgyűléstől és magánegyesülettől is érkeztek kérvények. Másfelől Tisza Kálmán állása felülről megrendültnek látszott, csupán azért, mert helyteleníteni merészelte egy tábornoknak a magyar nemzeti érzésbe ütköző tüntetését. Az ellenzék természetesen nem szövetkezhetett azokkal az erőkkel, amelyek akkor Tisza megbuktatására törekedtek. A Házban nyíltan kijelentettem a következőket: „bár én a jelen kormány politikai működését nem tartom üdvösnek, és minden alkotmányos eszközzel, amint hogy ez jogom is, megbuktatására töreksem, magasabbra helyezem e törekvésemnél azt az elvet, hogy afelett, ki vezesse a nemzet kormányát, csupán alkotmányos tényezők határozzanak. És tudva lévén azoknak

az öröknek minősége, melyek akkor állítólag a miniszterelnök ur állása ellen működtek, nem tartom megengedhetőnek — s kimondottam ezt elvbarátaim körében akárhányszor, — hogy ezeknek az öröknek a működése buktassa meg őt." Tisza Kálmánt tehát ebben a válságban az ellenzék is kénytelen volt támogatni, s csak hazafias kötelességet teljesített, midőn támogatta. Állásának ezzel a megnövekedett erejével sikerült neki egy királyi kéziratot kieszközölni, amely a lovagias ügyek békés elintézésénél szokásos módon, tagadta a nemzeti érzés megsértésének minden szándékát és a hadsereg szelleme nézve azt a kijelentést tartalmazta, hogy az nem lehet más, mint a „legfőbb hadur” szelleme, aki Magyarország koronás királya és alkotmányos királya. A királyi kézirat bizonyos foku meghátrálást jelentvén, a közvélemény nagyobb részére csillapító hatást gyakorolt. A képviselőházban az ügy, a kézirat megjelenése után, az előbb említett tömeges kérvények tárgyalása alkalmából került napirendre. E kérvényekben törvényhatóságok, városok, egyesületek egybehangzóan kettőt kértek: a konkrét sérelemnek — mely főképp Janszky előléptetésében és Edelsheim nyugdíjazásában nyilvánult meg — jóvátételét, és általános intézkedéseket, törvényhozásiakat és kormányzatiakat, avégből, hogy az összhang a nemzet és a hadsereg közt biztosíttassék. A kérvények hangneme és a bennük felállított követelmények fokozata a kérvényezők politikai álláspontja szerint különbözött, de a dolog lényegében ugyanaz volt — a jelzett két irányban — a tartalmuk.

Itt tehát fel volt vetve, igaz, hogy incidentaliter, a hadsereg kérdése; de épp az a körülmény, hogy ilyen incidensek minduntalan felvethették, rikitó világításba helyezte a létező állapot egészségtelen voltát. Micsoda helyzet az, amelyet egy nem is magas állású, nem is nagy hirnevű tábornoknak valamely tapintatlansága minden pillanatban felboríthat? Mekkora idegességnek kell állandóan a néplélekben élni, hogy ilyen csekély okból ilyen súlyos következmények fejlődhesse-
 nek? Egyáltalán normális helyzet-e az, amelyben az összhang nemzet és hadsereg közt probléma?

A kérvények elintézéseül a kormánypárt részéről olyan határozati javaslat adatott be, mely szerint a királyi kézirat mindent rendbehozott, minden aggodalomnak véget vetett, és

így a kérvényezők által hangsúlyozott egyik irányban sincs szükség intézkedésre. Ezzel szemben a függetlenségi párt annak kimondását indítványozta, hogy a királyi kézirat sem az ismert személyi ügyekben rejlő nemzeti sérelmet nem orvosolta, sem a nemzetnek katonai téren fennálló igényeit nem elégítette ki, és ez utóbbi tekintetben egyedül az önálló magyar hadsereg létesítése orvosolná a helyzetet. A mérsékelt ellenzék sem az egyik, sem a másik álláspontot nem tette magáévá. Az ügynek személyi részét, mivel ő is a lehetőségig kerülni kívánt minden összeütközést, a királyi kézirat által elintézettnak látta; de a kérvények által érintett általános jellegű katonai követelményeket jogosaknak ismerte el, és a kormányt megfelelő kezdeményezésre kívánta utasíttatni. Álljon itt annak a határozati javaslatnak szövege, melyet hosszabb beszéd kíséretében a párt megbízásából beadtam: „Jelen kérvények ama része, mely a hadsereg körében a nyár folyamán előállt személyi változásokra vonatkozik, a miniszterelnökhöz f. évi augusztus hó 7-én intézett királyi kézirat folytán további intézkedést nem igényel; amennyiben azonban a kérvények a hadseregre vonatkozó általános kérdéseket is érintenek, azok kiadatnak a miniszterelnöknek oly utasítással, hogy megfelelő módon kezdeményezze azokat az intézkedéseket, melyek szükségesek arra, hogy az 1867: XII. tc. intencióinak és szellemének teljes megvalósulása a hadsereg intézményeiben eléressék és hogy ezáltal a nemzet és a hadsereg közt az a teljes összhang biztosíttassék, amely úgy az alkotmányosság követelménye, mint a hadsereg katonai erejének legfőbb tényezője.”

Látnivaló, hogy nem valami nagyon radikális követelményekkel léptünk fel. Indokoló beszédem, épp úgy, mint a határozati javaslat, egészen a fennálló intézmények talaján mozgott és csak úgy áradozott a közös hadsereg iránti lojalitástól. Csak az alkotmány tiszteletét, a magyar hazafiság kultuszát a hadsereg magyar részében, és, ezekkel a szempontokkal indokolva, a magyar tisztí nevelést kívántam. A dolog jelentősége főleg abban állott, hogy, ellentétben a szabalelvü-párt struccpolitikájával, mely szerint nincs magyar nemzeti szempontból katonai probléma, hanem minden a legjobban van úgy, amint van, egy 67-es alapon álló párt kimondotta, hogy ilyen prob-

léma igenis van, hogy az nem ignorálható, hanem megoldást kíván.

Ugyanebben az időben történt részünkről egy másik hasonló irányu kezdeményezés, melynek eredménye szinte komikus módon juttatta napfényre a helyzet tarthatatlanságát. Grünwald Béla barátom ugyanis a delegációban azt indítványozta, hogy a katonai felsőbb tanintézetekben adják elő vázlatosan a monarchia közjogi szerkezetét, éppen a katonai körök részéről minduntalan és többnyire minden rosszakarat nélkül, merő tájékozatlanságból elkövetett közjogi botlások elkerülése végett. A hadügyminiszter ezt az indítványt nem ellenezte és egy erre nagyon illetékes férfit — dr. Lentner Ferdinánd későbbi innsbrucki egyetemi tanárt — bízott meg egy megfelelő tankönyv megírásával. Dr. Lentner azon fehér hollók közé tartozott Ausztriában, akik a két állam közjogi viszonyát egészen a magyar jognak megfelelő módon fogták fel, legalább akkor; később, úgy tudom, elkanyarodott a nagy-osztrák tanok felé. Akkori meggyőződése arra vitte, hogy velem összeköttetést keressen; én pedig nagyon örültem megbízásának. Első vázlatát közölte is velem és többrendbeli figyelmeztetésemet tekintetbe vette. A kész mű azután a magyar kormány elé terjesztett, mely azt, Szilágyi bírálata alapján, jóvá is hagyta. Röviden bár, de teljes korrektséggel és átlátszó világossággal adta elő a tárgyat; igaz örömünk volt benne. Ámde ez az öröm nem tartott sokáig. A hadügyminiszter elvi hozzájárulása dacára, az új tantárgy nem került bele a felsőbb katonai tanintézetek tanrendjébe. Mikor pedig ennek okát kérdeztük, Bauer tábornagy hadügyminiszter látható idegességgel elmondta ennek a mulasztásnak az okát. A tankönyv, így szólt, elkészült, a magyar kormány azt jóvá is hagyta; ámde, a dolog természete szerint, az osztrák kormány véleményét is meg kellett hallgatni. Ott azután a legindulatosabban tiltakoztak a birodalom egységét megtámadó, szerintük alapján hamis doktrínáktól telített könyvnek használata ellen. „Uraim — fakadt ki a derék katona, — mit csináljak ilyen helyzetben? Talán én vagyok hivatva, hogy a két kormány ellentétes közjogi felfogása közt döntsek?” Tökéletesen igaza volt; őt nem is faggattuk tovább. De micsoda módon tarthat fenn közös intézményeket két állam, amely egymáshoz

való viszonyának természetéről homlokegyenest ellenkező tanokat vall? Később mégis létrejött valami fércmű, mely a katonai tanintézetek növendékeit p. o. arra oktatta, hogy az udvartartási költségek és a bank közös ügyek. Az akkori magyar kormány ezt elnézte és midőn reá figyelmeztettük, kitért az ügy érdemleges tárgyalása elől.

A katonai kérdés így lassankint előtérbe nyomult, nem a mi akartunkból, hanem saját sulya folytán. Még az itt előadott események után sem kívántuk azt egész nagyságában felkarolni; annyira nem, hogy az országgyűlési ciklus végén Jászberényben mondott beszámoló beszédemben meg sem emlékeztem róla és az új országgyűlés elején az 1888. évi költségvetés tárgyalásakor szintén nem érintettem. Még mindig ragaszkodtunk ahhoz, hogy a közjogi politikát akciónkból lehetőleg kiküszöböljük és csak incidentális jelentőséget tulajdonítottunk a katonai kérdésre vonatkozó egyes nyilatkozatainknak. Ezt azért kell újból és újból hangsúlyoznom, mert azokban a körökben, melyeket a katonai kérdés előtérbe nyomulása kellemetlenül érintett, szokássá vált, azt valami mesterséges agitációnak, az ellenzék — különösen pedig csekély magam — gonosz taktikájának tulajdonítani. A valóság pedig az, hogy ez a kérdés saját sulyánál fogva lett lassankint uralkodóvá, hogy mi azzal sokáig kelletlenül foglalkoztunk és hogy — anélkül, hogy mi adtunk volna ezen a téren a közvéleménynek impulzusokat, a közérzéslet előzött meg minket, mi pedig azt lassu, túl lassu léptekkel követtük. Mikor majd az 1889. évi véderővita előzményeit fogom előadni, ki fog derülni, mennyire iparkodtam én az összeütközést ezen a téren kerülni, mily lassan nyílt meg szemem annak az igazságnak, hogy itt oly biológiai törvény működik, mely független egyes emberek, pártok és hatalmi tényezők akaratától, és mindezeknél erősebb. A király figyelmét azonban ezek a szerény kezdeményezések is magukra vonták és határozott ellenzést váltottak ki belőle. Azon gyér alkalmak egyikénél, midőn vele találkozni szerencsém volt, szememre lobbantotta a kiegyezést — szerinte — megbontó törekvéseimet, melyekkel ő soha megbarátkozni nem fog. Elismerte, hogy ellenzékre szükség van, de felhívott arra, hogy szorítkozzunk a tisztán belügyi kérdésekre, ahol, mint elismerte, „sokat lehet mondani”. Én ezekre, amiket

őfelségétől azután gyakran hallottam, annak a reményemnek kifejezésével válaszoltam, hogy őfelségét közjogi törekvéseinknek, épp a kiegészítés szempontjából, üdvös voltáról meggyőzhettem. Magamban pedig azt gondoltam, hogy a „soha” szót már több olyan dologgal szemben használta, amelyet a végén mégis elfogadott, hogy tehát majd itt is engedni fog. A jövő azonban azt mutatta, hogy ebben tévedtem. A királlyal ezekben a kérdésekben csak akkor lehetett boldogulni, de akkor feltétlenül, ha világos törvényre támaszkodhattunk. Ferenc Józsefnek az az elhatározott akarata és kötelesség-érzete, hogy a törvényeket megtartja és koronázási esküjéhez hű marad, minden kétségen felül áll. A törvény magyarázatában tévedhetett, vagyis, helyesebben szólva : megtéveszthették, de tudatos törvényszegésre kapható nem volt. Legvilágosabban domborodott ki ez a tulajdonsága annál a válságnál, amely a Fehérvár-kormánytól a koalíciós kormányra vezettet át. Akkor elment az örvény határáig, de a világos, semmiféle álokoskodással el nem magyarázható törvénytelenségtől visszariadt ; igaz, hogy féluton segítségére jöttünk. Kisebbség azonban már előbb, abban a korszakban is, amellyel most foglalkozunk, alkalmat adtak a király föltétlen törvénytiszteletének megállapítására, amint az alábbiakból ki fog tűnni.

A szabadelvű párturalom fénykorának utolsó éveiben nevezetes személyi eltolódások történtek mind a kormány-párton, mind az ellenzéken. A pénzügyek terén mutatkozó sikertelenség gróf Szápáry Gyula pénzügyminiszter lemondására vezetett, a bajok nagysága pedig arra készítette Tisza Kálmán miniszterelnököt, hogy maga vegye át a pénzügyi tárcát, mint maga mondá : azon súlyos felelősségnél fogva, amely pénzügyeink romlásáért a kormány fejét is terheli. Ily értelemben véve vállalkozását, azt csak helyeselni lehetett ; de a szakszerűség szempontjából nem lendíthetett a dolgon semmit, mert Tisza a pénzügyi téren körülbelül analfabéta volt. Amde segített a bajon az államtitkár, akit a pénzügyminisztérium hivatalnokainak sorából vett maga mellé. *Wekerle Sándor* ebben a minőségben lépett a politikai cselekvés terére és mindenki őt tekintette a tulajdonképeni pénzügyminiszternek. Rögtön érezhetővé is vált az erős kéz, a nagy tudás és a

munkaerő, amely pénzügyeink káoszába rendet hozni készült. De kezdetben mindenesetre jó volt, hogy Tisza Kálmán személyes hatalma állott az államtitkár eszméinek rendelkezésére. Hogy Wekerle nevével e feljegyzések során még gyakran fogunk találkozni, azt talán mondani sem szükséges.

A második nevezetes személyváltozást a kormányban *Trefort Ágoston* vallás- és közoktatásügyi miniszter halála okozta, akinek élénk — habár kissé rendszertelen — kulturtevékenységét az ellenzéken is rokonszenvesen méltányolták. A helyébe lépő gróf *Csáky Albin* tiszteletet parancsoló egyéniséggel gazdagította a kormány erkölcsi tőkéjét. Róla is még többször lesz szó.

Az ellenzék szélső balszárnyán, a függetlenségi párton, mindjobban előtérbe nyomult *Ugron Gábor*, aki a becsületes, de kétségbeejtően doktrinár öreg Irányi Dániel mellett modernebb eszmeáramlatot hozott a pártba és gyakorlati célokat iparkodott működésének kitűzni, ami később nyílt szakadáshoz is vezetett. Tüzes, eszmékben és költői képekben gazdag szónoklatai parlamentünk legelső erői közé emelték a különben is helyes politikai ösztönnel bíró és rokonszenves székely vezért.

A legnevezetesebb változások azonban a mérsékelt ellenzéken állottak elő. Ennek a pártnak minden emberi előrelátás szerint reménytelen helyzete, melyen a legfényesebb parlamenti sikerek sem birtak változtatni, kemény próbára tették azokat, akik magukban tehetséget és érvényesülési vágyat éreztek. Tisza Kálmán uralma megdönthetlenné látszott, senki sem sejtette annak önokozta közeli végét. Nem jelentéktelen visszavándorlás indult meg ennek folytán a szabadelvű-párt felé. Az a közszájon lévő hamis felfogás, amely nem akarata elismerni elvi határvonalak létezését olyan pártok közt, amelyeket nem választ el közjogi ellentét, ezt a visszavándorlást nagyon megkönnyítette. Így hagyták el sorainkat Széchenyi Pál, Pulszky Ágost, Lukács Béla, Beniczky Ferenc és mások. A párt azonban e veszteségek által nem gyöngült, mert a folyton haladó tömörülésben és szorosabb együttérzésben nyert értük kárpótlást. De minden más személyi változást jelentőségben felülmúlt Szilágyi Dezső

kiválása, melyről már röviden megemlékeztem, itt azonban valamivel bővebben kell vele foglalkoznom.

A mérsékelt ellenzék akcióba lépése után nemsokára nyilvánvalóvá vált, hogy a vezérség kérdése csak kettőnk közt dőlhet el. Ameddig azonban mind a ketten egy 67-es alapon álló ellenzéki középpárt szervezésének gondolatához ragaszkodtunk, mindegyikünk érezte a másíknak nélkülözhetetlenségét, az együttműködés szükségességét. Tudtuk azt is, hogy ez nem megy kölcsönös tárgyi és személyi engedmények nélkül. Nekem ez, vérmérsékletemnél fogva, nem volt olyan nehéz, mint neki. Mindenkép iparkodtam köztünk nemcsak lojális, de barátságos viszonyt teremteni és hosszú időközön át hihettem, hogy sikeresen. Egyéniségének nagy tulajdonságaihoz őszintén vonzódtam és mi sem állott tőlem távolabb, mint az a gondolat, hogy szerepét kisebbiteni iparkodjam, sőt, amikor csak tehettem, őt toltam előtérbe, meghajoltam akarata előtt. Különben is könnyű volt köztünk olyan munkamegosztást létesíteni, amely mindegyikünk tettvágyát és jogos ambícióját kielégíthette. Voltak időszakok, amelyekben egyénileg oly közel jutottunk egymáshoz, hogy barátilag figyelmeztethettem őt azon kisebb és nagyobb ferdeségeire, amelyek rendkívüli szellemi erejének teljes érvényesülését gátolták. Ilyenkor egészen el tudott lágyulni és hálásan vette az őszinte szót. De azután hirtelen sötét árnyékok emelkedtek, nem tárgyi nézetkülönbségekből — ezeket mindig sikerült elintézni — hanem önmagát gyötrő, tépelődő, gyanakodásra hajlandó természetének örvényeiből. Tárgyi ellentét köztünk tulajdonképen csak egy volt olyan, amelynek kiegyenlítése alig volt gondolható : az én egyházas felfogásom, melynek ő ellenlába volt. Amde ezt áthidalta az a sokáig közösen vallott hitünk, hogy egyházpolitikai kérdések felvetése célszerűtlen. Amikor mégis felmerültek, mint p. o. az előbb említett úgynevezett zsidóházassági kérdésben, ment mindegyikünk a maga útján, anélkül, hogy ezért a politikai szövetséget felbontottuk volna. A nehézségek tehát személyi természetűek voltak és, jó lélekkel mondhatom, nem az én részemről. Szilágyi Dezső, sajnos, nem tudott bízni ; de viszont hiszékeny volt minden besugás iránt. Az ő udvarának némely intrikáló tagja elhitette vele, hogy én őt félre akarom tolni,

hogy csak a magam céljaira használom fel az ő közreműködését. Ezt az aknamunkát, mi tagadás, megkönnyítette az én közelebbi barátaim némelyikének magatartása. Ezek — akaratom ellenére és tiltakozásaim dacára — elég hangosan hirdették, hogy Szilágyi, aki rosszkedvében mindenkit megsértett, akit tehát az érzékenyebb lelkek nem szívelhettek, vezérségre nem alkalmas és hogy egyedül engem illethet meg a párt vezetése. Így történt, hogy Szilágyi tőlem tökéletesen elfordult; még hosszú időn át formaszerint együtt működtünk, együtt agitáltunk a vidéken, mikor a meghasonlás már annyira ment, hogy alig beszéltünk egymással. Engem a méltatlan gyanu nagyon elkészerített. Bekövetkezett az az idő, midőn bensőleg lemondtam arról a szövetségről, amelyben, tiszta lélekkel mondhatom, soha a lojalitás követelményei ellen nem vétettem, sőt amelybe melegséget iparkodtam belevinni. A formai szakítás előtti utolsó évben, midőn annak kikerülhetlenségét láttam, már csak arra dolgoztam, hogy a felelősség érte ne engem terheljen, hanem nyilvánvalólag Szilágyira nehezedjék. A párt zöme ugyanis óhajtott együttműködésünket; előrelátható volt tehát, hogy a szakítás pillanatában semmiesetre sem fogja követni közülünk azt, akiben annak okozóját látja. Gondosan kerültem mindent, ami Szilágyinak panaszra csak ürügyet is adhatott volna, és vártam. Ebben a játszmában előre győztes voltam, mert jobban tudtam kellemetlenségeket tűrni, mint ő, és jobban tudtam uralkodni indulataimon. Akkor már én nem akartam a politikai kibékülést és — ez az egyetlen szemrehányás, amelyet magamnak tehetek — Szilágyinak egy erre irányuló indirekt kísérletével szemben ridegen viselkedtem. Őt ezen kísérletre az birhatta, hogy látta az izoláltságot, melyet maga körül teremtett. Végre, saját szempontjából a legrosszabb pillanatban, akkor, mikor a megyerendezési vitában a párt teljesen az ő álláspontját tette magáévá és őt bizta meg annak előadásával, mikor tehát tárgyi ellentétnek nyoma sem volt, hirtelen elhatározással bejelentette kilépését. Amint ilyen körülmények közt előrelátható volt, nem akadt követője. Ketten vagy hárman léptek ki a pártból ugyanakkor, mert az én egyedüli vezetésemben nem találtak megnyugvást, de azok sem csatlakoztak hozzá. Szilágyi azzal a kijelentéssel hagyta

el pártunkat, hogy marad, aki volt : szabadelvű és ellenzéki. A véderővitában még mint ilyen vett részt ; láttuk, hogy annak kapcsán micsoda fontos közjogi kijelentéseket tett. Politikájának későbbi kialakulásával e följegyzések során még találkozni fogunk.

De ideiglenesen sem bucsuzhatom el tőle anélkül, hogy hatalmas egyéniségének képét néhány vonással ki ne egészítsem. Az előbb elmondottakban ennek az egyéniségnek főleg árnyoldalai léptek előtérbe ; ha ennyiben maradna a rajz, torzkép volna. A fény benne erősebb volt az árnynál, a nagy tulajdonságok tulnyomóak a kicsinyességekkel szemben. Jellemének tisztaságához soha kétely nem fért ; de ő nem elégedett meg azzal, hogy egyénileg minden piszkot távol tartott magától, hanem gyűlölte és üldözte azt, ahol találta. Ezen a ponton intranzigens maradt mint kormányférfiu is. Az általa eszközölt bírói és ügyészi kinevezésekből kiküszöbölte a pártszempontot és később, mint a szabadelvű-párt tagja, az összeférhetetlenségi törvény szigorításával, mely főleg az ő műve, azt a finomabb fajta korrupciót is gyökerestől iparkodott kiirtani, mely a párturalomnak oly hatályos eszköze volt. Nem tudom, képes volt-e igazi mély és tartós barátságra, azt tudom, hogy vágyódott utána, de gyanakodó természete miatt nem találhatta. Hogy bennem megtalálhatta volna, arra később rájött. Kevéssel halála előtt egy közös barátunkkal rólam beszélgetvén, egészen elérzékenyülve mondta, hogy sajnálja életének mindazon éveit, amelyek alatt velem nem jó lábon volt. Bizony én is sajnálom, mert alapjában sohasem szüntem meg őt szeretni és nagy tulajdonságait méltányolni. A legerősebb elmék egyike volt, akivel valaha találkoztam, talán a legerősebb, de főleg a boncolásnak és a kritikának terén. A teremtmény erőik talán éppen a kritikai képesség tultengése miatt nem állottak ez utóbbiakkal arányban és sokszor nem tudtak keresztülhatolni a tűnődések tömkelegén, vagy pedig, tul-csiszoltan, tul-szubtilizáltan kerültek ki onnan az alkotások, mint p. o. a Curia választási bíráskodásáról szóló törvény. Hányszor láttam őt valami egyszerű gondolat formulázása fölött töprengeni, sort sor után kitörölni, újból írni, újból kitörölni, miközben valóságos haragba jött ön maga és mindenki ellen. Saját eszméinek is

kérlelhetlen kritikusa volt ; alig érlelt meg egy gondolatot, egy tervet, egy javaslatot, megindult benne a rettenetes őrlőgépezet és porrá zúzta tulajdon elméje szüleményeit. Aki ilyenkor azzal akart neki kedveskedni, vagy mit sem sejtő jóhiszeműséggel azzal közeledett hozzá, hogy tegnap előadott javaslatát magasztalta, az ugyancsak megjárta. „Szamárság az egész”, — volt a legenyhébb válasz, amit nyerhetett, de azt is ki lehetett belőle érezni, hogy a hizelgő megjelölés nem annyira az időközben elejtett eszmének, mint inkább az elkésett magasztalónak szól. Egyáltalán alig volt, de talán egyáltalán nem volt Szilágyinak egyetlen ismerőse sem — magamat sem véve ki, — akinek egyszer-másszor több-kevesebb világossággal ne mondta volna, hogy őt számárnak tartja, bár mondanom sem kell, hogy ez nem mindig volt az illetőről táplált állandó véleménye. Már most, aki bensőleg meg volt nyugodva aziránt, hogy nem az, az csak nevetett rajta ; de akinek e tekintetben önmagának is be nem vallott benső kételyei voltak, az nagyon zokon vette, hogy ezt a kérdést egy tekintély kedvezőtlen irányban dönti el. Kitünő humorral fogta föl Szilágyinak ezt a sajátosságát az öreg Ferenc József király : „Nem mondta nekem világosan soha, — így beszélt el, jóízűen nevetve, saját tapasztalását egy bizalmasának, — de folyton éreztette velem, hogy számárnak tart.” Sokakat megnyugtatót volna az a tudat, hogy a király is osztozik balsorsukban ; de mivel ez köztudomásúvá nem válhatott, megmaradt gyakori modortalanságának és ki-méletlenségének elidegenítő hatása, mely miatt valóban nem tudott maga mellett állandóan embereket csoportosítani. Gyakran elbájolóan kedves is volt ; baráti körben szípkázó szellemmel és humorral órákon át le tudta kötni a társaság figyelmét, közben-közben tudása köréből előhozva egy-egy komoly gondolatot. Ilyenkor mindenki el volt ragadtatva és kész volt zászljára felesküdni, valamint akkor is, midőn parlamenti nagy napjainak egyikén az eszmék egész dómját építette fel szónoklatában. De azután jöttek a sötét napok, amidőn, mintha készakarva tenné, bántó módon éreztette mindenkivel szellemi fölényét és olyan hangulatot teremtett maga körül, amilyennek kifejezést adott Lukács Béla, midőn Szilágyinak, aki szemére lobbantotta az ellenzéktől személyi

okokból történt „elpártolását”, azt válaszolta: „Igenis, voltak elpártolásomnak személyi okai is: meguntam a képviselő urral egy párton lenni”.

Egyébiránt Szilágyi nagy elméjének is volt bizonyos határoltasága, és ez leginkább annak az iskolának tulajdonítható, melyhez tartozott. Ő volt Magyarországon a XIX. századbeli doktrinár liberáliszmusnak utolsó nagy képviselője. A doktrinarizmus túlzásaitól megóvta őt nagy elméje és az angol alkotmány és kormányzat beható tanulmányozása. Gyakran hallottam tőle, hogy csak azokban a reformokban hisz, amelyek, mint az angol reformok, erős gyökérrel bírnak valamely valódi közszükséglet talajában és onnan hajtanak ki spontán életerővel. Mindazonáltal tele volt a francia forradalom eszmeköréből származó azon hittel, hogy a jogi felszabadítás és a jogegyenlőség létesítése minden kérdést megold. A tapasztalás, sajnos, az ellenkezőt bizonyítja, és a liberalizmus e tévedésének felismerése, a korrekтурára való törekvés szülte a szociálpolitikát, mely iránt épp úgy, mint a gazdasági kérdések iránt, Szilágyinak nem volt érzéke. A közjogban is, melynek ő egyik elméleti mestere volt, megnyugvást talált az elmélet érintetlen fentartásában és nem érezte át annak biológiai szükségét, hogy azokból a tantételekből, melyeket senki nálánál világosabban meg nem formulázott és meggyőzőbben meg nem védett, gyakorlati konzekvenciák is levonassanak. Így történt, hogy én, aki közjogi tudásomnak és precíz jogi gondolkodásomnak javarészt a vele együttműködésben töltött éveknek köszönhetem, épp a közjogi téren ütköztem vele össze a később leírandó időszakban. Ő p. o. megnyugvást talált abban, hogy a németül vezényelt, idegen szellemben és idegen jelvények alatt kiképzett hadsereg jogilag magyar törvényeknek köszöni életét, és hogy nem egy összbirodalomnak egységes, hanem két — elméletileg független — államnak közös hadserege, hogy tehát annak ilyen vagy olyan szervezete elvben nem érintheti a magyar állam jogi szuverénitását. De azt nem látta, vagy nem akarta látni, hogy az a hadsereg, ha szervezetében és szellemében tényleg olyan, amilyen egy nagy osztrák összbirodalom egységes hadserege lehetne, ennek megfelelő lélektani és nevelőhatást gyakorol a benne szolgáló

latot teljesítő kevésbé művelt egyénekre, és hogy így pusztít a magyar állam presztízisében, pusztít a magyar állampolgári öntudatban mindazoknál, akiknél az nem esik össze a faji egyéniséggel ; mert a jogi fikciót csak a jogtudományban jártasak ismerik, a nagy tömeg arról nem is tud és, ha tudna is, nem ennek, hanem a való életnek, az élő és érezhető ténynek hatása alatt állana mindig.

Szilágyinak szónoki egyénisége külön tanulmányt követelne. Kétségtelen, hogy a magyar parlament nagy szónokainak sorában az elsők közt áll. A külső hatásnak minden kelte — csengő hang, érdekes megjelenés, a kifejezés könnyűsége — rendelkezésére állott. Kiterjedt tudása biztosította számára az eszmébőséget, logikai iskolázottsága a szónoklat erős felépítését. Rögtönzései páratlanok voltak, különösen rögtönzött polémiái, melyekben borotvaéles boncoló elméje mellett humora is gyakran tündökölt. Előre elkészült beszédei azonban gyakran kifárasztották a hallgatóságot, néha a gondolatok tulságos felhalmozása, néha azok némelyikének kifejtésében előállott terjengőssége, és ez nem egyszer megrontotta az egész beszéd szimmetriáját. Ez pedig onnan eredt, hogy Szilágyiban megvolt a hajlandóság hallgatóinak kevésbe vevésére. Midőn valamely nehezebben felfogható eszmemetet adott elő, láthatólag aggódott, hogy nem értették meg : magyarázatokba bocsátkozott, melyek hosszadalmassága őt magát is, a közönséget is ellankasztotta, úgy hogy a beszéd további részeinél sem a szónok nem lendült fel úgy, amint maga várta és tervezte (ami ismét fokozta a lehangoltságot), sem a hallgatóság nem követte őt azzal az odaadással, amelyben az igazi szónoki siker megnyilvánul. De ezek a kritikai megjegyzések mit sem vonnak le szónoki nagyságából. Beszédeiben a tudásnak gazdag tárházát birjuk és a magyar irodalom is kincsei közé számíthatja azokat.

Szilágyitól itt nem búcsuzom ; még gyakran fogunk vele találkozni, de egyénisége e rövid méltatásával egyrészt azon befolyások egyikét kívántam jellemezni, melyek reám leginkább hatottak, másfelől meg akartam alapozni egy későbbi fejezet előadását, amelyben látni fogjuk, miként kísérelték meg a véderőjavaslat által előidézett közjogi természetű válságot a liberálisizmus előtérbe állításával elaltatni és mi-

lyen sikerrel. Ebben természetesen nagy szerep jutott Szilágyi Dezsőnek és ezt a szerepet teszik érthetővé az itt elmondottak.

A Szilágyival történt szakítás után legbensőbb vezérekorom Horánszky Nándorból, Grünwald Bélából, Hodossy Imréből és Horváth Lajosból állott. Ezekkel beszéltem meg mindent, mielőtt tágabbkörű tanácskozás elé vinném. De ezen barátaim közül is Horánszky Nándor vált ki, mint a párt vezetésében helyettesem, mint a párt vidéki szervezésének vezetője és minden gondolatomnak részese. Egyénileg Károlyi Sándor és Beöthy Ákos állottak hozzám legközelebb, de Károlyi annyira kizárólag szociálpolitikai akciónak élt, hogy más ügyekkel nem igen törődött; közjogi és katonai követelések felállításában pedig egyenesen taktikai hibát látott, a kormányrajutás akadályát — ebben különben igaza volt — melyet ő, bizonyára nem személyi szempontokból, hanem céljaink megvalósítása végett, elsősorban vélt elrendőnek. Ő tehát, bár soha velem nem szakított, sőt, erkölcsileg és anyagilag mindvégig támogatott, tulajdonkép nem értett teljesen egyet politikámmal épp azon a ponton, amely mindinkább előtérbe lépett. Beöthy Ákos barátomnak pedig az ellenzéki eljárásról voltak olyan tanai, melyek tulajdonképpen fakciózus opposzióban lyukadtak ki és amelyeket nem tudtam magamévá tenni. Tárgyi szempontból teljes volt köztünk az egyetértés; a közjogi téren ő nemcsak nem fékezett, hanem előretolt és folyton sajnálkozott, hogy elvbarátaink egy részének aggodalmai ezen a téren mód fölött lassítják előhaladásunkat.

A képviselőházon kívül álló tényezők közt egyedül dr. Samassa József egri érsek, később bibornok, részesített nyílt támogatásban. Ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt. Hatalmas egyénisége és nagy tekintélye, az a szókimondó, mindig kíméletlen, mindig jószándéku — bár nem mindig igazságos — kritika, melyet éppen elvbarátaival szemben gyakorolt leginkább, nagy hatással volt mind reám, mind elvbarátaimra, kik közül Horánszky Nándorral rokonszenvezett leginkább. Ritkán volt velünk megelégedve, mert a kormányrajutás lebegett előtte, mint közvetlen főcél, a többi magától jönne, — ennek a felfogásnak

téves voltát azok az események bizonyítják legjobban, melyek beállottak, miután valóban kormányra jutottunk. Ő sem lelkesedett tehát politikámnak közjogi irányban való fejlődéseért; le is szidott gyakran, mint az iskolás gyermeket, de egészen a legutolsó időkig, a koalíciós kormány bukásáig támogatott. Akkor, mint élheterlen emberektől, elfordult tőlünk. Én őt őszintén tiszteltem és emléket kegyelettel őrzöm. A szókimondásban soha adósa nem maradtam. Egyszer, midőn különösen elégedetlen volt velem, azt mondta nekem, hogy egy kötetet tudna leírni az én politikai ferdeségeimmell. „Én meg — feleltem — kettőt Excellenciád rossz tanácsaival.” Egyházi és papi korrektsége épp úgy felette állott minden gyanusításnak, mint hazafisága. Egyidőben mégis sikerült őt Rómában befeketíteni úgy, hogy Simor halála után nem ő került a primási székbe, egyházunknak — hitem szerint — nagy kárára. A bibornoki méltóságot is csak XIII. Leó pápa utódjától nyerhette el. A magyar egyház nagy alakjaihoz méltón sorakozik.

Az arisztokráciában nagyon elvéve találtam támogatásra. Követőim tulnyomó része a falusi középosztályból, a katolikus alsópapságból és az ugynevezett lateinerekből került ki. A magyar parasztság körében nehezen és csak közvetve, a helybeli értelmiség befolyása révén hódítottam némi helyen, ahol t. i. függetlenségi párti intelligencia nem volt. Különben a magyar parasztság zömében függetlenségi volt és úgy érezte, hogy becsstelenséget követ el, ha azt a zászlót elhagyja. Ha tehát már arra vetemedett, legalább hasznát akarta látni és kormánypártivá lett. Középuton megállni az ő szemében annyit jelentett volna: mint se pénz — se becsület. De ahol függetlenségi jelölt a helyi körülmények miatt nem léphetett fel, ott a függetlenségi parasztság a függetlenségi párt központjának utasítása szerint szívesen felkarolta az én jelöltjeimet. Később a néppárt fellépése a dunántúli és dunáninnen némi hitbuzgó katolikus kerületben új helyzetet teremtett. Maradandó közvetlen hatást leginkább a délvidéki német parasztságra gyakoroltam. A derék svábok, akiket ismételt agitációs utazások által ügyeimnek megnyertem, évtizedeken át kitartó, bámulatos hűséggel nagaszkodtak zászlómhoz és egyenesen személyemhez. Gya-

korlati eredményt ritkán értem el, mert a svábság azokban a megyékben nagyon vegyesen lakott szerbekkel és románokkal, akikre nem számíthattam, és mert a hatalmi preszsió, egyesítve a nagybirtokosok társadalmi pressziójával, azokban a megyékben érvényesült a legkiáltóbb módon. De azért közéletem erkölcsi sikereihez számítom azt a megértést és azt a ragaszkodást, amelyet hazánk németajku népének egy nagy részénél találtam, és amelyet csak az utolsó években kezdtek ki a pángermánnak nevezett, különben nem éppen hazaellenes mozgalmak. Hosszu időn át sikeresen tudtam ezekkel is szembeszállni; de azután egyéb elfoglaltságom lehetetlenné tette a délvidéki németiséggel való összeköttetésem folytonos ápolását, és így az lassankint meg is lazult, de teljesen mai napig sem szűnt meg, aminek legjobb bizonyítéka, hogy ez az egész németiség — nem csupán volt párthiveim, hanem az egész — engem kért fel a Magyarországtól való elszakítás ellen az entente-hoz beadott lélekemelően szép tiltakozásának közvetítésére.

Utoljára hagytam személyi összeköttetéseim ecsetelésében azt, amelyet első helyre kell vala tennem, amelynél becsesebbet, reám nézve megtisztelőbbet, erkölcsi elégtételekben gazdagabbat nem tudok, azt, amely 1881 óta **Jászberényi** választóimmal áll fenn. Már magábanvéve is ritkaság ugyanannak a mandátumnak 40 éven át megszakítás nélkül való birtoka; legfeljebb akkor fordul elő, mikor a képviselőt helyi kötelékek is fűzik választóihoz, mikor körükben lakik, helybeli társadalmi befolyással, rokoni összeköttetésekkel rendelkezik. De Jászberény közönsége közt és köztem mindebből semmi sincs meg. Egy talpalatnyi földem sincs nekem, sem bármely rokonomnak, vagy már korábban ismert barátomnak, sem a Jászságban, sem annak szomszédságában; egy árva lelket sem ismertem a városban, mikor az 1878. évi választások alkalmával, pusztán a politikai rokonérzés alapján, az ottani ellenzék nekem ajánlotta fel a jelöltséget. En azt akkor nem fogadhattam el, mert úgy véltem, hogy, ameddig lehet, meg kell tartanom az árvabobrói tót kerületet, melyben másfél évvel előbb megválasztattam és akkor is ellenjelölt nélkül állottam. Magam helyett báró Lipthay Béla barátomat ajánlottam jelöltül, akit nagy küzdelemben meg is

választottak. Ebben a küzdelemben, különösen annak utolsó napjaiban, annyira tevékeny részt vettem, hogy a város nagyjával-aprajával megismerkedtem és — mi tagadás benne — népszerűvé lettem. 1881-ben Liphay nem akart mandátumot vállalni és akkor nem volt Jászberényben más lehetséges jelölt, mint én, még pedig bizonyos győzelemmel. Bobrón állásom meginogván, elfogadtam a jászberényi jelöltséget és ezzel egész politikai pályámnak megbecsülhetetlen szilárd alapot szereztem egy példátlanul tisztességes, nagyon értelmes, feltétlenül megbízható, tántoríthatlanul hű választóközönségben. Az a nemzedék, amellyel eredetileg összekötésbe léptem, többnyire már kihalt; sirban nyugosznak sokan a vezetők közül, akiket barátaimnak nevezhettem. De a kapocs meg nem lazult, az új nemzedék örökségképen átvette és az elődökéhez méltó hűséggel őrizte meg. Tette ezt tiszta meggyőződésből, helyi érdekeinek ellenére. Az évenként tartott beszámoló és ehhez fűzött bizalmas politikai beszélgetések alkották egész fegyverzetemet. A legideálisabb viszony volt ez, amely választott és választó közt gondolható, mert ők azzal az őszinte hittel követtek, hogy ezáltal hazájuknak szolgálatot tesznek. Jól esik a választási korrupció azon özönében, mely az ország nagyrészét elárasztotta, a politikai erkölcsök tisztaságának ezt a szívetét észlelni; ha nem is rólam, ha valamely politikai ellenfelemről volna szó, akkor is tisztelettel hajolnék meg ennek a választóközönségnek erényei előtt. Így csak a legmélységesebb hálával gondolhatok rá, és családi kincs gyanánt őrzöm azt a zászlót, amelyet 25 éves jászberényi képviselőségem ünnepén nekem emlékül adtak. Míg a legtöbb politikus, aki állandóan képviselő akar lenni, a választási költségeket privát költségvetésébe mint jelentékeny tételt kénytelen beállítani (hacsak a pártkassza nem segít rajta), nekem az egész 40 esztendő alatt, melyen át Jászberényt képviseltem, csak kétszer kellett feltűnően csekély összeggel a legális költségekhez járulnom. Rendesen egy árva garast nem költöttem, zászlót, jelvényt sem fizettem; szóval a szó legszorosabb értelmében ingyenmandátumot élveztem. A cigánynak adott borraivaló és a vasuti menetjegy volt egész választási költségem. Pedig két kétségbeesett rohamot kellett kiállanom: egyszer a kor-

mánypártét (a Bánffy-féle választások alatt), amikor óriási pénzösszeggel és a helyi érdekek dédelgetésének kilátásával léptettek fel ellenem egy minisztert ; később egy helyi frakcióét, mely kezébe tudta keríteni a választás vezetését és furfanggal remélt győzni. Mindezekkel szemben tiszta esz-
közökkel tartottam meg a pozíciót, vagyis inkább tartotta azt meg választóim erkölce, míg végre mindenki elállott annak megostromlásától.

Ha van politikai életemben, ami az utókor megemlékezésére méltó, ha van, ami elismerésben fog részesülni : jászberényi választóimnak a legtisztább forrásból eredő jellemes kitarthatását a dicséret oroszlánrésze illeti meg ; mert törhetlen hűségük a saját politikai sorsom iránti gondtól mentesített, és ezzel hatalmasan előmozdította akciószabadságomat. Ha pedig gáncs illet meg, ebből nem eshetik rájuk semmi. Őket minden körülmények közt megilleti az a dicsőség, hogy a politikai erkölcsök hanyatlásának egy szomorú korszakában a meggyőződés önzetlen követésének, a jellemnek, az erkölcsi tisztaságnak ragyogó példáját adták. Volt idő, midőn városuk büszkeségének mondták, hogy én vagyok a képviselőjük. Nem tudom, fennállhat-e ez az érzés ma is, vagy meddig fog fennállani. De nekem mindenesetre büszkeségem és egyik legszebb emlékem, hogy egy emberöltőn át ilyen közönséget képviseltem, és akik e visszaemlékezéseket olvassák, ítéljenek rólam bármiként, de adózzanak tisztelettel annak a választóközönségnek, amelynél az alkotmányos élet, a politikai szabadság szép fikciói élő valósággá váltak.

Ebben a korszakban a külügyek terén és a külügyek vezetésében is nevezetes eltolódások állottak elő. Andrassy Gyula váratlanul visszalépett. Sohasem tudtam megállapítani, hogy ez miért történt. Némelyek szerint az uralkodó nem volt megelégedve azzal, hogy a monarchia csupán megbízott Bosznia és Hercegovina kormányzatával, holott ő ezeket a tartományokat véglegesen el akarta foglalni ; Andrassy pedig, látván az uralkodó bizalmának csökkenését, talán érzékenységeben is sértve, felajánlotta lemondását, melyet — sok marasztalás nélkül — el is fogadott a király.

Andrássy környezetében azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy magántermészetű okok, főleg bizonyos fizikai kimerültség, birták őt távozásra olyan időpontban, midőn úgy látszott, hogy Európa bonyodalmai nyugvópontra jutottak, midőn tehát, legalább egy időre, aggodalom nélkül hagyhatta ott helyét. Egy időre mondom, mert annyi kétségtelennek látszik, hogy távozását nem tartotta véglegesnek, hogy csak saját elhatározásától függőnek vélte, mikor veszi újból kezébe az ügyek vezetését. Ez a gondolat pedig belefér a pillanatnyi kegyvesztettség feltevésébe is ; mert Andrássy méltán várhatta, hogy az uralkodó, rosszkedvének elpárolgása után, csakhamar, de legkésőbb valamely fenyegető bonyodalom óráiban, érezni fogja zseniális miniszterének hiányát és mindent el fog követni, hogy őt visszanyerje. Amily természetes volt ez az okoskodás, épp annyira teljes félreismerésén nyugszik az uralkodók, és különösen Ferenc József lélektanának. Ő jobban szeretett maga körül közepes egyéniségeket, akiknek nem volt más hatalmi pozíciójuk, azon kívül, melyet tőle nyertek, akiknek tehát ő imponált, semmint nagyon kiválókat, akiknél a megfordított viszony állott fenn. Nehéz válságok idején rászorulhatott nagyszabású emberekre, és akkor eltúrte fölényüket és önállóságukat, de a veszély elmúlásával szívesen adott tul rajtuk és a viláért sem kívánta őket vissza. Inkább felszabadulásnak tekintette távozásukat, mint veszteségnek. Ha végigmegyünk azokon a férfiakon, akik állandóan dicsekedhettek a boldogult király kegyével, akkor a névsor ezt a tételt még fogja erősíteni. Andrássyt — épp úgy, mint később Tiszát — távozása után a király külsőleg minden alkalommal a figyelem minden jelével kitüntette, csak azzal nem, hogy visszahívta, vagy akár csak véleményadásra komolyan felszólította volna. Andrássy közvetlen utódja, még az ő ajánlása folytán, báró Haymerle olaszországi nagykövetünk volt, egy tapasztalt, derék, jó felfogású diplomata és hivatalnok, akinél nagyobb hibák elkövetésétől épp oly kevésbé lehetett tartani, mint ahogy nem lehetett tőle nagyobbszabású kezdeményezéseket várni ; valóságos típusa annak, amit németül „Platzhalter”-nek neveznek, azaz, aki a másnak fentartott helyet ideiglenesen lefoglalja. Andrássy kétségtelenül ezt a szerepet szánta neki, amit a neki tulaj-

donított következő jóízű apercu-ben kifejezésre is juttatott : „ha a virtuóz bizonyos időn át a zongorán játszott, át kell engednie helyét a hangolónak”. Nos, a hangoló csak arra való, hogy a hangszer a virtuóz újabb fellépése számára rendbehozza. A dolgok azonban másképp fejlődtek. Haymerlének korai halála után az utód megválasztásában Andrásynak már nem volt szava, de, úgy hiszem, a magyar miniszterelnöknek sem, mert az uralkodó választása olyan férfiúra esett, akit sem az egyik, sem a másik nem ajánlott volna, aki azonban, bár nem oly nagyszabású államférfiu, mint Andrassy, a feladatra rátermett volt, és épp abban a mértékben önálló egyéniség, amilyent az uralkodó abban az időben elviselhetett ; tehát mindenesetre „valaki”, és semmikép sem egyszerűen félretolható figuráns. Ez a férfiu Kálnoky Gusztáv gróf, akkor bukaresti követünk volt. Képességeinek mértékét akkor nem ismerték, de azon a tizennégy éven át, amelyet mint külügyminiszter eltöltött, nehéz pillanatokban komoly államférfiui kvalitásokat mutatott és biztos kézzel kormányozta monarchia hajóját. Külügyminiszerségének feltűnő mozzanatai Olaszországnak a német-osztrák-magyar szövetséghez csatlakozása és egy közeledési kísérlet Oroszországhoz ; ez az utóbbi az emlékezetes szkiernevicei találkozásban nyert kifejezést, de annyira nem vezetett tartós eredményhez, hogy az 1886. és 1887. években a háboru veszélyéhez oly közel állottunk, mint talán soha. Mind a két akció problematikus értékű volt, de az Olaszországgal kötött szövetséget, mely, amint Crispi emlékirataiból tudjuk, tulajdonképen Bismarck műve volt, a magyar közvélemény lelkesedéssel fogadta. Az Oroszországhoz való közeledés azonban erős aggodalmakat váltott ki és Andrásyt alig leplezett ellenzéki állásfoglalásra birta, bár a nyílt támadásig a delegációban nem ment el. Ő teljes joggal tekintette élete munkája legszebb eredményének, hogy neki sikerült Németországot Oroszországtól elválasztani. Az a „három császári szövetség”, amelybe ő az orosz-török háboru idején belement, csak taktikai sakkhuzás volt, hogy abból a tiszta német-osztrák-magyar szövetséget fejtse ki, még pedig, defenzív jelleggel bár, de Oroszország, még pedig kizárólag Oroszország ellen irányított éllel. Most úgy látszott, mintha a dolgok vissza-

fejlődnének abba az egészségtelen és az őszinteséget kizáró hármasságba, amelyből Andrásy azokat szerencsésen kibonyolította. Én, aki akkor kezdtem Andrásy politikáját megérteni és vele szemben előbb elfoglalt állásom helyességében kételkedni, ezt a változott felfogásomat a delegáció külügyi albizottságában és a sajtóban kifejezésre juttattam és örültem, hogy a külpolitika terén Andrásyhoz közeledhettem. Ekkor tűnt ki, mennyire mélyen bántotta őt a magyar közvéleménynek annakidején történt elfordulása, melyre tagadhatatlanul befolyást gyakorolhattam. Azon delegáció alatt, amelynek folyamán Kálnoky politikájával szemben az övéhez hasonló módon foglaltam állást, bizalmas beszélgetésre hívott magához és nyíltan megmondta, hogy bármenynyire helyesli mostan (akkori) külpolitikai állásfoglalásomat, a korábban történtek közte és köztem kizárják a politikai együttműködést. Szememre lobbantotta azokat a titkos összeköttetéseket, amelyekről e feljegyzések egy korábbi fejezetében megemlékeztem, ezeket és egész akkori magatartásomat — szóval kitört belőle az a rég visszafojtott keserűség, melyet különben a társadalmi téren velem sohasem éreztetett. Ekkor mondta el nekem nézetét atyámnak szerinte elhibázott 1865. évi politikájáról is, amelyet a konzervatívokról szóló fejezetben ismertettem. Nekem igen kínos volt ez a beszélgetés; nem tudtam, miként viselkedjem. Mert annyira már meg voltam ingatva régebbi meggyőződésemben, hogy erőteljesen védekezni ne tudjak; de annyira még nem haladtam volt a megtérésben, hogy nyíltan bevalljam tévedésemet és sajnálatomat fejezzem ki a történetek felett, ami, ismerve Andrásy nobilitását, bizonyára véget vetett volna köztünk minden feszültségnek. Lehet, hogy ő ezt várta; lehet, hogy nem akart egyebet, mint azt a bennem netán ébredő illúziót alapjában kiirtani, mintha politikámban az ő támogatását remélhetném. Mindenesetre csak ennyi volt a beszélgetés eredménye, melynek folyamán én nem igen mondhattam mást, mint azt, hogy tekintet nélkül az abból várható előnyökre, mindenkor meggyőződésemet fogom követni.

A szkierniveicei találkozáshoz fűzött aggodalmak azonban nem bizonyultak igazoltaknak. Nem mondhatok határozott véleményt Kálnoky külpolitikájának egyes tényeiről,

mert nem ismerem eléggé azokat a belső szálakat, amelyekből az események fonadéka létesült; nem tudom p. o., vajjon ez a látszólagos közeledés Oroszországhoz az ismert Bismarck-féle „vizsontbiztosítási szerződés” és egyáltalán Bismarcknak Oroszország felé visszacsuszamlása folytán állott-e elő, vagy pedig megfordítva, amaz okozta-e emezt. De kétségtelen, hogy Kálnoky nem gondolt szakításra Andrássy politikai hagyományaival. Óvatos államférfiu volt és mindenestre dicsekedhetik azzal a sikerrel, hogy a bulgáriai események, még pedig a bolgár-szerb háboru, Battenberg Sándor erőszakos eltávolítása, valamint az új fejedelem, Kóburg Ferdinánd, bizonytalan helyzete által keletkezett veszedelmes feszültséget monarchiánk érdekeinek sérelme nélkül és a fenyegető háboru kikerülésével tudta átevezni. Az európai areopagban nagy tekintélye volt. Mikor 14 évi külügyministerség után 1897-ben állásától egy aránylag csekély incidens okából megvált, általános volt a megdöbbenés. Egy angol államférfiu odanyilatkozott akkori londoni ügyvivőnknek (Mensdorff Albert későbbi nagykövetnek és sógoromnak, aki a nagykövetet távollétében helyettesítette), hogy Ausztria-Magyarország nagyon gazdag lehet államférfiui tehetségekben, ha egy Kálnokyt olyan könnyen engednek távozni. Azt mondták róla, hogy magyarellenes. A szíveket és veséket nem vizsgálhatom; de annyit tudok, hogy magatartása magyar politikai tényezőkkel szemben nemcsak korrekt volt, de hogy igen barátságos érintkezést is tartott fenn a vezető magyar politikusokkal, ellenzékiekkel — köztük csekély magammal és Beöthy Ákos barátommal — csakugy, mint kormánypártiakkal.

Az említett politikai feszültség folytán az 1886. és 1887. évi delegációk elé jelentékeny rendkívüli felszerelési hitelek terjesztettek pausális összegekben a rendes külügyi költségvetésen kívül, épp úgy 1887-ben a magyar országgyűlés elé, a honvédség felszerelésének gyors kiegészítésére. E hitelek hovaforrásáról részletes felvilágosítás csak bizalmasan adott, épp úgy, mint arról a bizonytalan külpolitikai helyzetről, amely betérjesztésüket indokolta. A hiteleket mind a delegáció, mind az országgyűlés vita nélkül egyhangulag megszavazta. A hadügyi kormányzat ennek folytán a hitelkérés-

nek ezt a módját annyira kényelmesnek találta, hogy állandósítani kívánta. 1888-ban a háborus veszély el volt háritva, de ennek dacára újból a pausális hitelkérés szerepelt a hadügyminisztérium előterjesztései közt, „az előző két évinek folytatásaként”. Ez ellen a praxis ellen erélyesen tiltakoztam. Kiemeltem, hogy közvetlen háborus veszély pillanatában el lehet — sőt el kell — fogadni a hitelkérésnek ezt a szabálytalan alakját, de annak rendes időkbén való fentartása illuzóriussá teszi az alkotmányos testületek költségvetésmegállapítási és ellenőrzési jogát. Nem indítványoztam a már kért hitel visszautasítását, nehogy kifelé félreértések keletkezzenek, de annak kimondását kívántam, hogy jövőre a hadügyminisztérium minden követelése, a költségvetés keretében, tételenként megállapítva adassék elő, kijelentvén, hogy — amennyiben ez nem történik — több ilyen pausális hitel megszavazására nem vállalkozom. Álláspontom oly nyilvánvalóan megfelelt az alkotmányos gyakorlat elemi követelményeinek, hogy sem a magyar kormány, sem a többség nem zárkozhatott el annak elfogadásától. A delegáció tehát ilyen értelemben határozott és a pausális hiteleknek végeszakadt. Ferenc József király, midőn a dolgokról értesült, szintén igazat adott nekem.

Ugyanez időtájban még egy sikerem volt a delegációs előterjesztésekkel kapcsolatosan és öfelségével is. Ekkor történt ugyanis először, hogy Boszniában szervezendő haderő költségeit terjesztették a delegációk elé. Az összeg csekély volt, de egy nagy alkotmányjogi kérdés rejlett benne. Nem volt törvény, amelynek alapján a megszállott tartományokban haderőt lehetett volna létesíteni; már pedig öfelségének nem lehet Magyarországhoz (is) tartozó, vagy Magyarország által (is) megszállott területen védereje, melynek fentartására törvény nem ad felhatalmazást. Ezen az alapon, bár elismerve a boszniai véderő létesítésének szükségességét, a tétel ellen foglaltam állást, kívánva, hogy előbb törvényes meghatalmazás kéressék annak szervezésére. Álláspontom ismét annyira megtámadhatatlan volt, hogy a magyar kormány és delegáció annak helyességét elismerte, és a közös kormány a boszniai véderőre vonatkozó előterjesztést viszszaavonta. Kíváncsi voltam, hogy mit fog ehhez szólni öfel-

sége, nem lesz-e nála ez a sikeres akció újabb nehézmény, kegyvesztettségemnek újabb tényezője. A delegációs ebéd után a király csakugyan mindjárt azzal szólított meg, hogy a boszniai csapatok szervezésére kért hitel megszavazását megakadályoztam. Midőn pedig megmagyaráztam neki, hogy nem érdemlegesen foglalok állást ellene, csupán az eljárást kifogásoltam törvényesség szempontjából, azt válaszolta, hogy elismeri, miszerint tökéletesen igazam van, hogy tehát nem is fog egyéb hátramaradni, mint a megfelelő javaslattal a törvényhozásokhoz fordulni, de, hogy nagyon tart egy kellemetlen, kifelé kárt okozható boszniai vita kifejlődésétől a magyar országgyűlésen; csupán annak kikerülése végett történt az előterjesztés közvetlenül a delegációkhoz. Én erre kifejtettem, hogy messze jutunk, ha egy vita esetleges kellemetlenségeinek elkerülése végett a törvényes utat mellőzzük, hogy egyéb iránt ez a vita ezen a módon sem kerülhető el, mert senki sem akadályozhatja meg, hogy a dolog az országgyűlésen szóvá tétessék, sőt, ha törvénytelenység történik, bizonyára szóvá is tétetik, még pedig elmérgesített hangulatban. Végül pedig, kissé merészen, arra vállalkoztam, hogy a vonatkozó törvényjavaslat a magyar képviselőházban vita nélkül menjen keresztül. Az én pártom, így mondtam, rövid indokolással meg fogja azt szavazni; a függetlenségi párt ellene fog szavazni, de be fogja érni egy rövid nyilatkozattal; egy óra alatt be lesz fejezve az egész. Fejtegetéseim láthatólag meggyőzték és meg is nyugtatták az uralkodót; de én olyan obligót vállaltam, amelynek súlya elég nehéz gondot okozott nekem, mert éreztem, hogy jórészt attól függ tekintélyem mint szavahihető komoly emberé az uralkodó előtt. Az itt előadottakban ő reá nézve az a jellemző, hogy a törvényességre alapított opposzió miatt még akkor sem neheztelt, ha az egy kedvenc eszméjével szállott szembe; sőt a megcáfолhatlan törvényességi érv előtt rögtön meghajolt.

A dolognak folytatása azután rendkívül kedvezően ütött ki reám nézve. Mikor a boszniai csapatok felállítására vonatkozó törvényjavaslat a Ház elé került, bizalmasan megbeszéltem a dolgot Irányival, és sikerült őt és pártját meggyőzni, hogy az ő szempontjukból is a leghelyesebb eljárás az, ha a törvényjavaslat ellen foglalnak ugyan állást, de vitát

nem idéznek elő, hanem egy rövid nyilatkozattal elégszenek meg. Akkor annyira jó volt a függetlenségi párthoz való viszonyom, hogy az uralkodónak nevükben — bár felhatalmazásuk nélkül — tett quasiígéretre is hivatkozhattam, melynek meghazudtolásával nekem komoly kellemetlenséget okoznának. Szóval a dolog egészen úgy történt, amint én Ferenc Józsefnek kilátásba helyeztem. Tudtam, hogy ő erre figyelemmel lesz, nem is tévedtem. Mikor legközelebb vele találkoztam, — bár jó idő múlva történt, — mindjárt a legnagyobb modorban ezzel szólított meg: „Hát a boszniai véderőre vonatkozó javaslat dolgában ön megtartotta szavát.” „Felséges uram, — mondám, szintén mosolyogva, — nekem ez egyáltalán szokásom.”

Ezeket az önmagukban véve jelentéktelen dolgokat azért mondom el, mert jellemzőek Ferenc Józsefre nézve és megvilágítják hozzá való viszonyomat is. Ő hónapokig számon tartotta egy nem is elsőrendű fontosságú ügyben tett nyilatkozatomat, mert meg akarta állapítani, hogy mennyiben lehet szavaimra súlyt fektetni. Éreztem, hogy mennyire kell vele szemben magamra vigyáznom. Politikám neki nem tetszelt, mert hagyományos, féltékenyen őrzött előítéletekbe, soha teljesen el nem ejtett célokba ütközött; nem számíthattam tehát rokonszenvére, de annál inkább kellett örködnöm olyasvalaminek még látszatától is, amit nekem, mint férfi férfinak, szememre lobbanthatna. Ezt mindvégig sikerült elérnem. A teljes alattvalói hűség és hódolat mellett is megóvtam vele szemben abszolút függetlenségemet; ő érezte, hogy nekem semmit nem adhat, sem semmit tőlem el nem vehet, ami megelégedettséget lényegesen befolyásolná, kivéven becsülését, amelyet tőlem meg nem tagadhatott. Mikor később miniszter lettem, közelebb jutottunk egymáshoz. Erről, valamint az akkor bekövetkezett újabb szakítás okairól egy későbbi fejezetben fogok beszámolni, amikor majd Ferenc József jellemzését is megkísérlem.

Az 1886—87. évi háborús kilátások kapcsán, egy véletlen találkozás folytán, illetékes véleményt hallottam a véderőnket érintő főkérdésekről, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy bátrabban foglalkozzam velük, mint eddig tettem. A husvét-i szünidőt ugyanis ebben az évben, mint már több év óta,

rendesen atyámmal együtt, a déltiroli Gries helységben töltöttem, Bozen környékén, növéremnél, férjezett Marzani grófnénál. Gries hírneves klimatikus gyógyhely, melyet leginkább azok kerestek fel, kiknek a hasonló fekvésű Meran tulzajos volt. Így történt, hogy az ott üdülő Blumenthal porosz tábornaggal találkoztam, a porosz hadseregnek Moltke után akkor élő legnagyobb tekintélyével, aki mind az 1866., mind az 1870—71. évi hadjáratban Frigyes trónörökösnek — később császárnak — vezérkari főnöke volt. Blumenthalban rendkívül okos és szeretetreméltó emberre találtam. Megjelenése, polgári ruhában, inkább professzoros, mint katonás volt, modora csodálatosan szerény és igénytelen. Blumenthal nyíltan megmondta, hogy — a háborus veszélyre való tekintettel — minden pillanatban készen kell lenni, hogy üdülő helyéről hazahívják. A háboru akkori esélyeiről bár — mint mondá: aki már valaha háboruban volt, legkevésbé hajlandó azt könnyen venni — igen nagy bizakodással beszélt. Többször sétálgattunk együtt és e séták alatt igen érdekes dolgokat beszélt hadjáratairól, minden legkisebb, akár egyéni, akár nemzeti dicsekvés nélkül. Egyebek közt az 1866. évi osztrák hadvezetőséget annyiban védte, hogy szerinte a hátultöltő puska fölénye a hadjáratot előre eldöntötte, és hogy annak elvesztésében sokkal kevesebb része volt a vezetés hibáinak, mintsem hiesztelték. Ha, úgymond, az egyik gyalogság ötször lő, amíg a másik csak egyszer, nincs az a hősiesség és az a hadvezéri zsenialitás, amely ezt az aránytalanságot ki bírná egyenliteni. Mikor már valamivel bizalmasabbá vált érintkezésünk, egy emlékezetes órában egyenesen azt a kérdést intéztem hozzá, vajjon az ő meggyőződése szerint az osztrák-magyar monarchia katonai hatalma gyengülne-e, ha egy közös hadsereg helyett két önálló hadserege volna: egy osztrák és egy magyar. Lelkileg ugyanis folyton vajudtam a katonai kérdéssel; láttam magam előtt azt az eshetőséget is, hogy a szükséges nemzeti reformokat a közös hadseregben keresztülvinni nem lehet, hogy tehát azokra irányuló tevékenységem az óhajtottnál messzebbmenő elhatározásokhoz vezethet. Lelkiismeretem ennél fogva megnyugvást kívánt a legradikálisabb megoldás következményeit illetőleg is; nem mint hogyha azt akkor kívántam volna, hanem mivel

sejtettem, hogy esetleg nyakunkba szakad. Felhasználtam tehát ezt az alkalmat, midőn egy elsőrendű elfogulatlan katonai szakértővel beszélgethettem, hogy a kérdést tisztázzam. Blumenthalnak minden habozás nélkül adott válasza úgy hangzott, hogy katonai szempontból a hadsereg kettéosztása egy cseppet sem gyengitené a monarchia védelmi képességét; sőt, hogy a két hadsereg üdvös versenye mindkettőnek katonai értékét emelhetné, föltéve, hogy a közös uralkodónak fővezérleti jogai mind a két hadseregben egyenlő korlátlan-sággal érvényesülnének. Hangsúlyozta, hogy a kérdés politikai oldalához nem szól, mert erre magát illetékesnek nem érzi, de katonai szempontból teljes felelősségérzettel nyilatkozhat a mondott értelemben. Ez az illetékes porosz katonai vélemény annál érdekesebb, mert később Vilmos császár uralkodónkat minden katonai követelésünkkel szemben az intranzigens ellentállásra egyenesen buzdította és ilyen irányu igazi vagy állítólagos mondásainak terjesztésével, melyeket a porosz katonai körök felfogásaként mutattak be, hangulatot csináltak ellenük szövetségünk nevében. Engem Blumenthal nyilatkozata immunissá tett ezeknek a fontoskodásoknak befolyása ellen; nem tárgyilagos katonai szakfelfogást láttam bennük, hanem nagy-német hatalmi ábrándot, mely az egész osztrák-magyar véderő németnyelvűségében nemzeti térfoglalást, ennek korlátozásában nemzeti térvessztést látott.

Igy vált ez a találkozás politikai életem most következő időszakának hatályos előkészítőjévé, ámbár azt teljes súlyával csak később értékesítettem, mikor Blumenthal már rég meghalt, és így neki a reá való hivatkozásból kellemetlenségei többé nem lehettek, és mikor Károly királyt sikeresen iparkodtam az önálló magyar hadsereg eszméjének megnyerni.

VII.

AZ 1889. ÉVI VÉDERŐVITA — TISZA KÁLMÁN BUKÁSA — A SZABADELVÜ-PÁRT HANYATLÁSA

Az 1889. évi véderővita fordulópontot jelent nemcsak az én politikai életemben, hanem a magyar közéletben és az osztrák-magyar monarchia fejlődésében is. Utólag megállapíthatjuk, hogy a 67-es éra akkor bukott meg, bár keretei fennmaradtak egészen a monarchia összeomlásáig. A katonai ügyek elrendezése volt az a pont, amelyen a 67-es intézmények a nemzet természetes létfeltételeivel ellentétben állottak; fentartásuk lehetősége tehát attól függött, hogy sikerül-e itt a kiegyenlítés. Az 1888 őszen beadott véderőjavaslat kiegyenlítés helyett kiélesítést hozott. Ezzel összeütközéssé fejtelt az addig lappangó ellentét és ez az összeütközés krónikussá vált. Az 1888. évi véderőjavaslatot, a tervbevett újítások nagyrészenek elejtésével és a pártfegyelem hurjainak végső megfeszítésével, még sikerült szabályszerű uton keresztülvinni, de Tisza Kálmán presztízse beleveszett és formai bukása csakhamar bekövetkezett; újabb véderőtörvényt pedig az adott alapokon nem lehetett többé megalkotni, csak 1913-ban, erőszakos eszközökkel, melyek alkalmazása az egész közéletet felforgatta.

Nem végzek tehát a történetírás szempontjából felesleges munkát, ha közéletünk e nevezetes válságával kissé bővebben foglalkozom. Saját politikai egyéniségem megismertetésére pedig ez egyenesen szükséges.

Véderőnk 1868-ban megalkotott és 1878-ban nevezetesebb módosítás nélkül fentartott szervezetének egyik lényeges vonása abban állott, hogy a hadsereg hadi létszáma csak

10 évre szóló hatállyal állapítatott meg, úgy hogy 10 évenként (tehát 1888-ban is) új törvényhozási akcióra, új törvényre volt szükség a hadsereg fennállásának biztosítása végett. Ezzel időnként a nemzet kezébe volt adva a véderő sorsa és a nemzetnek módjában állott, hogy akkor, amikor célszerűnek vélte, az egész szervezet átalakítására vonatkozó kívánságainak törvényes úton hatályt szerezzen, mert a hadsereg további fennállásához az országgyűlésnek törvényhozói közreműködése volt szükséges, ezt pedig az országgyűlés feltételekhez köthette. Ebben az időnként visszatérő lehetőségben bizonyos megnyugvást találtak azok is, akik a véderőnek 1868. évi szervezetét nemzeti szempontból kifogásolták. Viszont magának a hadseregnek és a monarchia hatalmi állásának szempontjából kétségtelenül aggályos volt a hadsereg-szervezetnek ez a rövid lejáráthoz kötöttsége, különösen mióta szaporodtak azok a jelenségek, amelyekben a szervezetnek és a hadsereg szellemének a magyar nemzeti öntudattal való lappangó ellentétessége, dacára minden palásolási törekvésnek, koronként felbukkant. Amennyire értékes volt tehát nemzeti szempontból a hadilétszám időszakai megállapításában birt biztosíték, épp annyira természetes volt a másik oldalon az a törekvés, hogy az abban rejlő bizonytalanságtól szabaduljanak, a megállapítást állandó jellegűvé változtassák. Ezzel a fejedelem hatalmi állása is megerősödött volna a nemzet hatalmi állásának rovására, mert legalább a hadsereg statusquo-ja tekintetében ő lett volna birtokban, ha annak fentartásához újabb törvényhozói tényre nincs szükség.

Teljesen érthető tehát, hogy a katonai és udvari körök és a közös érdekek egyéb képviselői ilyen új rendezést kívántak. A maguk szempontjából épp annyira igazuk volt, mint igaz a nemzetnek, midőn a létező állapotok ideiglenességéhez ragaszkodott. De miért ragaszkodott hozzá? Csak azért, mert ezzel a létező állapottal véglegesen meg nem barátkozhatott, és így megváltoztatásának legalább lehetőségét rövid időközökben biztosítani kívánta. A megoldás, a két igazságnak szintézise, a véderő szervezetének nemzeti alapon való kiépítése lett volna, amikor azután a stabilizálás ellen senki sem emelt volna kifogást. De mivel a döntő körök

ezt semmi szin alatt nem akarták és a stabilizálásra mégis törekedtek, meg kellett gondolniok, hogy egy adott pillanatban sikerülhet-e azt elérni, és hogy a magyar nemzetnél okvetlenül bekövetkezendő visszahatás nem okoz-e egész bizonyossággal nagyobb veszedelmet, mint amekkorát az ideiglenes rendezés bizonytalansága esetleg előidézhethet?

Ez utóbbi kérdés, úgy látszik, a döntő köröknél fel sem merült és, aki őket erre nézve felvilágosíthatta volna, Tisza Kálmán miniszterelnök, maga sem érezte annak súlyát. Mint később lesz alkalmam kifejteni, ez a nagyeszű és tapasztalásu ember nem is sejtette annak az órának sorsdöntő jelentőségét, melyben az új véderőjavaslatot benyújtotta. Ellenben Tisza Kálmánnak szinte korlátlan hatalma a parlamentben, pártjának minden viharral dacoló vasfegyelme, összevetve az ellenzék zilált állapotával, olyan helyzetet látszott teremteni, amelynél kedvezőbbet egy ilyen, a hadseregnek, az összmönarchiának és a fejedelmi hatalom megnövekedésének érdekeit szolgáló reform keresztülvitelére elgondolni sem lehetett.

A terv tehát bizalmas értekezleteken érlelődött, melyekből, nem tudom miként, valami kiszivárgott, úgy, hogy én már 1888. év tavaszán neszét vettem a dolognak, még pedig mélyeséges megdöbbenéssel. Én az első pillanatban átéreztem a kísérlet jelentőségét és láttam következményeit. Hogy a végsőig küzdeni fogok ellene, ha megtörténik, azzal is tisztában voltam. De nemcsak nem óhajtottam egy nagy összeütközést a hadsereg kérdésében, hanem egyenesen irtóztam tőle. Hiába, lelkem még tele volt azon körök politikai hagyományainak utóhatásával, amelyekben bölcsöm állott, és, bár mindjobban láttam a lappangó ellentétet a nemzeti élet organikus követelményei és véderőnk szervezete közt, egyenesen félttem az ellentét kitörésétől, melynek következményeit — helyes mérlegeléssel — kiszámíthatatlannak tartottam. Egyénileg pedig éreztem, hogy a szerep, amely ilyen összeütközésben reám vár, végleges elszakadást jelent közéletem gyökérszálaiktól. Talán ellentétbe jutást szívemhez közelálló tényezőkkel is.

Mindent elkövettem tehát, hogy a még csak sejtett terv végrehajtásának elejét vegyem.

A hivatalos körökben csak egy férfiú volt, akivel bizalmas lábon állottam: Szögyény László, akkori osztályfőnök a külügyminisztériumban. Az első kínálkozó alkalommal felkerestem őt, elmondtam neki, amit a döntő köröknek azon szándékáról rebesgetnek, hogy az új véderőjavaslatban a létszámmegállapításnak állandósítását vigyék keresztül. Kifejtettem előtte ennek az akciónak várható következményeit és nyomatékosan kértem, hogy világosítsa fel az illetőket, érvényesítse egész befolyását e veszedelmes kísérlet ellen. Szögyény barátom nagyon egykedvűen fogadta előadásomat, és azzal, hogy ő nem hisz ilyen tervek létezésében, egyszerűen kidiplomatizált az ajtón, persze csak képletesen szólva. Semmikép sem akart megérteni, vagy legalább nem mutatott érzéket a dolog fontossága iránt. Mivel azonban nem hittem és most sem hiszem, hogy félre akart volna vezetni, az a nyilatkozata, mely az efféle tervek létezését kétségbevonta, némileg megnyugtatót.

Midőn azután 1888 őszén az új véderőjavaslat beadatott és én abban megpillantottam azt az ominózus szakaszt, amely állandó érvényűvé tette volna a létszámmegállapítást, még mindig megtettem mindent, amit csak tehettem, hogy az összeütközés elkerültesse. Felkerestem báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert és gróf Tisza Lajost, a miniszterelnök testvéröccsét, akiről tudtam, hogy testvérbátyjára nagy befolyással bír. Mindkettőnek lelkére beszéltem, iparkodtam őket felvilágosítani, hogy mi forog kockán, és kértem, hogy egyezzenek bele az illető szakasznak az eddigi jogállapotot fentartó módosításába. Süket fülekre találtam. Tisza Kálmán nyilvánvalólag már kötelezettségeket vállalt, amelyektől szabadulni nem tudott és amelyeknek súlyát, úgy látszik, nem érezte át. Hiába, az emberi lélek a hatalomnak bizonyos mértékét el nem bírja a megzavarodás, a cézári örület némely jelenségének felbukkanása nélkül, amely abban áll, hogy a lehető és lehetetlen közti határvonalat már nem látja tisztán. Tisza Kálmán akkor állott hatalmának delelő pontján, és akkor állott be nála ez a lelki megzavarodás. Biztos forrásból tudom, hogy fia, Tisza István, aki ebben az időben kezdett parlamenti szereplésével feltűnni, egy tervbevett utazásáról lemondott, hogy a várható nehéz napokban atyjá-

nak oldalán lehessen ; mikor pedig ezt Tisza Kálmánnal közölte, ez mosolyogva vette a szerinte felesleges aggodalmaskodást és azt jósolta, hogy a véderőjavaslat néhány napi sablonos vita után, minden nagyobb emóció nélkül fog keresztülmenni.

Bizalmas tárgyalások útján semmit sem tudván elérni, még az utolsóelőtti hivatalos eljárási stádiumban is megkíséreltem a békés kiegyenlítést. Azon képviselőtársaimat, akik pártomat a véderőbizottságban képviselték, Bolgár Ferencet és Nagy Istvánt arra kértem, hogy ott a legkonciliánsabb módon járjanak el, a javaslatot általánosságban fogadják el, és csak a részletes tárgyalás során teendő módosítási indítványokat jelentsenek be a 14. §-nál (ez volt a létszámra vonatkozó szakasz), valamint a 25. §-nál (melynek tartalma pártomnak később közlendő határozati javaslatából ismerhető fel), és állítsák be a dolgot úgy, mintha csak félreértésről vagy szövegezési hibáról volna szó, amelynek kijavítása nehézségekbe nem fog ütközni.

Mindezeket azért adom elő ily részletesen, mert éles világitásba akarom helyezni azt a tényt, hogy az összeütközést a hadsereg kérdésében nemcsak nem kerestem, hanem minden áron el akartam kerülni. A véderőbizottság tárgyalásai azonban meggyőztek arról, hogy ez nem lehetséges, mert a nemzet — amugy is elégtelen — közjogi birtokállományának megcsonkítása öntudatos szándék és felsőbb akarat volt, melynek keresztülvitelére, sajnos, olyan kiváló magyar államférfiu adta oda magát, amilyen Tisza Kálmán volt.

Mihelyt ez meg volt állapítva, nem haboztam tovább, hanem egész erővel felvettem a harcot. De még mindig iparkodtam ezt, hogy úgy mondjam, „lokalizálni“, a deffenzívára szorítkozni, annyira fáztam a problémának a maga egész nagyságában való felvetésétől. Ez a félszeg stratégia a reám különböző irányokban ható erők működését tükrözte vissza. Egyfelől előttem állott a cél : a katonai kérdésnek nemzeti irányban való megoldása, ami a 67 : XII. tc. keretén belül sem volt lehetetlen ; másfelől a régi talajhoz láncoltak tiszteltreméltó hagyományok, úgy hogy valóságos „ballon captif“-ként csak bizonyos pontig birtam emelkedni, ameddig tudniillik a kötél, mely a multhoz kötött, megszakítás nélkül nyul-

hatott. Visszatartott továbbá minden merész lépéstől pártom egy tekintélyes részének a „kormányképesség”-hez való ragaszkodása. Azoknak, akik így gondolkoztak, nem voltak önző céljaik; de más kérdések állottak szívükhöz közelebb, p. o. Károlyi Sándornak a szociális agrárreform, másoknak a közigazgatási reform és a közéleti tisztaság — e célok elérése kedvéért pedig sürgősen szükségesnek tartották a kormányrajutást, tehát kerülni akartak minden összeütközést az uralkodóval. Ezeknek az erőknek eredője volt a véderőjavaslat ellen megindított harcunk taktikája és egyáltalán ettől fogva katonai politikám egész megformulázása. Politikai egyéniségemnek legsúlyosabb fogyatékosága nyilvánult meg abban, hogy nem tudtam azokat az erőket saját elhatározásom erejével dominálni. Ezt látva, utólag igen kétesnek tűnik fel magam előtt vezéri hivatottságom. Az a politika, amely, mint azt ifj. gróf Andrassy Gyula barátom később helyesen jellemezte, nagy praemisszákat állított fel, de azokból nem vonta le — legalább megközelítőleg kielégítő mértékben — a konzekvenciákat, nem arathatott sikert. A „kormányképesség”-et felfelé a praemisszákat felállítása és a tényleg levont sovány konzekvenciák által is eljátszotta; lefelé pedig nem gyakorolhatta azt a hatást, ott nem válthatta ki azt az erőt, amely az eszmét minden ellentállással szemben diadalra vezethette volna. Ami hatása volt, azt nem szükreszabott konkrét katonai programmnak köszönhetette, hanem annak az általános benyomásnak, hogy nemzeti jellegű véderőre törekszik. Később, mikor a részletek már feledésbe mennek, ez a benyomás tapadt politikai egyéniségemhez és a nemzeti hadsereg személyesítőjeként állottam a közvélemény előtt, bizonyos pontig méltán, de részben érdemtelenül: méltán abban az értelemben, hogy a katonai kérdés nemzeti jelentőségét felismertem és a sablonos függetlenségi politika körén kívül állók figyelmét ráirányítottam; érdemtelenül a tekintetben, hogy a jelzett okokból a probléma megoldását jóideig nagyon elégtelen alakban mutattam be.

Ezt az önkritikát igazolja az a határozati javaslat, amelyet pártom nevében a véderővita első napján, 1889 január 10-én beadtam, és amely hivatva volt katonai programun-

kat kifejezésre juttatni. Alljon itt a határozati javaslat szövege :

„Határozati javaslat a véderőről szóló törvényjavaslat tárgyában.

Minthogy a hadsereg létszáma vonatkozó törvényes intézkedések 1889. év végén hatályukat veszítik, a képviselőház kész e tekintetben új törvény megalkotásához járulni ; hajlandó ez alkalommal a hadsereg közösségének fentartása mellett védszervezetünk mindazon hiányának orvoslását eszközölni, melyek a fennálló törvényből származnak ; hajlandó egyszersmind azon áldozatok meghozatalára, melyeket az európai hatalmi viszonyok folytán hazánknak és a pragmatika szankció értelmében közösen megvédendő monarchiának biztossága követel.

De midőn a képviselőház ekkép a jogos katonai követelményeknek megfelelni kész, egyszersmind először :

feltétlenül ragaszkodik azon alkotmányos jogok és biztosítékok teljességéhez, melyekkel a nemzet a véderő tekintetében a fennálló törvények alapján bír ;

másodszor : szükségesnek tartja azt, hogy a katonai érdekű reformokkal együtt, részint a jelen törvényjavaslat keretén belül, részint azzal egyidejűleg, a leglényegesebb reformok is létesíttessenek a közös hadsereg intézményeiben, melyek Magyarország állami önállóságának és állami intézményeink nemzeti jellegének mellőzhetetlen elvi és gyakorlati következményei ;

végül tartozik tekintettel lenni a nemzet közgazdasági erejére és pénzügyi teherviselési képességére.

Minthogy pedig a napirenden levő törvényjavaslat ezeknek a szempontoknak meg nem felel : jelesül : minthogy a *törvényjavaslatnak az ujoncjutalék megállapítására és a póttartalékra vonatkozó intézkedései a népképviselő hatalmát csökkentik ; minthogy a javaslat nem tartalmaz biztosítékot arra nézve, hogy a magyar állampolgároknak jogában álljon a tisztivizsgát az állam nyelvén letenni ;*

minthogy az egyévi önkéntesek intézményének súlyosbítása által a magasabb tanulmányokat végzett ifjúság életpályáját veszélyezteti és így a nemzet szellemi tőkét támogatja meg ;

minthogy a javaslat pénzügyi követelményeiről alapos felvilágosítás nincs :

a képviselőház ezt a törvényjavaslatot általánosságban sem fogadhatja el, hanem utasítja a kormányt, hogy újabb javaslatot terjesszen a Ház elé, mely az elősorolt sérelmeket nem tartalmazza, illetőleg az elősorolt kívánalmaknak megfelel.

Minthogy pedig a hadseregnek egyéb, e törvényjavaslat keretén kívül eső intézményei közt főleg *a katonai oktatás rendszere az, mely nincs összhangban Magyarország közjogi helyzetével és nemzeti közoktatási rendszerével ;* minthogy ez az összhang hiánya nem csupán nemzeti szempontból sérelmes, de Magyarország katonai erejének kellő érvényesítését is gátolja és így a közös védelmet gyöngíti :

utasítja továbbá a Ház a kormányt, hogy alkalmas módon kezdeményezze *a katonai oktatás rendszerének oly reformját, mely a katonai tanintézeteknek kellő arányban megállapítandó részét az oktatás minden fokozatán tannyelvűre és nevelési irányra nézve Magyarország nemzeti közoktatási rendszerével összhangba hozza és hogy e kezdeményezés eredményéről a képviselőháznak is jelentést tegyen.*

Amennyiben pedig mindezek 1889. év végéig megtehetőek nem volnának, a képviselőház kész a fennálló törvény érvényének ideiglenes meghosszabbításához járulni.

Látnivaló, hogy ez a határozati javaslat első részében a törvényjavaslat 14. és 25. §-ának indokolt visszautasítását tartalmazza, a véderő nemzeti alapra való helyezése tekintében pedig csupán egy pozitív követelményt állít fel : a magyar katonai nevelést. Ehhez azután minden válságon keresztül ragaszkodtam, ami politikai igazoltságát abban találhatta, hogy szimboluma volt egy sokkal szélesebb körű nemzeti igénynek.

Mint parlamenti akció azonban a véderővita a legfényesebbek közé tartozik, melyek a magyar képviselőházban folytak. A magam részéről, abban a négy beszédben, amelyet a vita során tartottam, szónoki tehetségem legjavát adtam ki. Az ellenzék taktikai sikere tárgyi szempontból majdnem tel-

jesnek mondható. Az inkriminált paragrafusok elsejét, azt, amely a létszám megállapítását állandóvá tette volna, a részletes tárgyalás során visszavonták; e tekintetben megmaradt a régi jogállapot; a 25. §-nak a magyar intelligenciát veszélyeztető intézkedéseit pedig a végsőkéig felkorbácsolt közhangulat nyomása folytán gyakorlatilag nem alkalmazták, a tisztivizsgáknál a magyar nyelv használatának tényleg tág teret adtak. Igaz, hogy ezeket az eredményeket nem csupán az ellenzéki szónoklatok érték el. A forrongás mozgásba hozta az utcát, a diákságot, az értelmiség és a városi polgárság tömegeit, ami részint törvényes és imponálóan nagyszabású tüntetésekből, részint egyes sajnálatos utcai kihágásokban nyilvánult meg — ezeket persze az ellenzék rovására iparkodtak írni, bár, tudtommal legalább, a leghatározottabban ellenük foglaltunk állást. De a javaslatban a nemzet hátrányára felvett ujitások erős hullámvásba hozták magát a szabadelvű-pártot; visszahatott a kormányra is, bár még mindig bizhatott a 15 éves uralomszülte vasfegyelemben. Én nem is vártam onnan közvetlen segítséget. Elég tapasztalásom volt ama párt belső forrongásainak és azok mindenkor bekövetkező elsimulásának történetében, hogy az akkori mozgalmakra se építsek semmit. Egy fiatal szabadelvű-párti képviselő a javaslat benyújtását követő első napokban azzal keresett fel, hogy ők vannak ott legalább 40-en, akik a javaslat ellen fognak szavazni. „Barátom, — mondtam neki, — te itt új ember vagy, én pedig régi; a te negyven emberedből, míg szavazásra kerül a sor, négy vagy öt fog maradni, aki távollétével fog szeliden tüntetni, ezek közé pedig te nem fogsz tartozni.” Szórol-szóra bevált. Mikor azután az illetőt e beszélgetésünkre emlékeztettem, azzal mentegetődött, hogy az ellenzék hallatlan támadásaival szemben a kormánypártnak össze kellett tartani. A szabadelvű-párti frondőröknek mindig ez volt a kedvenc visszavonulási vonaluk: „Ti úgy élére állítottátok a dolgot, hogy nem hagyhattuk cserben pártunkat”; ha pedig az ellenzék szeliden harcolt, akkor úgy hangzott a kifogás: „Hisz magatok sem vettétek komolyan a dolgot”. Szóval én nem sokat adtam a kormánypárt kebelében mutatkozó forrongásra. De a kormánynak lelki egyensúlyát azok láthatólag megzavarták; legalább erre vallott az a

kapkadó, méltóságos, összhangot és őszinteséget nélkülöző modor, amellyel ügyét képviselte. Először egy kétértelmű módosítást javasolt a 14. §-hoz, melynek, ha volt valami célja, az csak felültetés lehetett. Mikor ez nem sikerült és a Ház összes jogászai a módosított szövegben csakugy megállapították a jogfeladást, mint az eredetiben, akkor a kormány két egymásnak ellentmondó védelmi érveléssel lépett a porondra. Míg ugyanis báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter katonás őszinteséggel nekiment a helyzetnek és előállott azokkal a súlyos érvekkel, amelyek a létszámmegállapítás időlegessége, az „Armee auf Kündigung” ellen valóban felhozhatók — ezzel tehát bevallotta a nemzet ezen joga megszüntetésének szándékát — addig Tisza Kálmán hozzá nem méltó szofisztikával azt igyekezett bizonyítani, hogy az új rendelkezés érdemben azonos a régivel; de ezen állítása mellett a fejére zuditott érvek tömegével szemben más bizonyítást nem tudott felhozni, mint a saját „szent meggyőződésére” való hivatkozást. A válasz erre kézenfekvő volt: ha a rendelkezés ugyanaz, akkor mire való a szövegváltoztatás, mely annyi aggodalmat vált ki? Akkor mit jelent a kabinetkérdés felvetése az új szöveg elfogadása érdekében? Soha siralmasabb szerepet kormányférfiu vitában nem játszott, mint ez alkalommal a parlamenti vitatkozás nagymestere, Tisza Kálmán. A „pártonkívüli” Szilágyi Dezső hatalmas beszéddel lépett a javaslat ellen sorompóba; beszédének az a tétele, hogy amennyiben az 1867: XII. tc. 12. §-ban a véderő alapelveit illetőleg a két állam törvényhozása közt kívánt megegyezés létre nem jön, Magyarország teljes szabadsággal önállóan intézkedik, közjogunk maradandó kincsévé lett. A kegyelemdőfést a javaslat sokszor említett sarkalatos intézkedésének azonban id. gróf Andrássy Gyulának a parlamenten kívül tett nyilatkozata adta meg, hogy ő azt a főrendiházban ellenezni fogja és valószínűleg meg is buktatja. Ettől megijedtek azok a körök, amelyek a katonai stabilitás érdekében az előnyomulást a nemzeti jogállomány ellen kezdeményezték. Bevonták a vitorlát és Tisza Kálmán a részletes vitánál maga indítványozta a hirhedt szakasznak visszamódosítását az előbbi törvénnyel egybehangzó értelemben. Az ellenzék álláspontjának ezt a győzelmét természetesen nagy

lekesedéssel fogadta, de egyuttal — még pedig szerintem feltétlenül jogosan — vitatta, hogy Tisza Kálmánnak nem volt erkölcsi jogosultsága ennek a visszavonulásnak keresztülvitelére és egyszersmind állásának megtartására. Aki valamely sarkalatos intézkedést mint kormányfő a törvényhozás elé visz, ott azt körömszakadtig megvédi, szembeszáll hetekig tartó izgalommal, felveti érdekében a kabinetkérdést, annak, ha azt az intézkedést keresztül nem viheti, távoznia kell helyéről, ha nem is a parlamentárizmus formái okaiból, de erkölcsi okokból. Ez a követelés, amint azt akkor a legélesebb támadóbeszédben, melyet valaha mondtam, bőven kifejtettem, nem személyi politikai, hanem annak az elvnek logikai következménye, hogy a vezető politikusok egyénisége hozzá van kötve ahhoz a politikához, amelyet képviselnek, annak sikeréhez vagy kudarcához. Elismertem, hogy Tisza Kálmánnak, mivel nem a képviselőházban történt leszavazás folytán módosította álláspontját, formailag joga van állását megtartani; de állítottam, hogy erkölcsi jogosultsága ehhez többé nincs, és tekintélye sincs már, mely hatalmon maradását a közmegegyezés szempontjából megengedhetővé tenné. A következmények megmutatták, hogy igazam volt.

A véderővita sorsdöntő jelentősége abban állott, hogy véderőnk szervezetének tarthatatlanságát állandó köztudattá tette, és ez messzeható következményekkel járt az egész magyar közélet kialakulására, sőt azt egyenesen meghatározta. Közvetlen hatásként Tisza Kálmán hatalmát megtörte; formai bukása is csakhamar bekövetkezett. De ezzel megtört a szabadelvű-párt uralma is és az az egész rendszer, amely mind közjogi téren, mind a belügyi reformok terén a „*quieta non movere*” — osztrák zsargon szerint: „*fortwursteln*” — gondolatán alapul. Mert ez a rendszer Tisza Kálmán egyéniségéhez volt kötve, annak folytatásához sem hajlandósággal, sem képességgel kivüle nem bírt senki. Tulajdonképp szíven volt találva a 67-es éra, vagy legalább az a 67-es ál-orthodoxia, amely nemcsak az 1867. évi XII. tc.-et, hanem a közjogi téren 67 óta követett praxist is az érintetlenség kiváltságával akarta felruházni. A valódi 67 ennek az ál-orthodoxiának feláldozásával talán meg lett volna ment-

hető. De ennek útjában állott, legalább a legfontosabb kérdésnek, a katonai kérdés tekintetében, az uralkodói akarat.

De térjünk vissza a véderővitát követő eseményekhez. A kormány állása a lefolyt viharok, de főleg a leglényegesebb kérdésben szenvedett kudarc által mélyen meg volt rendülve, bár a parlamenti többség Tisza Kálmán személye mellett még kitartani látszott. Az a presztizs azonban, amellyel eddig politikai ellenfeleinél is birt, és amellyel egy vezető kormányférfiúnak okvetlen birnia kell, teljesen odaveszett. Ő, akinek nyilatkozatait előbb ellenzéki oldalon is visszafojtott lélegzettel hallgatták, akit szíve mélyében legyőzhetetlennek hitt mindenki, a véderőt követő időkben minden felszólalásánál a gunyos közbeszólások özönével volt kénytelen megküzdzeni, és a többség sem tudta már mellette azt az ellenállhatatlan erőt kifejteni, amely minden ilyen kisebbségi tüntetést elgázol; sőt mintha tulajdon önbizalma is megingott volna. Szívóssága ezzel a helyzettel is dacolni próbált. Érezte, hogy egyedül saját erejére többé sikeresen nem támaszkodhatik, nulláktól és becsületes középszerűségektől környezve többé nem kormányozhat. Hozzáfogott tehát a kabinet rekonstrukciójához és valóban sikerült kiváló férfiak közreműködését megnyernie. Elég annyit mondanom, hogy a pénzügyet Wekerle Sándor, az igazságügyet Szilágyi Dezső vette át; Csáky Albin megtartotta a vallás- és közoktatásügyi tárcát, mert neki — a véderővita folyamán tett néhány elszólás dacára — tekintélye volt és egyénisége valóban tiszteletet parancsolt; Szápáry Gyula lett földmívelési miniszter és e tárcában nagyon helyén volt; Lukács Bélát a kereskedelmi minisztériumban nemsokára Baross Gábor váltotta föl, tagadhatatlanul nagy munkaerő és puritán jellem; az új belügyminiszter gróf Teleki Géza, nem tartozott ugyan a vezetőpolitikusok közé, de közismert intranzigens becsületessége erélyt ígért a korrupció elleni küzdelemben. Szóval az átalakított Tisza-kabinet nem volt hiján a kiváló egyéniségeknek, és, ha Tisza Kálmán még a régi, új munkatársai pedig személyének és politikájának őszinte hívei, imponáló erőt képviselt volna. Csakhogy mind e két feltétel hiányzott. Tisza Kálmán sokkal inkább volt megtörve, mintsem maga hitte; a kabinet legmarkánsabb új alakjai pedig egyenesen

azzal a célzattal léptek be a kormányba, hogy ott politikai rendszerváltozást képviseljenek. Szilágyi Dezső, akivel pártunkból való kilépése óta nem beszéltem, az első kínálkozó alkalommal a Nemzeti Kaszinóban megszólított, megmagyarázta tárcavállalásának indokait, kifejtette, hogy új szellemet akar a kormányzatba hozni, hangsúlyozta, hogy ebben az ellenzék támogatására számít, hogy meg kell egymást értenünk, sőt egyenesen felszólított arra, „hogyan legyünk nagyon követelők”. A következmény megmutatta, hogy ebből a nagy felbuzdulásából, nagy erők e csoportosulásából, milyen kevés eredmény keletkezett, aminthogy másként nem is lehetett, mivel az „új rendszer” a megújodást kizárólag a szoros értelemben vett belügyek terén kereste és kifejezetten ragaszkodott a „közjogi konzervativizmushoz”, mely kizárta a katonai kérdések bolygatását. Ez a status quo-politika pedig más rendszerrel és más eszközökkel, mint az eddigiekkel, nem volt fentartható.

Egyelőre azonban az ellenzék zöme is osztozott az új miniszterek illúzióiban és saját diadalaként ünnepelte a kabinet átalakítását. A függetlenségi párt visszavonult a tiszta elvi álláspont hirdetésének kényelmes talajára, az én pártom pedig (melyet ezentúl „nemzeti pártnak” fogok nevezni, bár ezt a nevet csak később vette fel) megelégedett azzal, hogy a közjogi defenzívában sikert aratott, és semmi kedvet sem mutatott arra, hogy ezen a területen offenzívába menjen át. Pártom e hangulatát tükrözi vissza közvetlenül a véderővita és a kabinet átalakulása után Jászberényben elmondott beszámoló-beszédem, melyben bizalmamat fejeztem ki az új miniszterek reformtörekvései iránt, de egyúttal élesen kidomborítottam e törekvések összeférhetetlenségét Tisza Kálmán politikai egyéniségével. Csak a beszéd végén emeltem ki, hogy ennek a különben rokonszenves reformpolitikának, illetve sikerének, nemcsak Tisza Kálmán áll útjában, hanem az a kardinális hibája is, hogy a közjogi területet gondosan kerüli. „Reformokat ígérnek, — így szóltam, — a belügyek terén. Ezek szükségesekek; ezek ha helyes alakban kerülnek a parlament elé, számíthatnak támogatásunkra. De csupán belügyi reformokkal a nemzet jelenlegi állapotának sérelmeit orvosolni nem lehet. Nagyobb erély, nagyobb önértzet

kell a nemzet képviselőjében kifelé. Nagyobb erély kell a nemzet jogainak, a nemzet elévülhetetlen követelményeinek érvényesítésében a közös ügyek terén, és különösen a katonai politikában." Tovább szólva e témáról, még a következőket mondtam: „Mi ezt az egyetértést (a nemzet és a hadsereg közt) arra akarjuk alapítani, hogy távolittassék el mindaz, ami még ma hadseregünk intézményeiben Magyarország közjogi állásával teljesen össze nem egyeztethető, a magyar nemzeti önérzetet sérti, a hadseregnek a magyar nemzettel való indentifikációját megakadályozza, vagy megnehezíti." Közjogi és katonai politikámnak folytonosságát tehát fen-tartottam, de előtérbe én is a belügyi reformkérdéseket helyeztem és ezentúl, egészen Tisza Kálmán formai bukásáig, a közte és a reform-miniszterek közt fennálló benső ellentét volt parlamenti működésem fő témája. Így különösen az 1890. évi budgetvita alkalmával elmondott beszédemben, ahol Szápáry Gyula földmívelési miniszternek az a férfias nyilatkozata, hogy ő, mint pénzügyminiszter, hibákat követett el, nem tudott sikert elérni, és ebből a miniszteri székből való távozás által levonta a konzekvenciát, adott alapot arra, hogy Tisza Kálmánt a minisztertársa által adott e példa követésére felhívjam.

Tisza Kálmán bukása 1890-ben csakugyan be is következett; közvetlen előzményei pedig az egész helyzetre, a nemzet és az uralkodó egymáshoz való viszonyára annyira jellemzőek, hogy azokról itt külön kell megemlékeznem. A fölöttébb érdekes epizód leforgása a következő volt:

Az 1879-ben vagy 80-ban megalkotott honossági törvény szerint az a magyar honos, aki 10 esztendeig szakadatlanul külföldön tartózkodott, ezzel ipso jure elvesztette honosságát, hacsak nem jelentette ki az illetékes magyar közigazgatási hatóság, vagy az osztrák-magyar monarchia valamely követségi, vagy konzuli hivatala előtt, hogy azt megtartani kívánja. Mivel abban az időben, amelyről most írok, a törvény szentesítése óta tiz esztendő letelt, a kérdés égetővé vált, egy nagy száműzöttünk: Kossuth Lajos személyére nézve. Ő állandóan külföldön tartózkodott, és mivel a fennálló törvényes állapotnak nem akarta magát alávetni, a törvény által kívánt nyilatkozatot nem tehette meg. Világos

volt tehát, hogy a folyó évnék egy bizonyos napján Kossuth Lajos elveszti magyar állampolgárságát. Őt magát ez a gondolat végtelenül elkeserítette, de bántotta a magyar közérzetet, olyanok lelkében is, akik Kossuth Lajos politikájától teljesen távol állottak. Megindult tehát a mozgalom, először a függetlenségi párt körében, azután mindig szélesebb hullámkörökben, hogy külön törvény által, vagy pedig a törvény illető intézkedésének általános érvényű módosításával, Kossuth Lajos kiközösítésének elejét vegyűk. Kormány és többség bizonyára szívesen engedtek volna ennek a kívánságnak, de nyilvánvalóan lehetetlen volt ilyen törvény megalkotásához az uralkodó hozzájárulását megnyerni. Formailag nagyon védhető volt az az álláspont, hogy valakinek, bárminő nagyember is, a törvénnyel szemben tanúsított reniten-ciája nem lehet ok a törvény megváltoztatására. Arra a hangulatkeltő mondatra, hogy : „Kossuth Lajos csak megérdemli, hogy az ő kedvéért külön törvényt csináljanak”, én is azt válaszoltam : „Kossuth Lajos igen, de az az álláspontja, hogy a törvénnyel szembehelyezkedik, nem”. De vannak egyéniségek és helyzetek, amelyek erkölcsi és politikai jelentőségüknél fogva nem szoríthatók a formai törvényesség korláta közé, illetve : melyekre vonatkozólag módot kell találni arra, hogy a formai törvényesség és a történelmi erőket képviselő érzelmek összeütközésbe ne kerüljenek. Nagystilű nemzeti és dinasztikus politika Kossuth Lajos esetében is megtalálta volna erre az utat, mondjuk : egyszerűen egy novelláris törvény megalkotásával, mely az alaptörvényben kitűzött határidőt további 10 esztendőre kitolja, amit általános tekintetekkel könnyű lett volna indokolni. Itt azonban, valamint Kossuth Lajos személyét érintő minden kérdésben, nyilvánvalólag fal előtt állott a kormány. Tisza Kálmán meg akarta kerülni ezt a falat, azt az igen elmés javaslatot jelentette be a képviselőháznak, hogy, nem ugyan új törvény, de hiteles törvénymagyarázat alakjában, a honossági törvény által kívánt honosságfentartó nyilatkozattal egyenlő hatálynak mondassék ki magyar hatóságokhoz intézett minden olyan nyilatkozat, amelynek természetéből folyik, hogy a nyilatkozatot tevő magyar állampolgár akar maradni, p. o. valamely község diszpolgárságának elfogadása. Mivel Kos-

suth Lajos az utóbbi évtizedben is számtalan város vagy község által diszpolgárrá választatott és azt mindig elfogadta, ezen az uton az ő magyar állampolgársága fentartatott volna. Az országgyűlés ezt az expedienst is szívesen fogadta; ámde hiteles törvényt magyarázathoz a király hozzájárulása is szükséges, ezt pedig Tisza Kálmán nem tudta kieszközölni. Lehet, hogy akkor, amikor hatalma tetőpontján állott, ki tudja szorítani, ha állását köti hozzá; de a véderőjavaslat kudarca után már nem volt az udvar szemében az az ember, aki „mindent keresztülvisz”, inkább már kifacsart citrom volt, és így nem tartották érdemesnek, hogy az ő kedvéért ezt az erkölcsi áldozatot hozzák. Tisza Kálmán megragadta az alkalmat egy „szép bukáshoz” és azzal az indokolással, hogy a Kossuth-ügyben tett ígéretét nem tudja beváltani, bejelentette lemondását. Minisztertársai nem azonosították magukat vele, pedig ebben az ügyben helyes lett volna ezt tenniök. De ők sem igen bánták, ha az „öreg generális” elmegy és némelyikükénél, így jelesül Szilágyi Dezsőnél, a formai jog tisztelete ez esetben erősebb volt a történeti érzéknél. Én ezért annál kevésbé tehetek neki szemrehányást, mert én is hasonló hibába estem, bizonyára minden opportunisztikus mellékgondolat nélkül. A Tisza Kálmánt felváltó Szápáry-kormány azt az álláspontot képviselte, hogy nincs itt semmi intézkedésre szükség, a törvény — törvény mindenkire nézve. Ha Kossuth Lajos magyar állampolgár akar maradni, amit mindannyian melegen óhajtanak, teljesítse a törvény által kívánt formaságot; ha ezt nem teszi, viselje a következményeket, bármi fájdalmas is ez a magyar nemzetre nézve. A törvény feltétlen érvénye mindenkivel szemben olyan elv, amelynek sértetlensége fölötté áll a legtisztéletreméltóbb érzelmeknek is. Ezt az okoskodást én is magamévá tettem, ebben az irányban fel is szólaltam. Talán öntudatlanul hatott reám egy lélektani motívum, mely arra késztetett, hogy, miután a véderővita alatt a népszerűség napfényében sütkéreztem, valami népszerűtlen dolgot cselekedjek, ami közelebb hoz régi tradíciómhöz és elvált a szélsőbali szövetségtől. Tény az, hogy a dolog sokkal simábban ment, mintsem mindenki hitte; a Tisza Kálmán bukása fölött érzett öröm a szélsőellenzéknél is lohasztotta az elkeseredés hevét.

Szükségesnek tartom azonban, hogy itt megálljak és az ugynevezett Kossuth-kérdésnek néhány szót szenteljek. A kérdés pusztán érzelmi téren mozgott, mert Kossuth Lajos nem is akart érvényesülni, vagy elszakadási elméletének híveket szerezni a magyar politikában. De azért érthető volt az uralkodó idegenkedése attól a férfiutól, aki 1849-ben a dinasztia trónvesztését kimondotta és száműzésében is fenntartotta azt az elméletét, hogy az osztrák császári és magyar királyi trón birtoklása összeférhetetlen. Másrészt nem volt név, amely a magyar nép széles rétegeinek érzelmi világán annyira uralkodott, mint Kossuth Lajosé. Az egész magyar parasztság benne látta felszabadítóját a jobbágyság bilincseitől és „Kossuth apánk”-nak nevezte; a magyar függetlenségi eszme pedig benne testesült meg, bár olyan alakban, t. i. az elszakadás alakjában, amelyben azt a kiegyezést követő időkben egyetlen magyar párt vagy komoly politikai tényező sem akarta megvalósítani. A függetlenségi párt is határozottan és utógondolat nélkül a personálunió alapján állott. Kossuth Lajos ismételten mondta és a valósághoz hiven mondta, hogy neki Magyarországon nincs pártja. A Kossuth-kultusz tehát, milyen természetes, annyira veszélytelen volt, annál veszélytelenebb, minél kevesebb akadály gördítették eléje. Nem egy helyen, az intelligencia hajlékaiban úgy, mint a parasztházakban, egymás mellett láttam a falon Ferenc József király és Kossuth Lajos arcképét; sőt a későbbi időkben, harmadiknak Ferenc Ferdinándot is, mióta ő lett a trónörökös. Ha az uralkodó csak egy lépést tesz, amelylyel azt mutatja, hogy megérti és nem kifogásolja a magyar népnek Kossuth Lajoshoz, mint tagadhatatlan jövőjéhez való ragaszkodását, ha Kossuth Lajos halála után, temetésénél képviselteti magát, vagy bármely kegyeletnyilvánítással föléje tud emelkedni az egyéni érzékenységnek és beleilleszkedik a nemzet érzelmi világának e részébe is, óriási eredményt ér el a teljes összeforrasztás érdekében.

Többször iparkodtam ezt Ferenc Józsefnek megmagyarázni, t. i. azt, hogy hogy nincs ellentét a magyar nemzet dinasztikus hűsége és Kossuth-kultusza közt; hogy a magyar nemzet nem volna becsülésre méltó, de öfelsége sem bízhatna benne, ha egy olyan nagy jóttevőjét, minő Kossuth Lajos volt,

a tömegek felszabadítóját, el tudná felejtetni. A király ezeket a fejtegetéseimet is, mint minden másnemű előterjesztéseimet, figyelemmel és a neheztelés minden külső jele nélkül végighallgatta, de soha egy szóval nem válaszolt reájuk. Egyebekben, mikor olyasmit adtam neki elő, amivel nem értett egyet, vitába szokott bocsátkozni; de ezt a témát hallgatással intézte el. Pedig mily nagy vonás lett volna egy kiengesztelő királyi gesztusban, legalább Kossuth Lajos halála után! De éppen a nagy vonás az, ami a Habsburgok politikájából, legalább magyarországi politikájukból, mindig hiányzott. Lehet az is, hogy mi, közönséges halandók, nem tudjuk eléggé megérteni az uralkodók pszichológiáját és nem tudjuk magunkat abba beleélni, hogy mit jelent az ő szemükben a trónvesztés kimondása. Akármint volt, még a halál sem enyhítette az uralkodó merevségét Kossuth Lajos emlékével szemben. A Wekerle-kormány állása talán főleg azért rendült meg, mert Kossuth Lajos hamvainak hazahozatalát és inpozáns temetését, bár abban részt nem vett, jóindulatúan előmozdította. Azontul sem jelenhetett meg a kormánynak tagja Kossuth emlékének szentelt bármely ünnepélyen, mindaddig, míg Kossuth Lajos fia öfelsége minisztere lett. Ettől az órától kezdve hallgatagon meg volt engedve — mert alig volt gátolható — a kormány részvétele ilyen ünnepélyeken. De, ki tudja, mennyivel járult hozzá ez a körülmény is a koalíciós kormány állásának megrendüléséhez. Pozitív támasztópontjaim ez irányban nincsenek.

Tisza Kálmán utóda — amint már mondtam — Szápáry Gyula lett. A földművelési tárcát Bethlen András gróf vette át, a belügyet Szápáry magának tartotta meg. Más változás a kabinetben nem történt. Azt már előbb kellett volna mondanom, hogy a rekonstruált Tisza-kabinetben a honvédelmi tárcát Fejérváry tartotta meg, aki megmaradt a Szápáry-kabinetben is. Ő valóságos intézmény volt, a király bizalmas embere, akinek állását nem érintették a politikai változások. Ilyen volt a magyar parlamentárizmus. Egyénisége különben rokonszenves volt az ellenzék előtt is, de politikailag nem tartozott körünkbe, értve „körünk” alatt a magyar politikusok körét, pártkülönbség nélkül. Ő egyszerűen a honvédelmi minisztérium élére kivezényelt császári (és királyi)

tábornok volt, miglen, egy súlyos konfliktus idején, a miniszterelnökségbe kommandírozták.

Az ellenzék a Szápáry-kormányt elég rokonszenvesen fogadta, azért, mert nem Tisza Kálmáné volt. Ha azonban párthiveim egynémelyike fuzionális és kormányrajutási gondolatokat táplált, ezeket hamar kiábrándította az új miniszterelnök programbeszéde, melyben erősen hangsúlyozta a közjogi konzervativizmust és azt, hogy a szabadelvű-pártra kíván támaszkodni. Én replikámban hangsúlyoztam arra való készségünket, hogy a bejelentett reformokat, különösen a közigazgatási reformot, ha megfelel azoknak a föltételeknek, amelyekhez a mi koncepciónk szerint kötve volt, támogatjuk, de hogy erre nézve a szabadelvű-párt hagyományai miatt erős kételyeink vannak. Ezért és a kormány közjogi hitvallásának elégtelensége miatt ellenzéki hadállásainkban meg kell maradnunk. Pártom különben megerősödött olyan oldalról, amelyről nem vártam. Tisza Kálmán legszemélyesebb hivei közül néhányan, köztük Horváth Gyula és Bethlen Gábor, csatlakoztak hozzánk. Szápárynak főispáni kinevesei keltettek nálunk az erélyes nemzeti politika szempontjából visszatetszést. A párt élete ezzel tagadhatatlanul új lendületet nyert, különösen Erdélyben. Horváth Gyula egy jól megindult hirlapi organumot is hozott magával, az általa szerkesztett Magyar Hirlapot. Hogy új barátaink gondoltak-e valamely áthidalásra köztünk és Tisza Kálmán közt, nem tudom; tény, hogy ügyünket teljes lojalitással és odaadással szolgálták és hogy az ellenzékiiségbe kissé belefáradni kezdő testületbe új agilitást hoztak.

A Szápáry-kormány első éve minden jelentős esemény nélkül mult el. A kormányzat terén valóban bizonyos enyhülés mutatkozott a párturalom ridegségében. Ellenzéki egyéniségek is kaptak meghívót udvari ebédekhez, ami a Tisza-uralom idején, a delegációs ebédek kivéve, sohasem történt. Ezt a különben jelentéktelen részletet jellemző volta miatt emlitem föl. De különösen Szilágyi Dezső váltotta be a tekintetben az egyéniségéhez fűzött reményeket. Birói, sőt ügyészi kinevezéseiben igazán felülemelkedett a pártszempontokon. A közjogi téren azonban sajnos, nem maradt azon a magaslaton, amelyre őt a közvélemény, a mi véleményünk

is, helyezte. 1891 elején a konzuli biráskodás reformjára vonatkozó törvényjavaslatot nyújtott be. Ezt a biráskodást honosaink fölött is, az 1718. évi passarovici béke alapján a Törökbirodalomban és egyéb szerződések értelmében az egész keleten, elsőkön a csász. és kir. konzulok gyakorolták, másodfokon pedig egy osztrák főtörvényszék. Hogy ez az állapot anomália volt, azt mindenki tudta, de a dolognak nem túl nagy gyakorlati jelentősége miatt, sokáig nem nyultak hozzá és nem is nagyon sürgetté senki. Valamely napon Szilágyi ragyogó arccal elmondja nekem, hogy ő ezt a kérdést megoldotta és legközelebb benyújtja az erre vonatkozó törvényjavaslatot. Elmondta a reform alapgondolatait is, hogy t. i. az elsőkön megmarad a közös konzul birói funkciója, a magyar törvény alapján; másodfokon pedig egy Konstantinápolyban felállítandó közös törvényszék fogja azt gyakorolni. Én nem titkoltam megdöbbenésemet közös birói intézményeknek tervbevetett törvénybeiktatása felett és kértem Szilágyit, hogy gondolja meg jól a dolgot. Ő azonban már megállapodott az osztrák kormánnyal és nagy haraggal hátat fordított nekem. Valóságos összeveszés lett belőle. Pár évig nem beszéltünk egymással; de erről én igazán nem tehettem. Én teljes objektivitással, ámbár meglehetősen élesen bírálтам a javaslatot és ez a vita parlamenti pályám fénypontjai közé tartozik. Természetesen Szilágyi is tehetsége legjavát adta ki ennél az alkalomnál és így sikerült is neki a látszatot a be nem avatottak előtt megővni. Bővebben nem akarok ezekre kiterjeszkedni, mert a politikai helyzet kialakulására csak annyiban voltak befolyással, hogy hosszú időre áthidalhatlan árkot ástak köztem és Szilágyi közt, ami talán hozzájárult ahhoz, hogy ő mindinkább a közjogi konzervativizmus karjába vesse magát.

A Szápáry-kormány legfontosabb, bár gyászos kudarcával végződött ténykedése a közigazgatási reformjavaslat benyújtása volt. A reformjavaslat nagyjából megfelelt annak a programnak, amelyet a nemzeti párt Sennyeitől örökölt, és hosszú vajudás után egyértelműleg magáévá tett. Az ugynevezett „állami közigazgatást” akarta létesíteni, kinevezett tisztviselőkkel; azokat a közszabadsági biztosítókat azonban, amelyek a mi koncepciónkban a refor-

mot kiegészítették volna, a javaslat csak igen tökéletlenül tartalmazta. Mi kívántuk a valódi önkormányzati jogok kiterjesztését és biztosítását, a közigazgatási bíráskodás független szervezését, a tisztviselők fegyelmi jogának olyan szabályozását, mely a kormányzat önkényeskedését velük szemben kizárja. Mindez a javaslatból hiányzott, vagy csak töredékesen foglaltatott benne. Épp annyi okunk lett volna tehát visszautasítani, mint elfogadni. Én, pártom nagyrészenek kívánsága ellen, bizonyos feltételek kikötésével, az utóbbira határoztam el magamat. Előbb magántanácskozások útján, később a bizottsági tárgyalások során valóban sikerült is a javaslaton lényeges módosításokat eszközölni önkormányzati szellemben. A közigazgatási bíráskodás és a fegyelmi jog tekintetében kötelező kormánynyilatkozatok történtek. Ezen az alapon egész erőmmel támogattam a javaslatot, ami a függetlenségi párton nem csekély ingerültséget váltott ki; pedig ismerték régi álláspontomat és így a politikai etika szempontjából nem kifogásolhatták eljárásomat. De annak a pártnak mindinkább sajátosságává vált, hogy az övével ellentétes nézetek kifejtését nem tudta nyugodtan meghallgatni. Míg én ekként a másik ellenzéki párttal egyidőre összevettem, a kormánypártnál is több mint hüvös fogadtatásban részesült „ingyen” felajánlott támogatásom. Nem hittek ott az „ ingyenesség ”-ben, féltek attól, hogy valami hatalmi osztozkodás lesz belőle, aminek gondolatát pedig — a közjogi téren fennálló nézeteltérésekre hivatkozva — a vita első napján elmondott beszédemben magamtól és pártomtól határozottan elutasítottam. A „közeledésünk” folytán a szabadelvű-pártban beállott idegesség arra a kijelentésre készítette a miniszterelnököt, hogy pártja a javaslatot nem mások támogatásával, hanem pusztán saját erejéből akarja keresztülvinni. Ez az udvariatlan visszautasítás természetesen élénk visszatetszést idézett elő pártomban, és, bár engem nem ingatott meg elhatározásomban, nagyon elmérgesítette a viszonyt köztünk és a kormány közt. A miniszterelnök különben magára maradt javaslata védelmében. Nyílt titok volt, hogy Szilágyi azt nagyon tökéletlen műnek tartotta. Nem is lépett mellette sorompóba egyetlen felszólalással sem, bár e téren előbb — az ellenzéken — kifejtett működése folytán, ezt tőle

mindenki várta. Így hallgatása, sőt az egész vita alatt szinte tünető távolléte, a politikai pletykának bőséges táplálékot nyújtott. Ilyen körülmények közt a függetlenségi párt neki-bátorodott egy mindinkább obstrukciós jellegű, igen éles harcnak, elannyira, hogy a kormány nem remélhette a 277 szakaszból álló javaslat letárgyalását az országgyűlés mandátumának még fenmaradó ideje alatt. Arra határozta tehát el magát, hogy megelégszik a javaslat két első szakaszának törvénybeiktatásával, amely csupán azt az elvi kijelentést tartalmazta, hogy a megyei közigazgatás állami feladat, melyet kinevezett tisztviselők végeznek. Ez a csodabogár, a ténynek ellentmondó e kijelentés, csakugyan belekerült a törvénytárba és ott diszlett, miglen a koalíciós országgyűlés azt „hatályon kívül” nem helyezte, bár nehéz lett volna megállapítani, hogy miben állott hatálya. Ehhez a manőverhez azonban, amely nem leplezte, hanem csak nevetségességgel tetézte a kudarcot, mi nem járultunk hozzá. Mikor a miniszterelnök az erre vonatkozó indítványt beadta, alkalmam volt a pártommal szemben tanusított udvariatságot megtorolni, amit akkor már a reform veszélyeztetése nélkül tehettem. Tettem pedig abban az alakban, hogy pártom forró háláját fejeztem ki a miniszterelnöknek a vita elején tett azon kijelentéseért, hogy nem mások támogatásával, hanem kizárólag a szabadelvű-párt erejéből akarja keresztülvinni a javaslatot, mert valóban irigység nélkül engedhetjük át neki és pártjának az elért fényes eredmény egész dicsőségét. E kifejtéseimnek a függetlenségi párt is tapsolt; szent volt ismét köztünk a béke.

VIII.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI ÉRA

A közigazgatási reformkérdésnek e siralmas megfeneklésén kívül a Szápáry-kormány még más súlyos nehézségekkel is küzdött. Egészen váratlanul egyházpolitikai bonyodalmakba került bele, amelyekből azután messze kiható következmények keletkeztek. Mivel ez az ügy a magyar politikai viszonyok kialakulására mai napig érezhető befolyást gyakorolt, szükséges az előzményeivel is foglalkoznom, melyek a most tárgyalt eseményeket megelőző időkbe nyulnak vissza.

A bonyodalom a vegyes házasságok ügyéből — illetve az ilyenekből született gyermekek vallásának meghatározásából — keletkezett. A magyar közéletnek régi ismerőse volt ez a kérdés, melynek érintésétől mindenki fázott. Tisza Kálmán egyáltalán gondosan került minden egyházpolitikai kérdést és ezt igen bölcsen tette; ha valahol, ezen a téren helyén volt a „quiet non movere” elve. A derék, doktrinär Irányi Dániel minden évben, a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásánál, beadta ugyanazt a határozati javaslatot, amely törvényt kívánt alkotni a vallásszabadságról és a polgári házasságról; Tisza Kálmán pedig mindannyiszor kijelentette, hogy a vallásszabadság Magyarországon gyakorlatilag teljesen megvan, teoretikus törvényalkotást tehát nem kíván, ilyennek megkísérlése legfeljebb fölösleges vitákat és bonyodalmakat idézhet elő; a polgári házasságot illetőleg pedig halasztó álláspontot foglalt el, miglen egyszer (1882-ben) a keresztények és zsidók közti polgári házasságkötésre vonatkozó törvényjavaslat beadására hatá-

rozta el magát, melyet azonban a liberális közvélemény is hidegen fogadott. Közszájon — mint már elmondtam — egyszerűen „zsidóházasságnak” nevezték és, amikor a főrendiházban megbukott, senki többé rá nem hederített.

A Szápáry-kormány szeretne volna ezen a ponton Tisza Kálmán tartózkodó politikáját folytatni és nem is gondolt mélyebbreható politikai akcióra, midőn gróf Csáky Albin kultuszminiszter 1890 február havában az úgynevezett elkeresztelési rendeletet adta ki. E rendelet, az egész bonyodalom kiinduló pontja, a következő előzményekből nőtt ki. Az 1868 : LIII. tc. (a keresztény hitfelekezetek egymáshoz való viszonyáról) akkép rendezte a vegyesházasságból született gyermekek vallásának kérdését, hogy a fiúk az apa, a leányok az anya vallását követik, és hogy minden ezzel ellenkező megállapodás semmis. A katolikus egyház, mivel csak olyan vegyesházasságokat részesít áldásban, amelyeknél az összes gyermekeknek katolikus vallásban való nevelése biztosítottatik, ezzel a törvénnyel sohasem barátkozott meg; viszont a protestáns egyházak valóságos palládiumnak tekintették, nélkülözhetetlen biztosítéknak a katolikus egyház igazi vagy vélt hatalmi tulsúlyával szemben. A magam felfogása szerint a szülők egyező elhatározási szabadságának e korlátozása semmikép sem indokolható és a gyakorlatban bizonyos kuforrása a bonyodalomnak; szerintem paritásos államban egyedül a porosz törvényhozás rendelkezése helyes, amely általános szabályként ugyanazt állítja fel, amit az idézett magyar törvény, de azzal toldja meg, hogy ameddig a szülők gyermekük vallására nézve egyetértőleg határoznak, senkinek sincs joga abba beleavatkozni. De, abban az időben legalább, amelyről most szólok, nem találtam protestáns férfiut, aki ezt az álláspontot elfogadta volna. A gyakorlat azonban rácáfolt a törvényre. Sok vegyesházasság kötöttett akkép, hogy a nem-katolikus fél a katolikus egyház által a gyermekek vallásos nevelése tekintetében kívánt kötelezettséget vállalta, és csak ilyenek voltak a katolikus templomban köthetők. Máskülönben segített a dolgon az 1841. évben kiadott Gergely-féle rendelet, mely szerint a katolikus egyház a protestáns lelkész előtt kötött házasságokat is — bár tiltotta, de — érvényeseknek elismerte. Az összeütközésre

akkor állott elő anyag, amikor vegyesházasságból született gyermeket, akinek a törvény szerint protestáns vallásban kellett volna neveltetni, a fentjelzett megállapodások, vagy későbbi egyértelmű szülői elhatározás folytán katolikus pap keresztelt meg. Nem teszem hozzá, vagy megfordítva : nem tudok rá esetet, hogy katolikus pap a szülők egyező akaratával szemben egy gyermeket egyházának követelt volna. Ilyenkor a protestáns lelkészek számos esetben vádat emeltek a katolikus papnak ezen cselekménye ellen, mely általánosan az „elkeresztelés” terminus technicussal jelöltetett meg. A vádak birói utra tereltetvén, a kir. Kuria úgy döntött, hogy, a keresztelés az összes keresztény egyházak közös felvételi szertartása lévén, melyet minden keresztény végrehajthat, a keresztelés ténye, bárki végzi, csak általánosságban a kereszténységbe való felvételét jelenti az illető gyermeknek és nem prejudikál annak, hogy milyen keresztény felekezetbe fog tartozni. Nem akarom ezt a döntvényt, melyet bizonyára egy kellemetlen ügy elsimitásának dicséretes szándéka sugallt, jogászai, vagy éppenséggel theologiai szempontból bírálat tárgyává tenni ; egyidőre csakugyan nyugvóponthoz juttatta a kérdést, de véglegesen meg nem oldotta. Előállott az ugyanis újból, minden olyan esetről, amelyről a protestáns lelkésznek tudomása volt, mihielyt az illető gyermek az iskolakötelezettség éveibe lépett ; mert akkor meg kellett állapítani, hogy milyen vallásoktatásban részesüljön, sokszor azzal az — etikai szempontból nem eléggé elitélhető eredménnyel, hogy az a szerencsétlen gyermek a családban és az iskolában két egymással ellentmondó vallási irányítást nyert. De előállott a kérdés az anyakönyvi bejegyzéssel kapcsolatosan is, mivel a keresztelő katolikus lelkész az általa keresztelt gyermeket mindig katolikus vallásnak jegyezte be. Abban az időben, szerint protestánsnak kellett volna lennie. Abban az időben, amelyről szólok, a protestáns egyházak főképp e törvényellenes anyakönyvi bejegyzések miatt panaszkodtak, mert velük szemben csakugyan igen sokszor lehetetlen volt egyházuknak a gyermekhez való törvényen alapuló jogait érvényesíteni. Az egyházi anyakönyvek ugyanis, külön állami anyakönyvezés nemlétében, állami érvénnyel is fel voltak ruházva, állami közokirat jelleggel bírtak.

Elfogulatlan szemmel nézve a dolgot, ez az egész bonyodalom csak a fennálló törvény képtelenségét bizonyította. Hogy valamely egyház egy gyermekhez, törvény alapján, a szülők egyező akarata ellenére is jogot formálhasson, az csakugyan képtelenség. De amint a dolgok akkor állottak, ez az ügy hatalmi kérdéssé fajult el két egyházi felfogás közt, és így természetszerűen előnyben részesült az, amely birtokban volt, amely a létező törvényre hivatkozhatott és annak végrehajtását követelte. Már az előbbi — különben nagyérdemű — kultuszminiszter, Trefort Agoston, mindenféle rendelettel iparkodott a helyzeten segíteni és csak azáltal került el az összeütközést, hogy e — kelletlenül kiadott — rendeleteknek meg nem tartásával nem törődött. De Csáky Albin egészen más egyéniség volt. Ő mindent, amit csinált, nagyon komolyan vett és nem tudott egy labilis, folytonos panaszokkal és kontroverziákkal tele állapotba belenyugodni. Valóban rendet kívánt teremteni és ebből a célból adta ki híressé vált elkeresztelési rendeletét, mely szerint, a Kuria döntvényének értelmében, minden lelkész végezheti ugyan a vegyesházasságból született gyermek keresztelését, de, ha ez a gyermek törvény szerint más egyházhoz tartozik, köteles ennek az egyháznak illetékes lelkészét az ottani anyakönyvbe való bejegyzés végett bizonyos határidőn belül a születés és keresztelés tényéről értesíteni. E kötelesség mellőzését a rendelet kihágásnak minősítette és jelentékeny pénzbírsággal sújtotta, talán szabadságvesztéssel is, erre határozottan nem emlékszem.

Ebből a rendeletből keletkezett a bonyodalom.

Gróf Csáky Albin teljes jóhiszeműséggel járt el. A rendelet kiadása előtt katolikus egyházi férfiakkal tanácskozott, akik ebbe a megoldásba meg látszottak nyugodni. De a katolikus fő- és alsópapságnak tulnyomó többsége megtagadta a végrehajtását, mint lelkiismeretével ellenkezőt, és erre az álláspontra helyezkedett a legfőbb egyházi tekintély is. Katolikus lelkész valóban nem működhetik közre abban, hogy valamely gyermek más vallásfelekezetnek adassék át. Mit lehet már most tenni? Képtelenség volt az egész katolikus papságot végigbírságozni, mert lelkiismeretével ellenkező ténykedést nem akart végbevinni. Az a néhány bírságolás,

amely valóban eszközöltetett, kinos hatással volt az egész közvéleményre. Másfelől épp oly lehetetlennek mutatkozott azt a törvényt, amelyhez az egész hazai protestantizmus — bár, szerintem, téves felfogásból — mint az egyenjoguság palládiumához ragaszkodott, eltörölni, vagy annak komolyan megkísérelt végrehajtásáról lemondani. Valóban nem mutatkozott a kibontakozásnak más utja, mint az állami anyakönyvezés önálló szervezése; mert az anyakönyvi státusznak a törvénnyel egyezni kell, de ha ez a törvény az egyházi felfogással ellentétbe kerül, nem lehet az egyház közegeit arra kényszeríteni, hogy végrehajtását ők eszközöljék.

Az elmék valóban ebben az irányban igazodtak el. Az 1891. évi költségvetés tárgyalásakor a vallás- és közoktatásügyi tárca vitája majdnem kizárólag e körül a téma körül forgott. Nekem is nyilatkoznom kellett és helyzetem elég nehéz volt. Egyénileg elítéltem az 1868: LIII. tc.-nek a gyermekek vallására vonatkozó határozmányait; de pártomnak voltak kiváló protestáns tagjai — csak Horváth Lajost, Szentiványi Árpádot és Kovács Albertet említem — akik e tekintetben épp úgy gondolkodtak és éreztek, mint egész felekezetünk. Egymagában véve tehát nem tűzhettem ki célul a törvény módosítását pártbomlás előidézése nélkül. Csupán egy mód volt arra, hogy a protestáns egyházak is megnyugvással fogadják e szívükhöz nőtt „biztosíték” megszüntetését: vagyoni helyzetüknek az 1848: XX. tc. szellemében való javítása (kapcsolatosan a katolikus autonómia szervezésével) és teljes fordulat egyházpolitikánkban; a „quieta non movere” elvének — melyen ugyanis túlhaladtak az események — nyílt elhagyása, az állami és egyházi hatáskörök elválasztása, ami azután nemcsak az állami anyakönyvezést, hanem a házassági jognak pro foro externo állami rendezését és a polgári házasságnak valamely formáját foglalta magában. Én hosszú gondolkodás után elhatároztam, hogy erre az utra lépek és ezt meg is indokoltam egy nagy feltűnést keltő beszédben, mely azzal végződött, hogy az ismert Irányi-féle javaslatához járultam. A katolikus autonómia létesítését és a protestáns egyházaknak az 1848: XX. tc. értelmében való dotálását már egy korábbi beszédemben sürgettem volt.

Ez az állásfoglalásom némely ponton ellentétbe hozott

az egyház elveivel és azért, bármely indok vezetett és bármely haszon származott belőle, elítélendő. Ezt kötelességemnek tartom itt nyíltan kimondani, hogy, ami rossz példaadás eljárásomban foglaltatik, azt ekkép jóvátenni iparkodjam. Mentségemül szolgál, hogy voltak tudományos tekintélyű egyházi férfiak és konzervatív vezérek, akik a kétségtelenül létező gyakorlati szükség szempontjából állásfoglalásomat helyeselték; hogy katolikus folyóiratokban is találtam támasztópontokat arra, hogy paritásos államokban a polgári házasság valamely formája kikerülhetetlen; hogy a vegyesházasságoknál (áttérés útján minden házasság vegyessé válhatott) annak folytán, hogy két különböző bíróság ítelt két különböző jog szerint az egyik és a másik félre nézve, gyakran súlyos jogi bonyodalmak keletkeztek, másfelől pedig igen laza judikatura fejlődött a házassági kötelék szilárdságának rovására, amit valóban máskép, mint szigorú állami házassági jog létesítésével kiküszöbölni nem lehetett; végül, hogy az 1868: LIII. tc.-nek a vegyesházasságokból született gyermekek vallására vonatkozó határozataitól máskép, mint ezekkel a reformokkal kapcsolatosan, szabadulni nem lehetett; pedig ez volt az én egyházam gyakorlati sérelme, holott polgári házasság, állami házassági jog, stb. csak teoretikus sérelmet jelentett. Szóval: amit gyakorlatilag elkerülhetetlennek láttam, azt lehetőleg „olcsón” akartam létesíteni, nehogy olyan mozgalmak keletkezzenek, amelyek a gyakorlati szükség határain tulmennek. Ezek voltak az indokok, melyekkel annak idején lelkiismeretemet megnyugtadni iparkodtam, és valóban olyan meggyőződést szüggéráltam magamnak, amely lelkes és lelkesítő beszédek elmondására képesített. Meg kell azonban vallanom, hogy a pártom összetartására való tekintet is erősen befolyásolta állásfoglalásomat; taktika is belejátszott, úgy hogy éppenséggel nincs jogom etikai magaslatról ítélni más tényezők felett, akiket szintén politikai melléktekintetek téritettek el attól a tiszta elvi állásponttól, amelytől hithű katolikusnak eltérni nem szabad. A következőkből ki fog derülni, hogy az akkor elért, látszólag nagy sikeremen nem volt maradandó áldás.

Visszatérek azonban az események előadásához.

A kormány semmire sem tudta magát elhatározni. A

Csáky-féle rendeletet nem hajthatta végre, mert lehetetlen volt lelkiismeretükre hivatkozó papokat tömegesen megrendszabályozni. Így tehát csak az irritáló hatás maradt meg, de az állami jogrend érvényesítése egy lépéssel sem haladt tovább. És ez a lézengő állapot még az 1892-ben bekövetkezett választásokon túl is hónapokon át fennállott — de erről később.

Érthető, hogy a Szápáry-kormány közigazgatási és egyházpolitikai akciójának kudarca folytán gyengének érezte magát és kerülni kívánt minden nagyobb mérközést abban a parlamentben, amelyben már nem vezetett, hanem tolatott. 1891 őszén tehát szokatlan eljárásra határozta el magát. Melőzve az 1892. évi költségvetés tárgyalását, már október elején benyújtotta az 1892. év első öt hónapjára szóló pénzügyi felhatalmazási törvényjavaslatot. Csak a vak nem látta, hogy ez nem lehet egyéb, mint szabadkéz biztosítása az országgyűlés felosztatására amiért is az indemnítási javaslat körül fejlődött ki hosszú, éles és érdekes vita. Ebben a vitában Szilágyi járt elől; közte és köztem ismét éles összecsapás volt, mely részben a közigazgatási javaslat tárgyalásakor mindkettőnk által tanusított magatartás, részben pedig közjogi magyarázatok körül folyt le. Akkor vette ugyanis fel pártom a „nemzeti párt” nevét, amit nyílt ülésen azzal indokoltam meg, hogy politikánk lényege a nemzeti eszme uralma az állam minden intézményében, tehát a katonai intézményekben is. Ebből indult ki köztünk az 1867. évi intézmények jelentőségének magyarázata körül egy szónoki párbaj, mely az egész általános és részletes vitán végighuzódott; én a vita során négy beszédet mondtam és bennük ismét szónoki képességeim legjavát adtam ki. A vita mindkét részről az élességnek a parlamenti szabályok által megengedett legszélsőbb határáig ment, de ezt soha át nem lépte és mindenestre a magyar parlamentarizmus szebb lapjainak egyikét tölti be. Részemről a vita annak megállapításában kulminált, hogy azokban a reményekben, amelyeket a Szápáry-kormányhoz, mind a nemzeti jogok erélyesebb megvédése, mind a reformtevékenység mezején füztem, keservesen csalódtam; hogy a régi megrögzött párturalom fentartása maradt az uralkodópolitika főcélja, bár epigonok vezetése alatt; hogy tehát vissza kell térnem a

kiméletlen harc politikájához, mind a 67 nemzeti tartalmának kiépítése, mind az igazi reformpolitika érdekében.

Ezzel lépett be pártom az országgyűlésnek 1892 január havában történt feloszlata után, a választási küzdelembe, jobb kilátásokkal, mint valaha. Ezalatt nem a többség elérésének reményét kell érteni; erre a kormányzati befolyásoknak tultengése mellett, amely közállapotainkat jellemezte, gondolni sem lehetett. Hiszen száznál több olyan kerület volt az országban, amelyben az ellenzék még csak jelöltet sem állíthatott, annyira függő állapotban volt ott a választóközönség. Pártom ezenfelül, mint középpárt, a radikális ellenzék ostromának is ki volt téve, amelyet a függetlenségi párt képviselt, régi hagyományaival, eszmekörének a magyar népre gyakorolt elementáris erejével. Ilyen körülmények közt a „jó kilátás” csak annyit jelentett, hogy az eddiginél nagyobb számot értünk el, és ekkép a mi oldalunkon emelkedő, a kormánypárton pedig hanyatló irányzat mutatkozván, a jövő országgyűlésen bekövetkezhető pártbomlásoknál döntő tényezőként szerepelhettünk. Erre, a megcsappant kormánytekin-tély és saját megnövekedett népszerűségem folytán, alapos kilátás volt és ez meg is valósult. A téli időjárás dacára — mely különben az ellenzéki agitációnak inkább kedvezett, mintsem ártott, mert télen faluhelyen is bármely napon lehet a hallgatóságot összegyűjteni, nyáron csak vasárnapokon — egyénileg is teljes erővel vettem be magamat a küzdelembe, egy programmszerű nyilatkozat alapján, amelyet én szerkesztettem és pártom 1892 január 5-én tartott értekezle-tén egyhangulag elfogadott.

E nyilatkozatból, mivel politikai egyéniségem akkori fejlődési stádiumát nézve igen jellemző, egyetmást ide kell iktatnom.

Kiindulópontja annak a nemzeti politikának követelése, amely „minden téren, kifelé úgy, mint befelé, a nemzeti egy-séges erőt és méltóságot juttatja érvényre”. Ime már megnyi-latkozott az a fordulat, amely mindig növekedő öntudatos-sággal egész politikai tevékenységemet áthatotta: a nemzeti élet teljessége, mint magából az élet fogalmából folyó orga-nikus szükség.

A közjogi téren akkor a következőket vontam le ebből a gondolatból :

„És már itt eleve megjegyezzük, hogy a kormány politikája, ha tartalmaz is egyes jó intézkedéseket, éppen azért nem érdemli meg a nemzeti politika nevét, mert *nem minden téren* érvényesíti a nemzeti eszmét, és mert tömérék erőt von el a nagy nemzeti érdek szolgálatától, hogy azokat *saját hatalmi céljaira* pazarolja, úgy az intézmények alkotásában, mint a kormányzatban. Ez képezi az elválasztó ürt köztünk és a kormány közt, jóllehet látszólag több érintkezési pont található azokban a felfogásokban, melyeket némely kérdésben vallunk.

Viszont nem tehetjük magunkévá a függetlenségi és 48-as, vagy a 48-as párt elvi álláspontját sem, mely az 1867. évi kiegyezés megváltoztatását, a közös intézmények megszüntetését tűzi ki célul. Mi azt hisszük, hogy ama kiegyezés talaján is megvalósítható az a teljesen nemzeti politika, melyet előbb jellemeztünk ; azt hisszük továbbá, hogy újabb közjogi harcok felidézése a nemzeti fejlődés folytonosságát megszakíthatná és így a nemzeti megerősödést nemhogy előmozdítaná, hanem inkább fenyegetné.

Mi nemzeti politikát akarunk az 1867-iki kiegyezés alapján ; folytatói vagyunk Deák Ferenc politikájának ; hivei annak a kiegyezésnek, mely tulajdonképen csak formát adott a practica sanctio kettős elvének : a közös védelemnek és Magyarország nemzeti és állami önállóságának. Ugyanezt állítja magáról a kormány és pártja. Ámde az ő politikája ezt a kiegyezést lejtővé teszi, melyen lefelé csusznak az önálló nemzeti és állami létről való lemondásig. Az udvartartásban a magyar királyi korona önállóságának nyoma sincs ; sőt a magyar udvari méltóságok — amelyek többnyire üres címekké lettek — egyes esetekben a magyar közjog előtt ismeretlen udvari hivatalok segédhivatalaivá alacsonyodnak le. A közös intézmények által használt cimerekben és jelvényekben, sőt kifejezésekben is, gondosan kerülük Magyarországnak, mint önálló államnak a megjelölését ; a külföldnek arról tudomása sincs ; állami önállóságunk csupán házi használatra szolgál, a Lajthánál megáll annak elismerése. A közös

hadsereg kiegészítő részét tevő magyar hadseregben nem gondoskodtak arról a legszerényebb nemzeti követelményről sem, hogy magyar katonai nevelés által a magyar szellem és hazafiúi érzés ébren tartassék : sőt még ezt is visszatükröztetik, azzal a hamis ürüggyel, hogy a hadsereg katonai egységével össze nem fér. A véderőtörvény hírhedt 25. §-a a magyar intelligenciára méltatlanul nehezedik. A honvédség nemzeti jellege mindinkább elhomályosodik : még a nemzeti színek használatának a kizárólagosságán is rést ütöttek. A közös intézmények kebelében fölmerülő, Magyarország közjogát és önérzetét sértő kihágások eseteiben komoly megtorlást, igazi elégtételt sohasem nyerünk. Legujabban pedig kormánynyilatkozatokban jutottak kifejezésre olyan elméletek, mintha a kiegyezés nem volna a közös-, valamint a közös egyetértéssel intézendő ügyek taxatív felsorolása, egyebekben pedig az ország teljes önállóságának a fentartása, hanem olyan politika, mely minket mindenféle ügyben az Ausztriával való egyezkedésre utal és hív fel.

Mindezek az állapotok és elméletek ellentétben állanak az 1867. évi kiegyezésnek úgy betűjével, mint szellemével, sőt magának a *pragmatica sanction*nak az alapgonolatával is. Aki *ezeknek* a fentartását akarja, az nem ama kiegyezés, hanem az azóta lábrakapott és mindinkább elfajuló aulikus irányzat híve. Nem csoda, hogy az ilyen politika bizalmatlanságot gerjeszt, mely áthárul magára az 1867-iki kiegyezésre is, és így közjogi állapotaink megszilárdítását kifelé és befelé lehetetlenné teszi. A bizalmat csak az olyan politika állithatja helyre, mely a kiegyezés nemzeti tartalmát érvényre juttatja ; mely a magyar nemzetet meggyőzi arról, hogy ebben a monarchiában minden tényező utógondolat nélkül át van hatva állami önállóságunk tudatától, és hogy minden ezzel ellenkező irányzat nyilvánulása kérelhetlen megtorlással találkozik. És a Habsburgok hatalmának erkölcsi megszilárdulása akkor lesz befejezve, akkor dacolhat az idők minden viharával, ha annak legbiztosabb támasza, a magyar nemzet, önmaga iránt kötelességmulasztás nélkül, kiírthatja szívéből a bizalmatlanság utolsó nyomait is.

Király és haza iránt való kötelességünknek tartjuk tehát e sérelmek orvoslását, e nemzeti követelmények kivívását."

Alig szükséges újból jeleznem, hogy a következtetés itt nem állott arányban a premisszával. Az akkori közvélemény azonban épp úgy, mint a közönség későbbi visszaemlékezése, inkább az utóbbit látta és honorálta.

A választójogi reformról csak annyit mond, hogy „reformálni kell a választási törvényt, főleg abban az irányban, hogy a képviselőház a választási szabadság biztosítása által valóban a nemzeti akarat képviselője legyen." A választási jog kiterjesztésének gyakorlatával alig foglalkoztunk; az általános szavazati jogról nem is szólok. Ezt az eszmét csak a szociáldemokrata-párt hangoztatta, melyet akkor még mindenki quantité négligeable-nak tekintett Magyarországon, és később, a függetlenségi pártból kivált Ugron-frakció, mely ekkép mindnyájunknál több előrelátást tanusított.

Az egyházpolitikai függő kérdésekről a kiáltvány csak ezeket mondja :

„A szabadság elvét akarjuk érvényesíteni a lelkiismeret és a vallás terén, mely erkölcsnemesítő befolyását csak így érvényesítheti teljesen. Az egyházak történelmileg fejlődött önkormányzatát tiszteletben tartjuk és annak áldásait azokra is ki akarjuk terjeszteni, akik azzal még nem bírnak; de kötelességnek tartjuk örködni afölött, hogy az egyházi autonómia soha és sehol államellenes törekvések köpönyegéül ne szolgálhasson. A teljes jogegyenlőséget és viszonyosságot az összes vallásfelekezetekre nézve érvényesíteni kívánjuk, annak minden konzekvenciájával."

Nyilatkozatom egész tendenciája az volt, hogy a közfigyelmet ezekről a kérdésekről elvonva, a nemzeti politika általános és valóban aktuális feladataira irányítsam.

A nemzetiségi kérdésről mondottakat is szükségesnek tartom idézni :

„A szabadság követelményeinek tartjuk, hogy e haza minden polgára, valamint egyéniségének minden más oldalát, úgy anyanyelvét és annak kulturáját szabadon használhassa és fejleszthesse, az állami egység által követelt határokon belül. A magyar nemzeti egység alatt nem a

nyelv szerinti erőszakos magyarosítást értjük, hanem a nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelességekben nem ismer különbséget a különböző nyelvű honpolgárok közt és nemzetiségeket, mint közjogi csoportokat, el nem fogadhat. A magyar nyelv ismeretének a terjesztését azonban szükségesnek tartjuk, hogy a nem magyar ajku intelligencia az állami szolgálatból részét kivehesse és ezáltal is minél szorosabban csatoltassék az államhoz, de főleg, mint annak a társadalmi összeforrásnak az eszközét, mely nélkül a politikai egység üres forma marad."

Ezeket kiegészíti a közoktatási politikára vonatkozó tétel:

X „A nemzet szellemi és erkölcsi erejének egyik főtényezője, a nemzeti egységnek egyik leghathatósabb előmozdítója *a célszerűen és nemzeti szellemben vezetett közoktatás*. Az államnak e téren nagy feladatai vannak, különösen a tekintetben, hogy ne tűrjön az országban olyan területet, ahová a kultúra fénye nem hatol és hogy saját kezeibe vegye a közoktatás ügyét mindenütt, ahol az különben nem fejlődne hazafias irányban. De az állam ereje az egész nagy kulturális feladat teljesítésére elégtelen. Már ebből az okból is, de a szabadság elvéből is, a közoktatás terén működő társadalmi tényezők, különösen pedig az egyházak e hivatása tiszteletben tartandó. Az államnak azonban birtania kell a szigorú felügyelet eszközeivel, hogy minden tantézetben az oktatás kellő színvonalát és hazafias irányát biztosíthassa; attól eltérést meggátolhasson, illetőleg megtorolhasson. Pozitív támogatást pedig a közoktatás terén működő társadalmi tényezőknek, egyházaknak és másoknak, az állam abban a mértékben nyújtson, amely mértékben működnek azok hazafias szellemben és teljesítenek ekként nemzeti hivatást."

Az itt kifejtett elvekhez mindenkor hű maradtam, különösen akkor, amikor hazánk közoktatásügyét vezettem. Az olvasóra bízom annak megítélését, vajjon ezek igazolják-e a tulhajtott sovinizmus azon vádját, amellyel engem bel- és külföldön illetni szoktak. Jól tudom, hogy a háborús fejlemények következtében a nemzetiségi autonómia terén az itt ki-

fejtetteknél messzebb kell mennünk ; de merem állítani, hogy ezek is megfelelnek a legtisztább szabadelvűség és méltányosság követelményeinek.

A kiáltvány többi részei a belügyi reformpolitika főbb feladataival foglalkoznak, abban az irányban, amely korábbi politikai tevékenységemben megnyilvánult. A verbum regens az államhatalomnak az állam objektív céljaira, nem pedig mellékcélokra való erőteljes szervezése és egyuttal a szabadság biztosítékainak széles körben való létesítése. Ugyanabban az eszmekörben mozognak a kormányzati szellemről elmondottak, amelyeket ide iktatok, mert módfelett jellemzőek arra az egész gondolkodási irányra, melyben a nemzeti párt élt.

„Eddig csupán az intézményekről szólottunk. De van az állami életben egy másik, programpontokban alig körvonalozható, de minden nap érvényesülő és maguknál az intézményeknél is majdnem fontosabb tényező : ez a *kormányzat szelleme*. És e tekintetben még radikálisabb köztöttünk és a kormány között az ellentét, mint az intézmények koncepciójának a terén. *A mi egész kormányzati gépezetünk csucsától egész az utolsó elágazásig nem egyéb, mint a hatalmi politika hálója*. Minden pályán az egyesek boldogulásának, minden helyi érdek érvényesülésének feltételéül oda van állítva a meghajlás az uralkodó politikai irányzat előtt ; különösen a főispáni állás, a mostani rendszer e kedvenc gyermeke, valóságos politikai gondolatrendszerté fajult. Ilyen kormányzati politika mellett a korupció kiirtása lehetetlenség, a stéberség érvényesülése, a valódi érdem háttérbe szorítása szükségképeni következmény. Elborzad az ember, ha elgondolja, hogy a nemzet erkölcsi erejének ilyen folytonos megtámadása hová vezet. Ha valahol, úgy itt : a teljes átalakulás, a kormányzati befolyások irányának tökéletes megfordulása szükséges, és ha egyébként nem, már ezért is kérlelhetlen harcot kell folytatnunk az uralkodó rendszer ellen. Milyen más Magyarország lesz akkor, mikor a hivatalos hatalom kizárólag állami és nemzeti célokat fog előmozdítani, és a párturalmi célok lealázó szolgálatától föl lesz mentve ; mikor a meggyőződések szabadságát mindenki tiszteletben fogja tartani

és azok megtagadása jutalommal nem fog járni; mikor egyedül jellem és tehetség, szorgalom és munka fog kvalifikálni; szolgalelkűség pedig diszkvalifikálni. Annak a kormánynak, amely Magyarországot regenerálni akarja, elég lelki emelkedettséggel kell birnia, hogy gyenge társadalmunkat maga tanítsa önérzetre és független gondolkodásra. Csak így bizonyíthatja be azt, hogy hazáját jobban szereti önönmagánál."

A választások reánk nézve kedvezően folytak le. A katolikus alsópapság nagyrésze erőteljesen támogatott; nem vette nekem rossznéven egyházpolitikai állásfoglalásomat, csak azt látta benne, hogy a Csáky-féle rendelettel és az 1868. LIII. tc.-kel ellentétben állott. Protestáns körökben nagyon megszorodtak támogatóim és a liberálisizmus lobogóját sem lehetett velem szemben kibontani. Azonkívül élénk emlékezetben voltak a véderővita benyomásai, melyek alapján a függetlenségi párt mindenütt, ahol neki magának nem volt jelöltje, erőteljesen támogatta az én jelöltjeimet. Ezzel szemben a kormány és a szabadelvű-párt azon nimbusza, hogy vele, mint örök uralomra szánt tényezővel, kell számolni, erősen elhalványult már; az emberek kezdtek gondolni bukásának lehetőségére is. Mindezeknek a tényezőknek eredménye az volt, hogy pártom közel 70 tagra szaporodott és politikai értelemben véve igen előkelő társaságot alkotott. Egyetlenegy tagja sem volt, aki erkölcsi szempontból kifogás alá eshetett; e tekintetben magunk kiméletlen rostálást végeztünk, mihelyt valamely gyanuok merült fel. Intellektuális tekintetben pedig Szilágyi elvesztésének és Grünwald Béla időközben bekövetkezett gyászos halálának dacára, valóban imponálhatott. Ha politikai pályámnak a függetlenségi párt-hoz való csatlakozásomig lefolyt részét nézem, azt kell mondanom, hogy akkor állottam népszerűségem és befolyásom tetőpontján. Mikor 1892 június havában, a koronázás 25-ik évfordulóját ünnepeltük, és én résztvettem abban a lovasbandériumban, amely őfelségét bevonulásakor kísérte, a közönség olyan ovációban részesített, mely szinte tulment a király jelenlétének tartozó tekinteten. Nem hivalkodásképen mondom el azt; hiszen lesz még alkalmam arról is beszélni, mikor Budapest utcáin épp ellenkező irányu tüntetéseknek

voltam tárgya, és amikor onnan ki kellett bujdosnom ; de ez is hozzátartozik az akkori helyzet képeéhez és a továbbiak magyarázatához.

A kormánynak az a számítása tehát, hogy helyzete a választások által meg fog erősödni, nem vált be ; ellenkezőleg, nevezetesen gyengült és, bár többsége megvolt, nem bírt életrevalóságot mutatni. Az általa felidézett „elkeresztelési” bonyodalom dolgában semmire sem tudta magát elhatározni. Mikor az 1892. évi költségvetés tárgyalása ezen év májusában a kultusztárcáig eljutott, az 1868 : LIII. tc. és az erre vonatkozó kormányrendelet végrehajtása tekintetében ugyanazok a kaotikus állapotok uralkodtak, mint fél évvel ezelőtt, és egyetlen eszme sem merült fel, mely kibontakozást ígért volna. Irányi Dániel megtette szokásos vallásszabadsági indítványát, melyet a miniszterelnök a régi sablon szerint ellenzett, én azonban egy nagyhatású beszédben pártoltam. A mozgalom, mely beszédem nyomán a szabadelvű-pártban támadt, oly erős volt, hogy a kormány az Irányi-féle javaslattal szemben kénytelen volt állásfoglalását megváltoztatni és ahhoz utólag hozzájárulni, úgy hogy a Ház azt majdnem egyhangulag elfogadta. Megjegyzem, hogy Irányi a javaslatnak a polgári házasságra vonatkozó részéből a „kötelező” jelzőt kihagyta, mert ezt kötöttem ki hozzájárulási nyilatkozatom feltételéül. Elöttem a polgári házasság minimuma lebegett, a szükségbeli polgári házasság, körülbelül úgy, mint Ausztriában volt. Nem tartottam szükségesnek ezt beszédemben kifejteni, mert, merem állítani, a kötelező polgári házasságra akkor senki sem gondolt és mindenki úgy tudta, hogy Ferenc József király abba soha beleegyezni nem fog. A továbbiak megértése végett szükségesnek láttam ezt már itt kiemelni.

Ez az incidens ismét éles világításba helyezte a kormány gyengeségét ; látnivaló volt, hogy nem vezet, hanem tolatik, illetve hányatik-vettetik egy olyan kérdés hullámai által, amely iránt a nagyközönség nem viseltetett különös érdeklődéssel, melyet ő maga tett akuttá. A vergődés ezentul is tartott egészen őszig, amikor egy váratlan incidens a helyzetet felborította. A magyar közélet állandó sorvasztó betegségének megállapítására ez az incidens is végtelenül jellemző.

Budavárának főterén közadakozásból honvédemlék léte-

sült, e vár 1849-ben történt elfoglalásának emlékére. Az emlék 1892 őszén készült el és felavatásának ünnepélye küszöbön állott. Az új emlékszobor mintegy nemzeti tüntetést is jelentett, Budavára egy másik terén az osztrák abszolutizmus idején felállított Hentzi-szobor ellen, amely az 1849-ben Budát védő császári csapatok parancsnokának és hősi halálának emlékét örököltette meg, és amelynek eltávolítását a vérmezebbek folyton, de hiába sürgették. Egy előző fejezetben Janszky tábornok esetével kapcsolatosan láttuk, mint fűződött már egyszer Hentzi emlékéhez a hadsereg és a nemzet érzelmi világának ellentéte, illetve ennek az ellentétnek megnyilvánulása: ez az ellentét most Budavára két nyilvános terén, két szoborban, állandó szimbolumot nyert volna. Hogy az uralkodó melyik oldalon állott saját érzelmeivel, az nem lehetett kétséges. Nem is lehetett tőle rossznéven venni, hogy azokkal érzett, akik az ő trónjáért küzdöttek, azokkal szemben, akik azt ostromolták. Az a szép frázis, hogy nemzet és király egyező akarattal fátyolt borítottak a multra, mégis csak frázis volt. A múlt emlékeket hagyott maga után és azokat elfojtani nem lehetett, de nem is volt szabad. Itt tehát nem fátyol kellett, hanem kiegyenlítés; ez pedig nem látszott lehetetlennek. Őrizze meg minden tényező a maga emlékeit, amelyek előtte szentek, de vegyük ki belőlük az ellentéteik fulánkját. A miniszterelnök meg a hadseregnek és honvédegyesületeknek némely vezetője ilyen kiegyenlítés és kölcsönös kiengesztelés szimbolikus ünnepévé akarták avatni a honvédszobor leleplezését. A terv szerint egy magasrangú tábornok koszorút helyezett volna a hadsereg nevében a honvédszoborra, és a honvéd-egylet elnöksége megkoszoruzta volna a Hentzi-szobrot, természetesen megfelelő nyilatkozatok kíséretében, melyek egyszer és mindenkorra véget vetettek volna a múltban gyökerező érzelmi ellentéteknek. A király ehhez a tervhez hozzájárult.

Az eszmében tagadhatatlanul bizonyos nagyszerűség volt. Akik igazán akarták a valóságos kibékülést király és nemzet közt, az ellentétek „elfátyolozása” helyett, akik a magyar nemzeti ideálok megvalósítását a *pragmatica sanctio* által létesített köteléken belül keresték, nem zárkózhattak el méltánylása elől. És az eszme mégis megbukott. Az egész ellen-

zék ellene foglalt állást, a kormánypárt pedig nem karolta fel; de talán a kormány sem a maga egészében. Miért? Talán azért, mert a benső meghasonlás egységes állásfoglalást, a kormány tekintélyének hanyatlása pedig erőteljes fellépést lehetetlenné tett; talán mert éppen a Hentzi név volt legkevésbé alkalmas arra, hogy egy nagy kiengesztelődés hozzája fűződjék; de bizonyára főleg azért, mert a hadsereg ügyében fennálló tárgyi ellentétek kiegyenlítésére semmi sem történt, azok tekintetében a hagyományos merev álláspont továbbra is fentartatott. Ilyen háttérrel a szimbolikus kiengesztelődésből hiányzott volna a tartalom és így az őszinteség. A szép terv megbukott, több keserűséget hagyva hátra, mintha sohasem merült volna fel.

Jellenző, hogy én, aki a katonai természetű nemzeti követelményeket a leghatározottabban képviseltem pártomban, hajlandó voltam azt elfogadni; míg elvbarátaim közül épp azok foglalták el vele szemben a legmerevebb elutasító álláspontot, akik ama katonai követelmények terén csak kelletlenül követtek és azok elejtését szívesen látták volna. Jellemző ez a tény az átlag magyar ember pszichológiájára, amint az több száz évi, mondjuk ki a szót: idegen uralom alatt kifejlődött. Tárgyi tekintetben tovább tud menni a lemondásban, mint amennyi helyes, de a duzzogását nem engedi bántani. Párhuzamos jelenség ez azzal a másikkal, amelynek hátrányos következményeit folyton éreztem, hogy ugyanaz az átlag magyar ember magához közelebb állónak érzi azt, aki aulikus politikát csinál, de cigányozás és csárdás közben jóízűen kurjongat, mint azt, aki a nemzeti politika minden követelménye mellett kitart, de nem jó „mulató ember” a szónak magyar értelmében.

A szobor leleplezéséhez fűzött terv bukása magával rántotta a Szápáry-kormányt, vagy legalább a miniszterelnököt. Megcsappant tekintélyének ez adta meg a kegyelemdőfést. Képzeltető, hogy a király bizalmát is eljátszotta ezzel a kudarccal, amely egy legfelsőbb helyről jött közeledő lépésnek visszautasítását foglalta magában. A kormány lemondásának indokául hivatalosan az egyházpolitikai kérdésben előállott véleménykülönbséget jelölték meg, és ez is kétségtelenül igaz volt.

A kabinetnek egy része, élén Szilágyival és Csákyval, akikhez Wekerle is csatlakozott, merész lépéssel akarta a bonyodalmat megoldani és ezzel egyuttal a kormány tekintélyét helyreállítani. Ki akarta tüzni kormányprogramként a kötelező polgári házasságot. Szápáry ezt ellenezte, és a király bizonyára az ő pártján állott. De a szobor ügyben szenvedett kudarc annyira meggyengítette a miniszterelnök állását, hogy lehetetlen volt őt radikális színezetű miniszterársaival szemben tartani. A szabadelvű-párt zöme is ezekhez huzott. A kormány tehát lemondott és az utódlás kérdése kemény feladat volt az uralkodóra nézve. Egyáltalán csak két lehetőség volt: vagy a lemondott kormány Szilágyi—Csáky—Wekerle-csoportjából alakítani az új kormányt, mely a szabadelvű-párt nagy többségének és így a parlamenti többség támogatására számíthatott, vagy a Szápáry-csoportból és a nemzeti pártból egészen új kormányt és új többséget alakítani, ami szintén sikert ígért, mert a királynak ilyen állásfoglalása esetén a kilépések a szabadelvű-pártból tekintélyes számot tettek volna ki. De ezen alternatívák mindegyikének meg volt az ára. Az első a kötelező polgári házasságnak, a második az én pártom katonai követelményeinek elfogadásához volt kötve. Semmi kétség, hogy ezek a követelmények, illetve az azok mögött lévő ideológia, a nemzet lelkében mélyebb gyökerekkel bírt, mint a kötelező polgári házasság, mellyel a doktrínák egy kis csoportján kívül igazán senki sem törődött, bár később sikerült azt — annak a felfogásnak terjesztésével, hogy aki el nem fogadja, az nem liberális — szélesebb rétegek öntudatába bevinni. Ha tehát az a kormány, mely a király beleegyezésével nemzeti követelményeink megvalósítását tüzi ki célul, minden valószínűség ellenére, nem tud többséget szerezni a képviselőházban: akkor a sikernek szinte matematikai bizonyosságával léphet a választók elé.

A király tehát választhatott azon megoldás közt, mely az ő ismert felfogása szerint lelkiismeretét terhelte meg, mert vallási meggyőződésével ellenkezett, és a közt, amely az osztrák katonai orthodoxia feláldozásának, a magyar nemzeti gondolat teljességéhez való közeledésnek bizonyos mértékét követelte volna. A király az első alternatívát válasz-

totta. A katonai orthodoxia lelkében győzött a vallási orthodoxia felett.

Nem szemrehányásként állapítom ezt meg, hanem mint olyan tényt, amely kötetszámra menő fejtegetéseknél is világosabban mutatja azt az energiát, amellyel Ferenc József király, a legjobb uralkodó, akit a Habsburg-dinasztia Magyarországnak adott, a magyar nemzeti szempontnak a hadseregben való minden — még oly szerény — érvényesítése ellen is tiltakozott, amivel különben csak egy évszázados családi hagyományt tartott fenn. Mivel pedig életerős nemzet éppen arról nem mondhat le valóban és őszintén, hogy egyénisége a véderejében kifejezésre jusson — különösen általános védkötelezettség mellett — ezzel adva volt a lappangó ellentét nemzet és király közt és az őszinteség hiánya a külsőleg megnyilvánuló egyetértésben.

Önkénytelenül felmerül az a kérdés, hogy mi történt volna, ha az összes tényezők, a szabadelvű pártnak Tisza bukása után legnagyobb tekintélyre jutott vezérférfiai, kik közül azonban egy sem tudta az igazi vezérséget magához ragadni, az egyházpolitikai bonyodalom kiméletes kibonyolítása mellett velünk összefognak nemzeti követelményeink sürgetésében, és ha ekkép a király nem is állt alternatíva előtt, hanem csupán csak ez az egy alkotmányos megoldás kínálkozik? Abban az időben meg voltam győződve, hogy akkor a király enged; a későbbi fejlemények után ezt már nem merem állítani; sőt azt sem vonhatom kétségbe, hogy a kísérlet kockázatos lett volna.

De akármit lett volna, annyi tény, hogy az új kormány csak a nemzeti követelményektől való még erősebb idegenkedés révén nyerte meg a királyt a kötelező polgári házasság eltűrésének. Ez a merész lépés a doktrinár liberalizmus mezején pedig doppingolása volt az erejében hanyatló szabadelvű-pártnak. A liberális világsajtó dicshimnuszai elhittették vele és a közönség nagyrészevel, hogy honmentő, örök dicsőséget érdemlő munkát végez, és ezzel egyidőre ismét bizonyos önbizalmat nyert.

A dolog egészen úgy festett, hogy politikai csereüzlet jött létre a király és a szabadelvű-párt közt. A király a pártnak szabad kezet engedett az egyházpolitikai csillogó liberá-

liskodás terén, a párt pedig a királynak garantálta a „merev közjogi konzervativizmust”, azaz minden nemzeti követelmény visszautasítását a katonai kérdések terén.

És nem vonom kétségbe azoknak a kiváló férfiaknak jóhiszeműségét, akik, mivel egész erejük a doktrinär liberalizmusban gyökerezett, bizonyára meg voltak győződve, hogy nagy dolgot művelnek a kötelező polgári házasság törvénybe iktatásával. De tárgyilagosan ítélve most is fenn kell tartanom akkor kimondott ítéletemet, hogy a bizonyos határok közt kikerülhetlen reformnak illetén kiélezése semminemű gyakorlati szükségnek nem felelt meg, a nemzetet semmivel előbbre nem vitte, bár — hála Istennek — sok bajt sem okozott; tehát teljesen kárba veszett, pusztán taktikai célokkal indokolható erőfeszítést, azaz: erőpazarlást jelentett. Taktikai célját azonban, a szabadelvű párturalom egy veszedelmes válságának elhárítását, és ezzel a 67-es statusquo politikájának ideig-óráig való továbbtengetését, igenis elérte.

De nem szeretnék félreértetni a liberalizmussal szemben elfoglalt álláspontom tekintetében. Én mindenkor híve voltam a liberalizmus azon alaptételeinek, amelyeknek érvényre emelése az ő halhatatlan érdeme. Ezek: a jogállam, a jogegyenlőség, a személyes és politikai szabadság és minden, ami ebből keletkezik. Ezeket az elveket képviseltem akkor is, amikor a divat a liberalizmus ellen fordult. De míg egyrészt az európai kontinentális liberalizmus sulyos eltévelyedésének tartottam és tartom azt az egyházellenes irányt, amely magát abba befészkelte, másrészt viszont szükségesnek véltem mindenkor a liberalizmusnak szociálpolitikai irányban való fejlesztését. Hazánkban pedig a nemzeti gondolat teljes kiépítését föléje helyeztem a liberalizmus minden követelménye megvalósításának.

Ezek után visszatérek az akkori eseményekhez.

Megalakult tehát 1892 november elején a Wekerle-kormány a kötelező polgári házassággal, mint főprogrammponttal. De e program bejelentésének módjából még kihallatszott a király lelkiismeretének vergődése, mert a kormány csak annyit mondhatott a miniszterelnök beköszöntő beszédében, hogy: „a kormány megnyerte a korona felhatalmazását, hogy a házassági jog ezen az alapon (a kötelező polgári

házasság alapján) fog kidolgoztatni; fenmarad természetesen a koronának az az alkotmányos joga, hogy a keresztülvitel bármely stádiumában a keresztülvitelnek módozatai iránt a maga észrevételeit a minisztériummal szemben megtehesse, a maga felfogásait a minisztériummal szemben érvényesíthesse". Én akkor nyomban és 1893 március havában, a költségvetés tárgyalása alkalmából, ismét rámutattam a helyzet e kétértelműségére. De ez csak muló jelenség volt, inkább lélektani, mint politikai jelentőségű.

A király, amint előrelátható volt, nem érvényesíthette azokat a rezervákat, amelyekkel az előtte ellenszenves irányban tett első lépésnél önmagát elámitani iparkodott. A kötelező polgári házasság által szimbolizált intranzigens liberalizmus áramlata, melyet a függetlenségi párt többsége is támogatott, ideig-óráig olyan erőre emelkedett, hogy később már nem lehetett vele sikeresen szembeszállni. De viszont a kormánytól szigoruan követelte az alkuból reá háramló kötelezettségek teljesítését. Erről mind az új miniszterelnöknek, mind nekem, csakhamar alkalmunk volt meggyőződni. Wekerle Sándor ugyanis, akivel már akkor igen barátságos viszonyban állottam, egyénileg mindig rokonszenvezett nemzeti követelményeinkkel és kormányvállalása első heteiben komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy azok honorálása alapján (tudta, hogy másként nem lehet) velünk fuzionáljon. E fuzió lehetőségeinek megbeszélése céljából hosszabb beszélgetést folytatott velem, melynek folyamán megállapítottuk, hogy köztünk nincsenek az együttműködésnek elháríthatatlan akadályai. Nyomban e beszélgetés után Bécsbe kellett utaznia a királyhoz, és úgy állapodtunk meg, hogy visszajövele után azonnal tovább tárgyalunk. Bécsben azonban — úgy látszik — alaposan lefújhatták, mert nemcsak nem hallottam további hírért a fuzionális törekvéseknek, hanem az első kínákozó alkalommal a miniszterelnök oly szokatlan élességgel támadott meg a Házban, hogy az hosszú időre véget vetett a közeledés minden lehetőségének. Azontul az első Wekerle-kormány valóban mintája is maradt a király által követelt közjogi orthodoxiának; a honvéd-szobor leleplezési ünnepélyétől távolmaradt, a királynak a kőszegi hadgyakorlatok alkalmából tett, köz-

jogilag aggályos nyilatkozatait fedezte alkotmányos felelősségével; még Szilágyi is odaadta erre fényes tehetségét. A görgeteg tehát megindult és a királyt a végén odáig sodorta, hogy a főrendiház ellenállását a kötelező polgári házassággal szemben fejedelmi befolyásának nem egészen alkotmányos latbavetésével kellett neki magának megtörni. Megelégedésemre szolgál, hogy az egész időn át, akkor is, mikor a liberális lelkesedés tetőpontján állott, folyton rámutattam arra az állandó válságra, amelyet a nemzeti élet lényeges kellékeinek nélkülözése idéz elő, és amelyet még olyan erős szerekek és diverziókkal, mint aminőket akkor alkalmaztak is, csak ideig-óráig lehet elaltatni, de megoldani nem lehet. Így jelesül az 1892 őszén lefolyt indemnitási vita alkalmából tartott beszédemben, midőn ezeket mondtam:

„Ez a krízis addig fog tartani és addig nem lesz meg az a nyugalom, amely a belügyi reformok létesítésére szükséges, addig nem lesz meg ez országban az a légkör, amely szükséges, hogy nyugodtan tanácskozhassunk és sikeresen működhessünk a belügyi reformok terén, amíg a felébredt nemzeti öntudat és féltékenység kielégítést nem nyer, az által, hogy mindaz, amihez a 67-iki kiegyezés révén a nemzetnek joga van, tényleg életbelép.

Ez a krízis természete, t. Ház, amelyben több év óta vagyunk, és mert e krízis felismerésétől irtóznak, mert annak valódi alkotó elemeivel megbirkózni nem akarnak, nem tudnak, vagy nem mernek, s annak meggyógyítására az orvosszereket nem ismerik, vagy nem tudják, vagy nem akarják, vagy nem merik alkalmazni: azért iparkodnak részleges válságokkal elvonni a közfigyelmet a nagy válság lényegétől. Ezért történt a Tisza-kabinet rekonstrukciója, mely fényes tehetségek sorakozása által akart az országnak imponálni és ezzel a hamis étellel akarta kielégíteni a nemzet felébredt étvágját. Mit sem használt. Rövid idő múlva ennek a rekonstruált kabinetnek vége volt. Alkalmi okok nem határoznak; hiszen azok néha oly csekélyek, mindenki átlátja, mennyire csak alkalmi okok. Azután következett a Szápáry-kabinet. Ez a belügyi reformok előtérbe állításával akarta a közfigyelmet foglalkoztatni, próbált is megindulni e téren, de mert a krízis igazi

természetéhez nem férközött, sikertelenség követte tanácskozásainkat, a Ház működni sem tudott, nemhogy sikert ért volna el és harmadfél esztendő mulva ismét egy alkalmi oknak esett áldozatul a Szápáry-kabinet.

És most, t. Ház, a liberálizmussal fedik el a krízis valódi természetét, de éppoly sikertelenül, amint hogy nem sikerült azt elfeledni ezelőtt. Ezt nem azért mondom, mintha belügyi reformokra, a szabadelvű irányban való haladásra nem volna szükségünk; hanem azért, mert ha a krízis igazi lényegét alkotó kívánalmakkal nem tudunk megbirkózni, ha azoknak nem tudunk kielégítést szerezni, hát akkor a liberálizmus érája épp oly meddő és sikertelen fog lenni, mint amily meddő és sikertelen volt a rekonstrukció és a Szápáry-féle belügyi reformok érája.

Mert két szárnya van a magyar nemzetnek, mellyel a magasba emelkedhetik. Az egyik igenis a szabadság kultusza, a szabadelvű eszmék követése, de a másik a nemzeti öntudat és a nemzeti érzések felébredése. Ha önök *nem tudják kibontatni a fejedelmi madárral azt a szárnyat, melyet a nemzeti érzések teljessége és ereje alkot, akkor az a másik szárnyával, a liberálizmussal, csak csapkodhatja üresen a levegőt, de felemelkedni, de repülni, de haladni nem fog.*

Később az egyházpolitikai javaslatok utolsójának tárgyalásakor, 1894 január havában, egy, a Házon kívül tett kormánynyilatkozat kapcsán, ezeket mondtam:

„A t. miniszter ur összegezvén a kormány politikáját, ezt a következő két lapidáris tételben fejezte ki: a végletekig menő rideg konzervativizmus a kiegyezési politikában, a belügyi politikában pedig a liberális haladás határozott irányban, határozott célok felé.

Nekem, t. Ház, e nyilatkozat semmiféle meglepetést nem okozott, mert én kezdettől fogva tisztában voltam az iránt, hogy e tulhajtott radikális belügyi politikának, melyet a kormány zászlójára irt, az ára... *(Felkiáltások jobbfelől: Dehogyan volt az ára!)* Erre is rátérek. Mondom, ennek az ára a végletekig menő rideg konzervativizmus volt a kiegyezési politikában. Én erre nézve tisztában voltam

kezdetől fogva, és csak bizonyos pikáns mellékize van annak, hogy a kabinetnek egy tagja, buzgóságától elragadtatva, a végletekig menő konzervativizmust a kiegyezési politikában, valószínűleg a függetlenségi párt, mint hű szövetségese iránt való hála fejében, éppen abban a pillanatban proklamálta, midőn az egyházpolitikai kérdések tárgyalása be van fejezve.

De, t. Ház, én nagyon örülök e nyilatkozatnak. Ez az a nyilatkozat, amelyet a kormány kétségkívül be is fog váltani; én legalább a kormány egyetlen szavának beváltásában sem bizom oly feltétlenül, mint az ígélet teljesítésében. De örülök azért is, mert a t. miniszter urnak ez a nyilatkozata nagyon hozzá fog járulni ahhoz, hogy felnyíljanak az ország szemei és lássa a közvélemény, hogy micsoda politika és micsoda politikai alkuk folytak ott, hogy a kormány sikerét biztosítsák."

Igy tehát az egész időn át fentartottam és folyton hangoztattam nemzeti politikám követelményeit és tölem telhetőleg ellensúlyoztam azt a törekvést, amely a nemzet érdeklődését más irányba akarta terelni. Érdekes körülmény az, hogy e feladat teljesítésében olyan férfiakkal állottam szemben, akikkel később épp a nemzeti követelmények érvényesítése terén együttműködtem, akik a viszonyok fejlődése folytán sokkal messzebbmenő konzekvenciákban tettek magukévá az én nemzeti politikámat. Ezeket közt elsősorban kell említenem ifj. gróf Andrássy Gyula barátomat, aki abban az időben a legélesebben foglalt állást közjogi követelményeimmel szemben, és magát a miniszterelnököt, dr. Wekerle Sándort, aki, mint már jeleztem, lelkületileg akkor sem állott tőlük távol.

Semmi sem igazolja inkább politikai életem alapgondolatainak helyességét, mint az a hódító erő, amelyet igen kíváló egyéniségekre az idők folyamán gyakoroltak; de viszont annál súlyosabban esnek latba azok a hibák, amelyeket, nem annyira a belátásnak, mint inkább az önbizalomnak hiányából, azok képviselőiben elkövettem, nem bírván soha magamat tradíciók és baráti befolyások hatása alól emancipálni, nem tudván egészen én lenni.

Ebbe az időbe esik első állásfoglalásom a nemzeti kul-

turpolitika terén. Gróf Csáky Albin közoktatásügyi miniszter 1893 április havában törvényjavaslatot nyújtott be az elemi iskolai tanítók fizetésrendezéséről, mely azt a nevezetes ujitást tartalmazta, hogy az állam bizonyos feltételek mellett, a felekezeti iskolafentartókat is segíyezi abból a célból, hogy tanítóiknak a törvény által kivetett minimális fizetést megadják. E törvényjavaslat tárgyalásánál hosszabb beszédben fejtettem ki a népoktatásra vonatkozó azon alapgondolataimat, amelyeket később mint vallás- és közoktatásügyi miniszter érvényesíteni iparkodtam. A felekezeti oktatást fenn akartam tartani, de egyszersmind az államhatalomnak kezébe hatályosabb eszközöket akartam adni az összes iskolák hazafias irányának biztosítására. Ez utóbbi szempontból a javaslat engem nem elégitett ki, és már az általános vitánál rámutattam azokra az intézkedésekre, amelyeket szükségeseknek látnék. Csáky Albin egyéniségét jellemzi, hogy ő ezt az én kritikámat nemcsak nem vette rossz néven, de egyenesen meghívott az ügyek bizalmas megbeszélésére, amelynek folyamán a módosítások egész sorozatában állapodtunk meg az általam kitűzött irányban, és azzal a benyomással váltunk el beszélgetésünk végén, hogy jó munkát végeztünk. Így jött létre az 1893 : XIV. tc., előfutára az én miniszterségem alatt megalkotott 1907. évi XXVI. és XXVII. tc.-eknek. Az ügy érdemével ez utóbbiakkal kapcsolatosan kívánok majd foglalkozni.

Ilyen epizódikus akciók mellett azonban állást kellett foglalnom a konkrét alakot öltött egyházpolitikával szemben, és ez nem volt könnyű feladat. Az elkeresztelési rendelet körül támadt vitákban már állást foglaltam volt az állami házassági anyagi jogalkotás, bíráskodás és a polgári házasság valamely formája mellett, de azt nem preciziroztam, mert az, amit nem akartam : a kötelező polgári házasság, a gyakorlati lehetőségek körén kívülállónak látszott. Most egyszerre itt volt mint kormányjavaslat, uralkodói jóváhagyással és mint azoknak a praemisszáknak, amelyeket én is elfogadtam, tagadhatatlanul leglogikusabb folyománya, felruházva egyúttal a kizárólagos szabadalmazott liberális nimbuszával, amely pártom egy részére is erős hatást gyakorolt. Nekem pedig legyőzhetetlen aggodalmaim voltak a kö-

telező formával szemben. Féltem — ez a félelem, hála Istennek, utólag alaptalannak bizonyult — hogy népünk vallási indifferentizmusa folytán gyakori lesz az egyházilag meg nem kötött házasságok száma, és ezzel terjed a vallástalanság. Jól tudtam, hogy az egyház álláspontjával az sem egyezik, amit már koncedáltam; de odáig, ameddig én mentem, a sérelem csak elméleti természetű volt, a gyakorlatban alig érezhető; a kötelező formával azután életbevágó hatást nyerhetett.

Hosszu vajudás után, főleg Horánszky Nándor barátom tanácsára, arra határoztam el magamat, hogy, elfogadva a házassági kötelék tekintetében szigorú (az eddigi javaslatnál szigorubb) állami anyagi házassági jogalkotást és judikatúrát, valamint az állami anyakönyvvezetést: általános szabályul megköveteltem, és az egyházi házasságkötést, a polgári házasságot, csak kiegészítőül engedtem meg olyan esetekre, midőn valamely államilag el nem ismert egyházi házassági akadály forog fenn. Az 1868: LIII. tc. tekintetében pedig, — melyet a kormány a polgári házasság törvénybeiktatásával egyidejűleg módosítani akart (bár nem egészen szerencsés alakban), — azt az álláspontot foglaltam el, hogy az csak az 1848: XX. tc. végrehajtásával (protestáns egyházak vagyoni helyzetének javítása) és a katolikus autonómia létesítésével kapcsolatosan módosítandó, de akkor gyökeresebben, mint ahogyan a kormány akarta.

A verbum regens itt ez volt: a doktrinár liberálisizmusnak esetleg veszélyekkel járó követelményeivel szembeállítani a gyakorlati élet szükségleteit, és csak az utóbbiak kielégítésére iparkodni, a radikális reform veszélyeinek elkerülésével. Mint politikai koncepció ez az állásfoglalás egészséges volt; taktikailag — sajnos, taktika is volt benne — a protestánsok egy részének megnyerésére volt alkalmas. Hogy elvileg mit kelljen róla gondolni, azt már előbb kifejtettem.

Pártom zöme ezt az álláspontot magáévá tette, de annak elfogadása nem volt pártkérdés. A párt exponáltabb liberális tagjai, köztük többen (Horváth Lajos, Gulner, Horváth Gyula stb.) a kormány javaslata mellett szavaztak, míg néhányan, a határozott katolikus meggyőződésű párttagok közül, az abszolút visszautasítás elvi álláspontján maradtak. A függet-

lenségi párt zöme, mint már mondtam, lelkesedéssel támogatta a kormány akcióját; az Ugron-frakció a fakultatív polgári házasság álláspontjára helyezkedett. A szabadelvűpárt egy töredéke, Szápáry Gyula vezetésével, kivált ebből a pártból és ebben a kérdésben az én álláspontomat fogadta el, anélkül, hogy különben pártomhoz közeledett volna; ez egyesek részéről csak később történt.

A vita, mely ekkép megindult, ismét egyike volt a legsebbekeknek, amelyek a képviselőház falai közt lefolytak. Kezdetől végig előkelő szellemi fegyverekkel vívtuk. Az eredmény egy pillanatig sem volt kétséges. A liberális sajtó és a függetlenségi párt segítségével folytatott agitáció a tömegmozgalomnak bizonyos látszatát is elő tudta idézni, de bizony csak látszatát. Attól a spontán lelkesedéstől, amely p. o. a véderővita alatt néha túl is csapott a megengedett határokon, szó sem lehetett. Jellemző e tekintetben az a kis eset, melyet egy humoros képviselőtársam beszélt el nekem. 1894 tavaszán, mikor javában folyt a vita a kötelező polgári házasságról, a javaslat támogatói — képzelhető, hogy erős hatósági támogatással — nagy tüntetést rendeztek álláspontjuk mellett. Diszes lovas-bandérium vezetése alatt, amelyben a reformért lekésedő előkelő urak is részt vettek, impozáns tüntető körmenet ment végig a város főutcaín: a vasuti vonatok csak úgy öntötték a vidéki küldöttségeket; a dolog valóban nagyszerűen festett. A tüntetés végével, mikor a tömeg oszladozni kezdett, előbb említett képviselőtársam találkozik egy csoport földművessel, akik közül néhányat ismert. Szóba áll velük: „Hát barátaim, — így mond — kegyelmetek olyan nagyon lelkesednek a polgári házasságért, hogy ide is eljöttek tüntetni?” „No, azt éppen nem, — volt a válasz, — de mikor a nótárius ur idehozott, gondoltuk, miért ne menjünk ez alkalommal Budapestre.” Képviselőtársam tovább nézi őket és mondja: „De ha nem csalódom, a télen a katolikus tiltakozó nagygyűlésen is láttam kigyelmeteket”. „Igenis, — volt a válasz, — ott is voltunk; akkor, tetszik tudni, a plébános ur hozott be.” Próbált volna csak valaki annak idején a véderőjavaslat mellett tüntetőket becsodítani!

A kormány egyházpolitikai javaslatai tehát hosszú vita után, és a főrendiházra gyakorolt fejedelmi nyomás segítsé-

gével, törvényerőre emelkedtek. E feljegyzések szempontjából egyedül az bir fontossággal, hogy az ekkép formai befejezéshez jutott folyamatnak politikai életünk kialakulására gyakorolt befolyását vegyük szemügyre.

Hogy a szabadelvű-párt ezen, hogy úgy mondjam : szenzációs siker által ismét jóidőre megerősödött, az kétségtelen tény. Végre hivatkozhatott valamire, amivel hangzatos nevét igazolhatta és volt alapja arra, hogy ellenfeleit az „illiberalizmus” bélyegével lássa el. Akkori időben ez nagyon sokat jelentett. A liberálizmus annyira keresett divaticsk volt, hogy annak nélkülözése a politikai szalonképességet határozottan veszélyeztette. A függetlenségi párt többségében is még jóideig lüktetett az egyházpolitikai fegyverbarátság érzelmi világa és ott ugyszólván szünetelt a támadás a szabadelvű-párt ellen, mely ekkép a lehető legkedvezőbb parlamenti helyzetet élvezte. De viszont nagyon megromlott a szabadelvű-párt viszonya a királlyal ; érthető is, hogy a hordó fenekét kiütötte az a követelés, hogy ő maga gyakoroljon nyomást a főrendiházra annak a reformnak az érdekében, amelyeket alapjában utált. Meg kellett tennie ezt is, de szabadulni kívánt attól a kormánytól, amely őt idáig szorította. A Wekerle-kormány az 1894. év folyamán csakugyan be is adta lemondását és a király már akkor szerette volna gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánt miniszterelnökké kinevezni. De a szabadelvű-párt őt nem fogadta el és a Wekerle-kormány reaktiválását követelte. A királynak meg kellett hajolnia ; még azt sem vihette keresztül, hogy Szilágyi kimaradjon, aki — valószínűleg azzal, hogy a legintrazigensebben képviselte a reform ügyét — különös neheztelését vonta magára. A Wekerle-kormány tehát megmaradt, de megterhelten a királynak alig titkolt ellenszenvével.

A Szápáry-frakció, mint ad hoc alakulás, nem élhette tulkeletkezésének alkalmi okát. Egy része visszament a szabadelvű-pártba, néhányan, ha jól emlékszem : ketten, az én pártomba léptek, a többi, mint pártonkívüli, tengette életét a következő választásokig. Egy ideig úgy látszott, hogy az egész frakció velünk egyesülni készül ; maga gróf Szápáry Gyula is közeledő nyilatkozatot tett, amely katonai követelményeinkkel szemben is bizonyos méltánylást juttatott kifejezésre ; de

arra, hogy azokat egészben vállalja, mégsem volt hajlandó ; ebben pedig én voltam intranzigens.

Ami az én pártomat illeti, az bizony megviselten került ki ebből a hadjáratból. Fel nem bomlott, de azon tagjai, akik a liberálizmus hírére különösen kényesek voltak, elkedvetlenedtek és velem szemben elhidegültek. Vezérségem iránt való lekésedésük akkor érte el tetőpontját, amikor nemcsak a nemzeti eszme, de a szabadelvűség terén is előljártam, amikor a kormány habozásával szemben egyházpolitikai reformokat hirdettem. Most az utóbbiak tekintetében a kormány tullicitált rajtam, és én, aki á-t mondtam, nem akartam b-t is mondani. Ezzel egyszerre lepattant rólam a liberálizmus máza ; a közönség árnyalatokkal nem bibelődik ; csak a nyers tényeket látja és azok után indul ítéletében ; a nyers tény pedig az volt, hogy akkor, amikor az egyházpolitikai reformok gyakorlati megvalósítására került a sor, én „nem”-et mondtam. Hogy mely pontig voltam kész „igen”-t mondani, hogy az ehhez a ponthoz való eljutás is jelentékeny liberális reformot jelent, azzal igen kevesen foglalkoztak. A közvélemény benyomásainak felszínén a „nem” szó uszott és így ismét némi sikerrel lehetett ellenem a „klerikalizmus” jelszavát kijátszani. Az olvasó megítélésére bízom, vajjon helyeztem e kialakulásában úgy magyarázandó-e, mint a helyes középuton járók rendes osztályrésze, vagy pedig úgy, mint a félszeg taktika és egyáltalán a taktikázás belevegyítésének méltó büntetése.

Pozíciómnak ez a gyengülése addig tartott, ameddig az egyházpolitika kiélezése által előidézett lelkesedés. Nem ellensúlyozta azt az egyházpolitika ellenzőinek növekedő rokonszenve, mert ennek a rokonszenvnek egy része más csatornában keresett lefolyást. Ekkor keletkezett ugyanis gróf Zichy Nándor barátomnak vezetése alatt a „néppárt”, mely a kersztény, vagy mondjuk határozottabban : a katolikus elveknek a politikában való érvényesítését tűzte ki célul, és ebből a szempontból az imént megalkotott egyházpolitikai törvények revízióját követelte. Az új párt helyzete eleinte a lehető legkedvezőtlenebb volt. Általános visszautasítás és leszólás fogadta, melyhez én nem csatlakoztam ugyan, de magam sem tartottam szerencsésnek az új alakulást. A már

meghozott törvények ellen az agitációt sem a belső béke szempontjából üdvösnek, sem sikert ígérőnek nem tartottam. Nem láttam rá példát olyan országokban sem, ahol, mint p. o. Belgiumban, a katolikus elem éveken át a hatalmat kezében tartotta, hogy a polgári házasság intézményét visszacsinálták volna. Más fontos érdekei vannak az egyháznak, hazánkban még érintetlenek, elsősorban az iskolákra gyakorolt befolyás megtartása, — ezek megóvására pedig a vallási kérdés ébrentartása ad hoc alakult pártok által inkább veszélyt hoz, mint biztosítást, különösen hazánkban, ahol ezek a vallási alapon alakult pártok — akkor legalább — semmi kilátást sem nyújtottak arra, hogy valóságos hatalommá nőjjenek. Az én módszerem inkább az volt, hogy a hithű elemek a hagyományos nagy pártok kebelében belül érvényesítésük befolyásukat minden egyházellenes irányzattal szemben. A polgári házasságot nem tekintettem olyan hadüzenetnek vagy kulturharc bejelentésének, amely a védekezés feltétlen kötelességét előtérbe tolja.

A néppárt szerepe tekintetében igazam is volt, nem is. Igazam annyiban, hogy egészen a legujabb időkig sohasem tudott bizonyos szűkre szabott területen: dunántul és felvidéken túl terjeszkedni, bár a közvélemény ítélete vele szemben, főleg minden alkotmányos kérdésben tanusított kifogástalan magatartása folytán, gyökeresen átalakult. Egymagában tehát, ha nincsenek hithű keresztény és katolikus elemek a többi pártokban is elszórva, sőt vezetőállásokban, semmit sem gátolhatott volna meg. De az bizonyos, hogy a katolicizmus belső megerősödésének, a papság buzgalma ébredésének és ezzel a hitélet mélyítésének nagy szolgálatokat tett. Ma látszólag nagyra nőtt; de abban, ami magát most keresztény kurzusnak nevezi, Zichy Nándor és Molnár János, ha élnének, alig ismernének rá arra a néppártra, amelyet ők alapítottak. Egészben véve üdvös volt a vallási és különösen a katolikus érdekek megóvására nézve, hogy alakult egy párt, amely azok védelmét alapgondolatának vallotta; de üdvös volt az is, hogy ez a párt nem szivta fel mindazokat, akik ezeket az érdekeket a szívéükön hordták, hanem, hogy egyrészt a többi pártokban érvényesítette befolyását. A néppárt alapítójának, Zichy Nándornak, mint a

haza egyik legjobb, legnemesebb, legideálisabb lelkű fiának emlékét az egész nemzet kegyelettel őrzi. Épp úgy tisztelettel adózott már életében, és adózott halála után mindenki Molnár János apát puritán egyszerűségének, aki talán túlhajtotta az elvi intrazigenciát és ezzel néha pártjában is egyedül maradt, de mint tiszta és szilárd jellem, közéletünkben ritkította párját.

A politikai térkép tehát akkép alakult, hogy a szabad-elvű-pártnak és vele a Wekerle-kormánynak parlamentáris helyzete igen erős volt; ellenben a király ezzel a kormánnyal szemben valóságos averziót érzett, mely az ő miniszterelnök-jelöltjének, Khuen-Héderváry grófnak visszautasítása folytán némileg a pártra is kiterjedt. A Wekerle-kormány helyzetét azonban felfelé súlyosbította még egy körülmény, amely mindenkép becsületére vált, és erről kell még egypár szót mondanom.

1894 március havában, az egyházpolitikai nagy viták előestéjén, halt meg Turinban Kossuth Lajos. Bár nem volt akkor politikai tényező, egy olyan darab história fűződött nevéhez, és a magyar nép lelkében oly mély gyökerekkel birt egyénisége, hogy az aggastyánnak a természet rendje szerint várható halála, amikor bekövetkezett, mélyreható megrendülést idézett elő az egész nemzetben. Történelmi nagysága előtt a kegyelet érzelmében lehullottak a pártok válaszfalai, az egész nemzet őt halottjának tekintette és hozzá méltó végtisztességben akarta részesíteni földi maradványait. A képviselőházban is egyértelműség uralkodott e kíváncságra nézve; de — a hivatalos Magyarország a gyászünnepélyen nem vehetett részt. A bűnbánat nélkül kimult nagy forradalmárral szemben még a halál sem váltott ki a felsőbb körökben enyhébb hangulatot. Pedig az alkalom szép volt egy nagylelkű gesztusra, mely, anélkül, hogy valamibe kerülne, kiszámíthatlan eredményeket ért volna el. A Wekerle-kormány mégis, hogy úgy mondjam: a színpalak mögött mindent megtett, hogy Kossuth Lajos hamvainak hazahozatalát és országos disszel való eltemetését lehetővé tegye. Wekerle termékeny agyvelejében született az a gondolat, hogy a temetést hivatalosan a főváros eszközölje. Ez az ötlet megkerülte a nehézségeket, és mégis mindenki tudta, hogy a főváros mögött

az állam áll. Mikor Kossuth földi maradványait hazahozták és a Nemzeti Muzeumban felravatalozták, százezren zárándokoltak oda az ország minden részéből, hogy „Kossuth apánktól” elbucsuzzanak. A temetési menet pedig nagyszűrűségében mindent felülmúlt, amit tömeg-tüntetések dolgában valaha láttam. Az ország összes törvényhatóságai kisebb-nagyobb küldöttségek által képviseltették magukat; a főváros környékének népe pedig ijesztő tömegekben árasztotta el Budapest utcáit. A magyar nemzet kormányának azonban a nemzet gyászünnepélyétől távol kellett maradnia és a nemzet hadserege a kaszárnyákban volt konszignálva. Még a rendfentartásában sem volt szabad résztvennie, egyenruhás ember az utcán egyáltalán nem mutathatta magát. Soha kivívóbban nem nyilvánult meg, és soha feleslegesebben, nemzet és legfőbb hatalom érzelmi világának ellentétessége. A nemzet lelke történelemmel volt tele, a másik oldalról azonban erre a történelemre az udvari etikett és a bürokratikus kicsinyesség mértékét alkalmazták. Amde a rend fentartása ilyen óriási tömegek közt nehéz problémának látszott katonaság nélkül. A fővárosi rendőrség számereje nevetséges aránytalanságban állott a mozgósított százezrek tengerével. Mégis soha teljesebb rend és tisztesség Budapest utcáin nem uralkodott, mint azon az emlékezetes napon. Pár ezer fővárosi polgár és diák jelentkezett önkéntes rendfentartási szolgálatra; fegyverük egy nemzetiszínű karszalagból állott; hivatásukat csupán kéréssel és udvarias figyelmeztetéssel gyakorolhatták, és mégis mindenütt kifogástalan engedelmeséget tapasztaltak. A tömeg önfegyelmezése mutatta legjobban, hogy mennyire egy nagy érzés uralma alatt állott mindenki; soha ehhez hasonlót nem láttam.

A nemzet méltányolta a Wekerle-kormány helyzetét és, a lehetőséghez képest, jóindulatu eljárását. De felfelé ezzel is megromlott az állása. Valahogyan felelőssé tették a nagyszerű Kossuth-tüntetésért, amelybe befolyásos körök mindenkép dinasztia-ellenes irányzatot akartak belemagyarázni, — pedig ez a nagy fiát gyászoló nemzettől és a gyászünnepen résztvevő tömegektől teljesen távol állott. Csodálatos, hogy mennyire nem tudták, vagy nem akarták a magyar nemzet lélektanát megérteni; helyesebben szólva: mennyire nem

akarták a nemzetek lélektanának törvényeit elismerni, mi-helyt a magyar nemzetről volt szó. Mivel azonban ezek a törvények léteznek és, akár elismerik őket, akár nem, biológiai szükségszerűséggel működnek, kikerülhetetlen volt a folytonos, hol lappangó és letagadott, hol akut és nyilvánvaló összeütközés.

Az itt előadott különböző mozzanatok olyan helyzetet idéztek elő a király és a reaktivált Wekerle-kormány közt, amely nem volt sokáig tengethető. A reaktiválást követő hónapokban nem fordult ugyan elő különös incidens, de a király minden alkalommal érezte minisztereivel ellenszenvét, odáig, hogy gyakran hivatalos előterjesztéseik megtétele végett sem nyertek kihallgatást. Végül 1894. évi december vége felé a kormány a képviselőháznak bejelentette lemondását, azzal az egyszerű indokolással, hogy nem bírja tovább a király bizalmát abban a mértékben, amelyet az ország ügyeinek sikeres intézése szempontjából szükségesnek lát. A király a lemondást elfogadta.

IX.

A BÁNFFY-ÉRA — A „NEMZETI PÁRT“ FELOSZLÁSA

A Wekerle-kormány végleges lemondásával kifejezésre jutott válság igen komoly természetű volt, mert a király meghasonlását jelentette azzal a parlamenti többséggel, amely közjogi tekintetben egyedül képviselte az ő politikáját. Már a Wekerle-kormány első lemondása után, nem-hivatalosan, de komoly közvetítő által, tapogatódzások történtek nálam arra nézve, hogy minő feltételek mellett volnék én — és volna a nemzeti párt — hajlandó a hatalom gyakorlásában részt venni. Akkor még a kötelező polgári házasság elejtésének gondolata állt előtérben; a nemzeti párt belügyi programja teljesen érvényesülhetett volna, de a katonai követeléseinkből, melyek úgyis elég szerények voltak, csak egy minimális részecske valósulhatott volna meg. Én ezt a — amint mondtam — nem-hivatalosan, de mégis elég komoly alakban tett ajánlatot egy, az ügy sürgőssége miatt a hajnali órákban tartott értekezleten a párt vezérkara elé terjesztetem és már akkor is alkalmam volt tapasztalni, hogy mennyire meg volt rendülve a pártnak látszólag szilárd szervezete. Az ajánlat elfogadása mellett szólt Kovács Albert, a nagytudású és puritán jellemű református pap, egyik legbensőbb hívem; oda látszott hajolni Károlyi Sándor is; de a szűkkörű értekezlet többsége, velem együtt, ragaszkodott a párt elvi alapjainak sértetlenségéhez, és így a közvetítő azt a választ kapta, hogy katonai követelményeink elfogadása nélkül nem vehetünk részt a kormányzatban.

Igy tehát, a Khuen-Héderváry kísérlet meghiusulása után, a király kénytelen-kelletlen reaktíválta a Wekerle-kormányt. De most, annak végleges elejtése után, öfelségének komoly szándéka volt a szabadelvű-párt uralmi monopóliumától szabadulni és új összeköttetéseket létesíteni, természetesen 67-es alapon, minek folytán csupán a nemzeti párt és a Szápáry-frakció bevonására gondolhatott. Az erre vezető akciót pedig személyesen vette kezébe.

A helyzet ilyen tervek keresztülvitelére elég kedvezőnek látszott. A Szápáry-frakciót, az egyházpolitikai küzdelmek lezajlása után, tulajdonkép már semmi sem választotta el a szabadelvű-párttól; a nemzeti pártnak belső megrendülése pedig nem maradhatott észrevétlen. Az egyházpolitikai reformok hívei a pártban természetesen elégedetlenek voltak és nehezen viselték el a klerikalizmusnak megújult vádját; az ellenkező nézetűek a néppárttal rokonszenveztek. A levegő még telve volt egyházpolitikai atmoszférával, melyben a közjogi aspirációk vonzó és összetartó ereje ideig-óráig meggyengült. Ez annyira általános volt, hogy még a függetlenségi pártban is beállott a szakadás a Justh- és az Ugron-frakció közt — Irányi Dániel már nem volt az élők közt — pusztán az egyházpolitikai hitvallások szerint. Hogy a nemzeti pártban, melynek közjogi programja a függetlenségi párténál sokkal gyengébb volt, hasonló külső szakadás nem állott be, az pusztán a kölcsönös egyéni ragaszkodásnak köszönhető, mely a párt vezetőit egymáshoz fűzte. De a régi lelkesedés és önbizalom erősen megfogyatkozott.

Ily helyzetben kísérelte meg maga a király, hogy uralkodói politikájának parlamenti alapjait a 67-es pártok fúziója útján átépítse.

A válság közel három hétig tartott, és csak 1895. évi január 17-én ért véget a Bánffy-kormány kinevezésével, mely a fuzionális gondolatnak meghiusulását jelentette. Öfelsége ugyanis elsősorban ismét gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánra, az ő személyes bizalmasára gondolt, akit ez alkalommal a szabadelvű-párt nem utasított vissza oly mereven, mint néhány hónap előtt. De mikor ő a fúziót programjába akarta felvenni, a vezérek ez ellen egyértelműleg tiltakoztak; nem ellenezték magát a fúziót, de nem akarták a kor-

mányalakítást ettől függővé tenni. Ugy hiszem azonban, hogy ezt az akadályt el lehetett volna hárítani, ha a fuzionális gondolat nem ütközött volna a másik oldalon, a miénken, legyőzhetlen nehézségekbe, azaz olyanokba, melyek öfelsége gondolkozása szerint legyőzhetlenek voltak. Január első hetében ugyanis a válsággal kapcsolatos kihallgatások folytán én és Horánszky Nándor barátom is öfelsége elé kerültünk.

Ez volt leghosszabb és talán legérdekesebb beszélgetésem Ferenc József királlyal. Egy és háromnegyed óráig tartott magánál öfelsége és soha hasonló nyíltsággal nem tárta fel előttem, hogy úgy mondjam: lelkiállapotát, mint akkor. Szinte kért, hogy szabadítsam őt fel a szabadelvű-párt nyüge alól, amelyről a legmélyebb elkeseredéssel beszélt. Bizonyos, hogy ebben az elkeseredésben nagyrésze volt a pillanatnyi hangulatnak, melyet az egyházpolitikai kérdésekben reá gyakorolt kényszer idézett elő lelkében. De olyan ítéletek is hangzottak el a szabadelvű-párt egész politikai habitusáról, melyek állandó megfigyelésen alapultak, és amelyeknél keményebbeket ellenzéki ajkáról sem hallottam.

Öfelsége felszólítására kimerítő előadásban ismerttettem azt a politikát, melynek követését ajánlom, kitérve természetesen a közjogi és katonai követelményeinkre is. Öfelsége a szokott figyelemmel, gyakran jegyezgetve, hallgatta végig hosszú előadásomat és azután nagy precízióval és mindenre kiterjedő teljességgel tette meg rá észrevételeit, melyek abban csucsosodtak ki, hogy a belügyi politika tekintetében a legbensőbb egyetértésben érzi magát velem; „amit ön a belügyi kérdésekről mondott, — így szólt, — szivemből van elmondva” — de viszont közjogi és különösen katonai követelményeinkre nézve indokoltan kifejtette, hogy azokat semmikép sem fogadhatja el. „Clara pacta boni amici, — így szólt a király, — vegye tudomásul, hogy ezekkel a követelményekkel soha, míg élek, megbarátkozni nem fogok.” Böven és igen erős érveléssel fejtette ki a hadsereg egységéhez való intranzigens ragaszkodásának indokait és végül arra kért, hogy ejtsek el mindent, amit e részben kívánok, hogy ezzel lehetővé tegyem az egyebekben való együttműködést.

Soha — se előbb, se utóbb — Ferenc Józsefnél hasonló közvetlenséget és melegséget nem tapasztaltam. Szinte

drámai erővel hatott reám ez a négy szemközti jelenet. Világos volt, hogy abban az órában alternatíva előtt állottam: vagy végleg megnyerem az uralkodó bizalmát (melynek kezdete közléseinek leplezetlen őszinteségében volt felismerhető), vagy pedig, ha őt most, amint ő a dolgot magában formulázni fogja: cserben hagyom, végleges elhidegülés áll be. Én azonban mégis úgy éreztem, hogy a magasabb szempont az, amely nemzeti követelményeim fentartását teszi kötelességemmé, mert ezek, bármily tökéletlenül lettek légyen formulázva, egy nagy gondolatot rejtettek magukban, a nemzeti élet teljességének gondolatát, különösen pedig azt az igazságot, hogy nem lehet „nemzet” az, amelynek nemzeti jellegű védereje nincs. Ezt a gondolatot 67-es alapon egyedül én képviseltem és, abban a pillanatban, amelyben az összes lehetőségek lelki szemem előtt elvonultak, amelyben minden következményt, egyebek közt a pártommal való meg hasonlítás lehetőségét is, hirtelen át kellett gondolnom, nem éreztem habozást, hanem egész nyíltsággal feltártam öfelségének, hogy bármennyire óhajtanék segítségére lenni, azoknak a lemondásoknak az árán, amelyeket ő követel, arra nem vállalkozhatom; mert nemcsak politikai becsületem van kötve nemzeti követelményeimhez, de a nemzeti élet nyugodt fejlődése is, különösen pedig az öfelsege által felpanaszolt erkölcsi bajok megszüntetése, melyek mind egy forrásból erednek, t. i. abból, hogy az alkotmányos formák megtartása miatt a nemzeti akarat látszatával kell felruházni olyan politikát, melyet a nemzet nem akarhat, tehát erőszakkal és korrupcióval kell dolgozni. Akkor pedig sem a király, sem a nemzet nem nyerne azzal semmit, ha ezt, mások helyett, én csinálnám.

Ezzel véget ért a kihallgatás. Öfelsege, annál a páratlan önuralomnál fogva, amellyel uralkodói méltóságát mindenkor megővta, a neheztelés minden külső jele nélkül bocsátott el. Nem is érezte velem soha a csalódást, melyet neki okozni kénytelen voltam; de annyit később báró Bánffy Dezsőtől hallottam, hogy Horánszky Nándor kihallgatásától sokkal kedvezőbb benyomást nyert, mint az enyémtől, aminek meg is voltak a következményei.

A fúzió eszméjére alapított Khuen-Héderváry megbízás

ekkép meghiusulván — a közönség előtt csupán a szabad-
elvű-párt ellenszenve szerepelt, mint a meghiusulás oka, —
csak egy lehetőség maradt: báró Bánffy Dezső miniszterel-
nöksége.

Báró Bánffy Dezső egyéniségével már ezelőtt kellett volna foglalkoznom, mert ezen az országgyűlésen ő foglalta el a képviselőház elnöki székét. A Szápáry-kormány a téli választások után „erélyes” politikára készülvén, erőskezü elnököt kívánt és erre Szolnok-Doboka vármegyének erőszakos igazgatásáról híressé vált főispánt, az akkor először képviselői mandátumot nyert Bánffy Dezső bárót szemelte ki, aki azonban ezt a tisztséget, az első időkben néha megnyilvánuló járatlanság leküzdése után, se jobban, se rosszabbul nem viselte, mint legtöbb elődje és utóda; de viszont felhasználta politikai összeköttetéseinek kibővítésére, elannyira, hogy a Wekerle-válság kitörésekor mint miniszterelnök-jelölt tekintetbe jöhetett.

Ennél többet nem lehetett akkor mondani; mint vezető államférfiut kevesen vették komolyan és, mikor csakugyan kineveztetett miniszterelnökké, majdnem mindenki rövid lejáratu epizódnak tartotta miniszterségét, éppen arra valónak, hogy időközben „valami kiforrhassa magát”. De Bánffy maga nem így gondolkozott és azok, akik őt kevésbe vették, határozottan tévedtek. Nagy akaraterő lakott benne és Erdély küzdelemes politikai történetének egész ravaszsági hagyatéka. Nemzeti érzése izzó volt, de abban a mederben folyt le, amely a közjogi téren a királyi akarat előtt való meghajlás árán iparkodott szabad kezét nyerni a nemzetiségekkel szemben. Ennek a félszeg nemzeti politikának Bánffy Dezső volt akkor legtipikusabb megismerője; hangsúlyozom: *akkor*, mert későbbi fejlődése más irányt vett. Minisztériuma megalakításában is szerencsés keze volt, mert általános szkepticizmussal fogadott kabinetjének három olyan tagja volt, aki tárcájában kiváló alkotásokat létesített és elsőrendű politikai tényezővé vált: Lukács László pénzügyminiszter, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi és Darányi Ignác földművelésügyi miniszter. Azt a nagyon ügyes sakkhuzást is megcsinálta az új miniszterelnök, hogy a képviselőház általa elhagyott elnöki székébe Szilágyi Dezsőt ültette, és ezzel a

netán frondörködésre hajlandó szabadelvű-párti vezérférfiak közül a legveszedelmesebbet semlegesítette. De ügyeskedése kormányzatának mindjárt elején pártunkkal is próbálkozott. Meghíusulván ugyanis a fuzió, Bánffy a megbontást kísérelte meg és egész suttyomban a nemzeti párt egyik legrokonszenvesebb és legtiszteltebb — de az utóbbi események által elkedvetlenedett tagjának, — Ernuszt Kelemennek, miniszteri tárcát ajánlott fel. Ernuszt ezt természetesen visszautasította és a történekről a nemzeti párt értekezletén beszámolt. Elmondta, hogy a párt háta mögött semmiféle politikai összeköttetésre nem kapható, de egyuttal elég világosan átértette, hogy a 67-es pártok egyesülését igenis kívánatosnak tartja. A párt e nagyon kedves tagjának lojalitása iránt teljes elismerését fejezte ki, a fuzionális epilogra pedig nem történt megjegyzés; de világos volt előttem, hogy ennek is erős visszhangja volt sokaknál.

Amde Bánffy Dezső nem volt az az ember, aki könnyen engedett. Február 22-én Horánszkyt és engem forma szerint fuzionális megbeszélésekre hívott meg, melyek 25-ig folytak és, mivel az ő részéről is a katonai követelményekről való teljes lemondás volt az első feltétel, eredménytelenül végződtek. A párt, mikor neki referáltunk, egyhangu helyesléssel vette tudomásul eljárásunkat. De március elején, a képviselőház nyílt ülésén, a költségvetési appropriáció vitájánál, újabb fuzionálási rohamot kellett kiállanunk, melynek intézésében, a legbecsületesebb szándékkal, gróf Csáky Albin és gróf Szápáry Gyula is résztvettek, fejtegetvén, hogy sokkal nagyobb érdekek fűződnek a 67-es elemek egyesüléséhez, mint azokhoz a mi nemzeti követelményeinkhez, melyek az egyesülésnek útjában állottak. Én ezt az alkalmat felhasználtam, hogy a kérdéssel a nyilvánosság előtt végleg leszámoljak. Március 7-én tartottam egyik leghosszabb és — barát és ellenfél egyhangu tanúsága szerint — retorikai szempontból leghatásosabb beszédemet. Mivel ez a beszéd akkori politikám igazolását oly formában adja elő, amelynél jobbat ma sem tudnék találni, ideiktatom annak erre a tárgyra vonatkozó részét:

„Nem áll az, hogy a mi nemzeti politikánk összesége akár a magyar katonai akadémiában, akár a magyar kato-

nai oktatásban nyerne kifejezést. Valóban nem is fér talán össze az előadói szék komolyságával, hogy onnan politikai ellenfelekkel ily tréfa alapján küzdjenek, amely a zurnalisztikai használatra megengedhető talán, de komoly parlamenti vitában meg nem állhat! Ama beszéd után, melyet Kovács Albert tisztelt barátom mondott s amelyben párt-programmunk nemzeti tartalmát minden irányban kifejtette, nekem e téren kevés mondanivalóm van. Én a nemzeti politikát kezdettől fogva mindig úgy jellemeztem, hogy a nemzeti politika nevét csak oly politika érdemli meg, mely a nemzeti gondolatot a közélet minden megnyilvánulásába beleviszi. Az olyan politika, amely tilalomfát lát a közélet egyes, bármily fontos és bármily kényes nyilvánulása előtt, az olyan politika nem nemzeti politika, legkevesbé pedig az a politika, amely azt a tilalomfát éppen a katonai intézményekben látja. Méltóztassanak meggondolni, ez oly szempont, amely talán az 1868-iki törvényhozás előtt nem állhatott azzal a világossággal, amellyel mi azt látjuk: hiszen a legnagyobb bölcsesség, a legnagyobb előrelátás is rá volt szorulva a tapasztalás tanuságaira. Az 1868-iki törvényhozók pl. a nemzetiségi ügy fejlődését illetőleg nemes és szép illuziókban éltek, amelyeket a tapasztalás, sajnos, nem igazol, talán nagyrésztben azoknak hibáiból, akik illetéktelenül és avatatlanul kezükbe vették 1875-ben az 1867-iki államférfiak örökét. A nemzetiségi kérdést, ennek elfajulását 1868-ban nem látták oly világosan, tehát az ellenszerek ama komplexumát sem láthatták, amellyel rendelkezünk kell. És nincs hatalmasabb nevelőeszköz, nincs hatalmasabb egységesítő eszköz, mint a katonai szolgálat, mint a hadsereg. Ha a hadsereg nálunk nem nevel jó magyar állampolgárokat, akkor a többi intézmények, melyek erre a célra vannak berendezve, mindig csak félmunkát fognak végezni. És hogy a hadsereg nálunk jó magyar állampolgárokat nevelhessen, arra az a lépés, amelyet létező törvényeink keretében minden rázkódtatás nélkül megtehetünk, abban áll, hogy oly tisztikart létesítsünk, mely, maga is nemzeti szellemtől lévén áthatva, a hadsereg alárendeltjei szellemére ily irányban gyakoroljon befolyást.

Sokkal mélyebb gyökerekkel bír tehát az a küzdelem, mely köztünk e téren foly. Itten tulajdonkép a magyar nemzeti szellem és az osztrák összbírodalmi szellem küzd egymással. Mi igenis a közös hadsereget fentartani kívánjuk, ennek egységes szervezetét, vezényleti és taktikai egységét; de épp úgy, mint az 1868-iki törvényhozók nem, mi sem tartjuk ezzel a szervezeti egységgel s a katonai szellemnek ezzel az egyöntetűségével ellentétben állónak azt, hogy a hadsereg magyar csapataiban a magyar nemzeti szellem bent legyen, képviselve tisztjei, képviselve vezetői által és ezáltal terjesztve a nép százezrei és milliói közt, akik mindnyájan a hadseregen mennek keresztül és akiknek itten nyert impressziói kihatnak egész életükre, egész átlampolgári gondolkozásukra.

Az az ellenkező felfogás, amely ily követelményektől elzárkózik, akár szándékosan, akár nem, azon a mélyebb gondolaton alapul, azon az igenis politikai gondolaton, hogy a hadsereg legyen az osztrák összbírodalmi szellemnek nevelőintézete és tulajdonképen, midőn e követelmények körül foly a harc, a körül foly a harc, vajjon nemzeti existenciánk ki legyen-e egészítve ama leghatalmasabb erők egyikének beillesztése által, amely egyáltalában nemzeti egységet, nemzeti szellemet előidézni képes, vagy pedig ez a hatalmas erő nálunk, a különben intézményeinkből kiküszöbölt, de alattomban minket még mindig kísértgető osztrák összbírodalom szellemének terjesztője legyen-e.

De hiszen ez csak részlet, gyakorlatilag a legfontosabb részlet, de mégis csak részlet, mert a mi programmunk kiterjed mindenre, ami szükséges avégett, hogy a 67-iki kiegyezés valósággá váljék. Ha nem ismerem el azt, amit Tisza István tisztelt képviselőtársam mondott, hogy tudniillik a kiegyezés nem csupán törvény, hanem politika, viszont azt a tételt állítom ezzel szemben, hogy a kiegyezés nem csupán egyes intézkedéseknek sokasága, hanem egy-szersmind egy nagy közjogi alaptételnek megvalósítása. Ezt pedig én nem magyarázom bele, hanem ez benne van magában a törvényben, benne van a törvénynek praeambulumában.

A 67-iki kiegyezés csak a *pragmatica-sanctio* kettős

alapgondolatának formulázása, mely alapgondolatok egyike igenis az, hogy őfelségének többi országai és Magyarország addig, míg a trónöröklés rendje szerint a trónra hivatott dinasztíának tagjai uralkodnak, elválaszthatatlanul birtoklandók, tehát egymásnak védelemmel tartoznak ; a másik alapgondolata pedig az, hogy Magyarország önálló nemzet, önálló állam, mely önálló nemzeti és önálló állami létének minden életnyilvánulásában kifejezésre kell jutnia. Kifejezésre kell jutnia a közös intézmények megjelenésében, a külföldi képviselőben ; kifejezésre kell jutnia a magyar koronának külső megjelenésében ; kifejezésre kell tehát jutnia a hadsereg nevelésében is, mely az ország jogai között fenn van tartva, mint minden, ami a hadsereg időnkint való kiegészítésére vonatkozik.

Ezek a mi követeléseink, melyek Magyarországnak kifelé való nemzeti önállóságát és fényét képviselik, s melyeknek kiegészítése az a belpolitika, melyet hasonló gondolat vezérel s melyet Kovács Albert tisztelt képviselőtársam oly helyesen és oly fényesen festett le a Ház előtt. Ez együttvéve alkotja azt a nemzeti politikát, melynek egyetlen részlete sem panacea önmagában, melynek azonban minden részlete annyira fontos, hogy ha bármelyikét abból kitörjük, a nemzeti politikának csak fragmentumait, de nem nemzeti politikát találunk. Nem az egyes panaceák, nem az egyik programmpont külön, sem a másik programmpont külön ; sem a közjogi jogosítványok érvényesítése külön ; sem az anyagi bajok gondozása külön ; sem a kulturális politika külön : hanem mindez együttvéve. A közjognak a maga integritásában való fentartása és érvényesítése, hol érvényesítve nincs ; az ország anyagi erejének erősítése a súlyos válságok közt, minden erőnkben álló eszközzel ; az ország és a társadalom békéjének helyreállítása, a nemzeti kultúra keresztülvitele, ameddig lehet, sima, de mikor kell, drasztikus eszközökkel is : ez együttvéve, ez egymást támogatva, ez az egységesítő gondolat. Nem mi vagyunk tehát azok, kik a nemzeti politika gondolatát összezsugorítjuk egy eltörpülő kicsinyességgé, mely imponálni nem képes. Ha most ismét visszatöréssel akarnék élni, de nem akarok többé, az önök mult politikájára fordíthatnám vissza

azt a vádat, hogy egész presztizsüket, egész politikai tartalmukat, mindazt, amivel a nemzetnek imponálni akarnak, egy aránylag nagyon kicsi pontban keresik. Mi minden ily panaceát, minden ily egységesítő eszmét, mint kiszakított, külön eszmét visszautasítunk; mi csak a gondolatok ama komplexumában, melynek neve nemzeti politika, találjuk azt az egységesítő momentumot, mely a jelen pillanat sajnálatos széttziláltságában minket kiszabadíthat és összetömríthet. Ehhez a politikához és annak minden részéhez én magamat kötve érzem, egész existenciámmal, egész politikai jellememmel. Én e mellett a politika mellett harcolni fogok még inkább, mint valaha, mert inkább, mint valaha vagyok meggyőződve annak helyességéről. De ha valamikor megtörténnék az, hogy engem tévedésről győznének meg; ha valamikor magam is belátom, hogy helytelen irányban vezettem a közvélemény ama részét, mely engem követ: akkor, tisztelt képviselőház, ismerném kötelességemet. Akkor nem tartanám hivatásomnak, hogy most már én képviseljem az ellenkező politikát: hanem akkor azt tartanám kötelességemnek, hogy miután politikai céljaim kitérésében s a nemzetnek megkísérlett vezetésében tévedtem, álljak félre és ne igényeljem többé a vezető szerepét.

És, tisztelt képviselőház, midőn én ehhez az álláspont-hoz és a közélet erkölcsi felelősségének e felfogásához ragaszkodom, akkor azt követem, amit Angliának egyik legnagyobb szónoka, John Bright, ekkép fejezett ki: Azon fáradtam, hogy kifejtsek és fentartsak oly törvényeket, melyek, habár nem is hirdettettek ki Sinai hegyének mennydörgései között, mégis Istennek törvényei és mégis arra vannak rendeltetve, hogy a nemzeteknek biztossága és fejlődése rajtuk alapuljon."

A hatás az én pártomban és az egész ellenzéken tényleg elementáris volt. Egy időre azt hihettem, hogy feléledt benne a régi lelkesedés és önbizalom — de csak egy időre, amint a következmények mutatni fogják.

Nem szándékozom a Bánffy-érának, amely 1899 február haváig tartott, összes kisebb-nagyobb eseményeit részletesen előadni, csupán azokra a főbb mozzanatokra szorítkozom, amelyek a mű céljának szempontjából különös fontossága-
guak.

És itt meg kell emlékeznem egy incidensről, amely az akkori hangulatra rendkívül jellemző, és amely további fejleményeiben külügyeink vezetését is kiváló módon befolyásolta.

1895 április havára esik az összeütközés Agliardi pápai nunciussal, és ebből folyólag gróf Kálnoky Gusztáv külügyminiszterrel, mely az utóbbinak váratlan bukásához vezetett. Agliardi nuncius ugyanis, aki nemrég foglalta el helyét, mint a pápa nagykövete az osztrák-magyar monarchiában, látogatást tett Esztergomban a hercegprimásnál, onnan eljött Budapestre is, ahol a katolikus világ őt fényes fogadtatásban részesítette. Mindez a kormány tudtával és beleegyezésével történt. De azután, mint előrelátható volt, az üdvözlő beszédek, a hirlapi interview-k hemzsegték az egyházpolitikai reformokra való célzásoktól és a nuncius is tett azokra olyan megjegyzéseket, amelyeket, tekintettel diplomáciai állására, talán jobb lett volna mellőzni, és amelyeket a még mindig nagyon ideges liberális közvélemény Magyarország belügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak minősített. Bánffy a külügyminisztériumot felkérte, hogy a Szentszéktől elégtételt kérjen. Kálnoky elismerte, hogy a nuncius nem járt el tapintatosan, de mielőtt Rómában eljárna, bővebb felvilágosításokat kívánt. Eközben egy szabadelvű-párti képviselő ez ügyben interpellált, és Bánffy meglehetősen harcias hangú válaszában már megtörténtnek mondta azokat a diplomáciai lépéseket a római Szentszéknél, melyeket Kálnoky feltételesen kilátásba helyezett. Ezzel tagadhatatlanul tullótt a célon; de Kálnoky, ennél a higgadt és a végső finomságig kiművelt államférfiunál érthetetlen módon, ráduplázott a magyar miniszterelnök hibájára egy nyilvánvalóan sugalmazott félhivatalos közlemény által, melyben Bánffyt nemcsak meghazudtolta, hanem „a diplomáciai szokásokban való járatlanságát” korholta. Bánffy egy újabb interpellációra adott válaszban élesen replikázott.

Mindenki előtt világos volt, hogy a két férfiú nem működhetik többé együtt; bármennyire is irtózott a császárkirály minden személyváltozástól, bármennyire is iparkodott tehát a szakadékot betömni, nemsokára be kellett látnia, hogy kettőjük közt választania kell. Az áldozat pedig Kálnoky lett, nem mintha ő képviselte volna a csekélyebb értéket, vagy

mintha kevésbé birta volna az uralkodó bizalmát, — ennek épp ellenkezőjét bizvást állíthatjuk, — hanem, mert a helyzet nem engedte egy újabb magyar miniszterválságnak előidézését. A mélyebb belátásuk fájlalták Kálnoky távozását a külügyek vezetésétől, melyben nehéz körülmények közt rendkívül nagy okosságot, nyugodt hidegvért és ügyességet mutatott.

De a nagyközönség előtt ez a „diadal” egy közös miniszter fölött, aki még hozzá nem állott magyar-barát hirben (bár senki sem lobbantotta szemére a legkisebb inkorrektiséget sem Magyarországgal szemben), no meg aztán egy pápai nuncius és a „klerikalizmus kísértő réme” fölött, nagyon emelte Bánffy tekintélyét. Ehhez járult az a tagadhatatlan siker, melyet kormánya az egyházpolitikai törvények váratlanul sima végrehajtásában aratott, továbbá néhány erőteljes — talán tulságosan erőteljes — intézkedés a nemzetiségi pártok igazgatóival szemben, mely az átlag-közvélemény szájaíze szerint volt. Tény, hogy azt a lekicsinylést, mely a Bánffy-kabinet kormányra lépését fogadta, egy bizonyos megbecsülés váltotta fel, és hogy helyzete lefelé úgy, mint fölfelé, kétségtelenül megerősödött. A továbbiakban látni fogjuk, miként fejlődött ez a megbecsülés tulbecsüléssé, mindenekelőtt magának a miniszterelnöknek saját lelkületében, de az udvarnál is, miként ragadta el őt, úgy, mint előzőleg — amit egy korábbi fejezetben elmondtam — Tisza Kálmánt, lehetetlen dolgok megkísérlésébe és ezzel a bukásba.

Kálnoky utóda a külügyminisztériumban Goluchowski Agenor gróf, bukaresti követ lett, egy szűkebb hazájában nagy összeköttetésekkel bíró lengyel főúr, józan felfogású, biztos kezű, minden kockázatos lépéstől visszariadó, tapasztalt diplomata, aki lengyel létére következetesen, és nem siker nélkül, Oroszországhoz való viszonyunk javításán fáradozott, hogy ezzel az egyetlen fenyegető háborus veszélyt a monarchiától elhárítsa. Lesz alkalmunk még ebben vagy a következő kötetben ezzel a nem eléggé méltányolt államférfiúval találkozoznunk. De már itt meg kívánom mondani, hogy az a magyar közvélemény, melyet elfogult orosz-ellenességgel szoktak vádolni, és annak képviselői, pártkülönbség nélkül, teljes megértéssel fogadták és támogatták Goluchowskinak törekvéseit. Midőn később, a műrzstegi fejedelmi találkozás

eredményekép, valóságos megállapodások jöttek létre Oroszországgal, a magyar delegáció azok bejelentését egyhangu helyesléssel fogadta. „Milyen csodálatos látvány — írta nekem akkor egy kiváló diplomata barátom — egy *lengyel* miniszter, kit a magyar delegáció ünnepel, mert Oroszországgal megállapodásra jutott.” A látvány csak olyanok szemében lehet csodálatos, kik teljesen félreismerték a magyar közvéleménynek mindenkor békés alaphangulatát; az ugynevezett „orosz-ellenesség” is, amikor felbukkant, kizárólag defenzív természetű volt, az orosz hódítási politikával felidézett aggodalmak kifejezése, de korántsem, „*revanche pour Világos*”, vagy efféle érzelmi politika folyománya.

Az Agliardi-ügy lebonyolításával körülbelül egyidejűleg, 1895 április havában történt meg Kossuth Lajos idősebb fiának, Kossuth Ferencnek visszatérése a magyar hazába és képviselővé választása a zalaegerszegi tapolcai kerületben. A közvélemény egy része aggodalommal, másik része nagy reményekkel üdvözölte ezt az eseményt. Kossuth Lajos temetése alkalmából Ferenc az eléje járuló küldöttségek egynekéül olyan beszédeket tartott, amelyek némileg úgy hangzottak, mint az 1849. évi Kossuth Lajos örökségének vállalása. Emlékszem, hogy akkor Károlyi István barátommal vacsorára hívtuk Kossuth Ferencet, hogy őt lebeszéljük minden forradalmi szerepléstől, mint amely az ország érdekével ellenkezőnek. Visszatekintőleg, az ő egyéniségének teljes felismerése után, szinte komikusnak tűnik fel ez az erőlködés. Soha kevésbé forradalmáregyéniség nem szerepelt a magyar közéletben, mint Kossuth Ferenc. Ellenben nyertünk vele egy nagy műveltségű, okos, józan ítéletű államférfiut, aki minden utógondolat nélkül a perszonál-unió, tehát a *pragmatica sanctio* alapján állott és, amikor a függetlenségi párt vezetését átvette, a pártot minden szélsőségtől gondosan visszatartotta. Hiányzott benne az energia, hogy jobb belátását a szélsőséges és meggondolatlan elemek izgatásaival szemben mindenkor keresztülvigye. Mikor később elmondandó körülmények közt őfelsége minisztere lett, főleg azt tekintette feladatának, hogy a nevéhez fűződő bizalmatlanságot eloszlassa, és az neki a tulságig sikerült. Bécsben nem féltek tőle, pedig bizonyos pontig ezt a félelmet fenn kellett volna tartani. Igaz, hogy itt

nehéz volt a középutat megtalálni. Kossuth Ferenc a függetlenségi párt liberális árnyalatához csatlakozott és nemsokára — de nem mindjárt — annak vezére lett. Én csak jóval később léptem vele szoros személyi viszonyba, mely igen meleg barátsággá fejlődött. Kevés olyan jószívű és nemesen érző embert ismertem, mint amilyen ő volt.

1895 nyarára esik első szereplésem az interparlamentáris béke-unióban, amely közpályámnak annyira fontos része lett, hogy arra már itt kissé bővebben kell kiterjeszkednem.

Az interparlamentáris unió, vagyis: a művelt nemzetek parlamenti tagjainak uniója és időnkinti együttes tanácskozása a béke fentartásának érdekében, az angol Randal Cremer és a francia Passy kezdeményezésére már 1890-ben létrejött és lassankint még több és több nemzet csatlakozásával egy laza szerkezetű világ-parlamentté bővült ki. Tulajdonkép nem is volt szerkezete, mert minden parlamenti tag pusztá jelentkezés alapján saját nemzeti csoportjának és ezzel az uniónak is tagjává lett. A közgyűléseken pusztán az innen vagy onnan érkező tagok számától függött, hogy az egyes nemzetek milyen arányban vannak képviselve; a határozatok mindazonáltal a jelenlevők szavazattöbbségével hozattak. Egyedül az állandó tanácsban volt megállapítva minden nemzeti csoportnak két-két tag által való képviselése. Mindazonáltal ezek a gyűlések bizonyos erkölcsi súllyal bírtak, mely évről-évre növekedett. A kormányok számoltak velük és annak az országnak államfői is, amelyekben a közgyűlés ülésezett, valamely alakban mindig kimutatták irántuk való érdeklődésüket és rokonszenvüket. 1895-ig Magyarországot csak egy-két tényleges vagy volt parlamenti tag képviselte a közgyűléseken; köztük állandóan jelen volt Pázmándy Dénes. Nemsokára azonban kidomborodott, hogy az interparlamentáris unió reánk nézve nem csupán a béke-eszmény szempontjából bír fontossággal. Azok a nemzetek ugyanis, amelyeknek nálunk fajrokonai voltak, és amelyek ezek közt államellenes izgatásokat szítottak, különösen a románok, az interparlamentáris konferenciákat arra használták fel, hogy Magyarország ellen izgassanak, és — a nemzetiségeknek állítólagos elnyomását a háboru veszélyét előidéző okok közé sorozván — ezen a címen a mi nemzetiségi kérdésünket a

konferenciák napirendjébe becsempésszék. Azok a férfiak, akik hazánkat az előző konferencián képviselték, derekasan és sikeresen küzdöttek ez ellen a taktika ellen. Az 1895 szeptember havában Brüsszelbe összehívott konferencián azonban tanácsosnak látszott a magyar küldöttség megerősítése, mert kapcsolatosan a magyar állam millenáris ünnepélyével, Budapestre akartuk meghívni az 1896-ban tartandó legközelebbi konferenciát, és e meghívás körül nagy csata kifejlődését vártuk. Tudvalevő dolog volt ugyanis, hogy román részről annak elfogadását ellenezni fogják, és az ellenzés indoklásaképpen fel voltak táalhatók az összes nemzetiségi gravamenek, még pedig oly módon, hogy megvitatásukat megtiltani alig lehetett volna, mert ebben az összefüggésben csakugyan a konferencia elé tartozhattak. Az igazságszeretet kötelességemmé teszi annak megállapítását, hogy Bánffy miniszterelnök volt az, aki a politikai élet összes tényezőinek figyelmét, pártkülönbség nélkül, erre a helyzetre felhívta, és minket egy erőteljes, számban is jelentékeny és tevékeny magyar csoport megalakítására buzdított, különös súlyt fektetve azokra, akiket idegen összeköttetések és nyelvismereteik erre a küldetésre kiválóan képesítettek. Így lettem én is a magyar csoport tagja, később annak elnöke és az interparlamentáris unió működésének egyik nem jelentéktelen tényezője. Brüsszelbe Jókai Mór is eljött velem és ott igen szép francia beszédet mondott. Feladatunkat, minden nehézség ellenére, fényes sikerrel oldottuk meg. Budapest a következő évi konferencia székelyéül, valamennyi szavazattal öt ellen, elfogadtatott és a nemzetiségi kérdés becsempészésének kísérletei ettől kezdve teljesen megszűntek. Így indultam meg többnyelvű szónoki pályámon, mely sikerekben nem volt szegény; így jutottam és melegeđtem mindinkább bele a nemzetközi béke-mozgalomba; így szőttem becses külföldi összeköttetéseket a földgömb minden részén, melyeket hazám jó hírnevének és erkölcsi presztizsének érdekében gyümölcsöztetni iparkodtam. Közpályámnak ez a tevékenység fontos alkotórészévé vált, melyre még többször lesz alkalmam visszatérni. Azon férfiak sorából, akikkel az interparlamentáris unió révén összeköttetésbe jutottam, legyen elég itt a következőket megneveznem: Mr. Philip Stanhope (később Lord Wear-

dale), Mr. (később Lord) Bryce, az amerikai alkotmányról irt hires munka szerzője Angliából, akikkel igen meleg baráti viszonyt szőttem; D'Estournelles de Constant, Labiche, Léon Bourgeois, Hanotaux, Deschanel (a későbbi köztársasági elnök) Franciaországból; Bernaert, Descamps, Houseaux de la Haye, Vanderwelde Belgiumból; Van Houten Hollandiából és nagyszámu amerikai kiváló férfi, akikről még lesz alkalman szólni, köztük Roosevelt és Bryan. Magának az uniónak munkáját, a béke-mozgalom siralmas összeomlásának dacára, nem szabad lenézni; a későbbi hágai diplomáciai konferenciák tulajdonkép az unió konferenciái által előkészített anyagot dolgozták föl; így például a nemzetközi bíróság tervezetét az épp előbb említett brüsszeli interparlamentáris konferencia dolgozta ki és Hágában ezt — némely módosítással — egyszerűen elfogadták.

Visszatérve a belügyi helyzet fejlődésére és annak különösen engem érdeklő mozzanataira, meg kell állapítanom, hogy ugyanakkor a nemzeti párt belső életében is bizonyos új fellendülés volt észlelhető. Sikeres parlamenti csatározások, melyekben az új miniszterelnök nem játszott valami ragyogó szerepet, ismét emelték a párt önérzetét. 1895 augusztus vagy szeptember havában, Beöthy Akos barátom képviselői beszámolója alkalmából, Kassán, a Rákóczi-emlékek által megszentelt e rokonszenves felvidéki metropolisban, fényes pártgyűlésünk volt, melyen az összes szomszéd megyék résztvettek, és amely egész lefolyásában a nemzeti párt fénykorának benyomásait ujitotta meg. Valóban azt hittem, hogy túl vagyunk azon a politikai spleen-en, amely az egyházpolitikai éra végén a nemzeti párton erőt vett. Engem személyesen a Kassán egybegyűlt nagyszámu és fényes közönség elhalmozott a bizalom és ragaszkodás jeleivel. Összevetve az interparlamentáris konferencián elért sikerekkel, ezek a jelenségek valóban azt a látszatot keltették, hogy politikai hatalmi pozícióm ismét a régi lett.

De én már akkor éreztem — és a következmények meg is mutatták — hogy ez csak látszat volt. Azokat, akik lelkük mélyéből hibáztatták a hatalomrajutás alkalmának elmulasztását és a nemzeti követelményeink feláldozásával történő fúzió merev visszautasítását, csupán a személyes ragaszkodás

és hűség tartotta a párt kötelékében. A világ előtt teljes volt az egyetértés, de a benső hit sokaknál fogytán volt; akik pedig így éreztek, azok sorában nem kisebb emberek voltak, mint p. o. Károlyi Sándor és Kovács Albert. Már Horánszky Nándornál is tapasztaltam bizonyos unottságot, de ez csupán a legbizalmasabb magánérintkezésben jutott kifejezésre; kifelé hűségesen osztozott velem a párt vezetésében és a következő évi választásokat a régi eréllyel és páratlan munkaképességgel intézte.

1895 végén már a következő évre kitűzött millenáris ünnep előkészítése foglalta el a kedélyeket. Engem is annyira megkapott annak az ünnepnek nagyszerű eszméje, hogy karácsony napján a párt hírlapi organumában, a „Nemzeti Újság”-ban cikket tettem közzé, amelyben a milleniumi ünnep idejére a pártok közt fegyverszünetet indítványoztam, azzal a feltétellel, hogy a kormányzati szellemből a pártosság kiküszöböltessék és, a választások tisztaságának és szabadságának törvényes biztosítása által, a pártok küzdelméből a méregfog kihuzassék. Bánffy ujévi beszédében sietett ezt az ajánlatot elvben elfogadni, de az ellenzéki pártok körében a hatás igen vegyes volt. Én mindazonáltal ragaszkodtam eszmémhez és a képviselőházban önálló indítvány alakjában kifejtettem azokat a biztosítékokat, amelyeket a fent jelzett célok elérése tekintetében kívántam. Ezek főbbjei voltak: a közigazgatási biráskodás létesítése (ami megtörtént), a tisztviselők fegyelmi jogának és egyáltalán szolgálati pragmatikájának megállapítása (ami mai napig sem valósult meg), szigorú törvényes intézkedések a választási korrupció, a hivatalos presszió és a választási elnökök visszaélései ellen. Ez utóbbi követelmények egy része a Kuria választási biráskodásáról szóló törvényben megtestesülést nyert, de, amint a következők megmutatták, csak papíron. Ez az egész törvény, mely, bár a Bánffy-kormány idejében alkottatott meg, Szilágyi Dezső műve volt és az ő nagy, de néha tulszubtilis elméjének bélyegét hordta magán, a gyakorlatban azonban teljesen csütörtököt mondott.

Szilágyi sokáig ellenezte a választási biráskodásnak a rendes bíróságokra való ruházását. Egyrészt a parlament szuverénitását, másrészt a bíróság tekintélyét féltette attól,

ha ilyen, politikai természetű kontroverziák ez utóbbi hatáskörébe utaltatnak. Mikor végre nem zárkozhatott többé el attól a — különben általános — tapasztalástól, hogy politikai testületek, melyekben a pártok a hatalom birtokáért küzdenek, képtelenek arra, hogy csak félig-meddig is kielégítő igazságszolgáltatást gyakoroljanak, ezt a kelletlenül elfogadott új meggyőződést elmés kombináció, t. i. az ítélkezés kettéosztása útján akarta régi aggodalmaival kiegyeztetni. Az ő javaslata szerint, mely törvény erejére emelkedett, a Kuria a mandátum érvényessége felett csak azokban az esetekben ítél, amelyekben egy matematikailag megállapítható tényálladék szolgálhat az ítélet alapjául. Ahol ilyen tényálladék nincs, ahol tehát általános benyomásokra alapított erkölcsi meggyőződés szerint kell ítéletet mondani, ott továbbra is a képviselőház bíráló bizottságai illetékesek. Szilágyi ezt az eredeti eszmét javaslatában gyönyörűen kicirkalmazta és nagyon büszke volt rá; azt hitte, hogy vele az egész világnak utat mutatott. Ámde, mivel választási ügyekben a matematikailag megállapítható tényálladék majdnem mindig hiányzik, a gyakorlati eredmény az volt, hogy a Kuria bíraskodása papíron maradt és így papíron maradtak azok a garanciák is, melyeknek értéke a pártatlan és szigorú ítélkezéstől függ. Ki tudná számszerint megállapítani, hogy egy főszolgabíró pressziója hány választónál érvényesült, vagy hogy a feles főldek elvonásától való félelem hány választót befolyásolt? De még a közvetlen vesztegetést is ritkán lehet többre, mint a megvesztegetettek egy kis töredékére nézve megállapítani. Gyakorlatilag tehát ma is fennáll a választási visszaélések mentessége attól az egyetlen követelménytől, mely azokat megfékezni képes, t. i. a mandátum megsemmisítésétől.

Feltűnő, hogy mikor annyi szó esett a választások szabadságáról és biztosságáról, sőt az egész ellenzéknek ez volt egyik legfőbb gondja, a választói jognak tágitása eszmekörünktől teljesen távol állott. A liberálisok sem gondoltak rá, Szilágyi Dezső legalább is nem tartotta égetőnek a problémát. Ha a liberális éra egyik legfőbb mulasztásának kell mondanom azt, hogy nem tágitotta fokozatosan a választói jogosultságot, úgy, amint az angol törvényhozás folyton tette, és hogy ekkép egyszerre, átmenet nélkül jutottunk az álta-

lános szavazati joghoz, mint elutasíthatatlan követelményhez, akkor ezt a szemrehányást önmagamra is kell alkalmaznom. Nekem is, és a hozzám közel álló politikusoknak is a Fejérváry-éra tapasztalásain kellett keresztülmennünk; látunk kellett, hogy mennyire gyenge a *nemzet* fogalma, amíg a *népnek* egy része kivüle áll és azt a jogfosztás gondolatával köti össze; súlyos tapasztaláson kellett keresztülmennünk, hogy szemünk megnyíljon egy különben elementáris igazság előtt. Ezt a súlyos fogyatkozását politikai előrelátásomnak be kell vallanom és ki kell egyuttal emelnem, hogy az összes akkori politikai tényezők közt egyedül Ugron Gábor birt azzal az éleslátással és bátorsággal, hogy az általános szavazati jog elvét programjába felvegye, a jámbor liberális elmék nem csekély szörnyűködésére.

Egyébként az 1896. évnél első három negyedét hazánk ezeréves fennállásának ünnepélye töltötte be, mely mellett az apró parlamenti csatározások kevés figyelmet keltettek. Az én „Isten-békém” azokat, dacára minden gáncsvetésnek, amellyel találkoztam, különben is tagadhatatlanul enyhítette. A millenáris ünnep maradandó emléke az a lapidáris irályu gyönyörű törvény, melyben a nemzet államának ezeréves fennállásáért hálát ad az Egek Urának és mindazoknak a földi tényezőknek, melyek az Ő gondviselésének eszközei voltak. Ennek a törvénynek szerzője Horánszky Nándor. Amint tervezetét a kormánynak és a pártok vezetőinek bemutatta, mindenki annyira el volt ragadtatva, hogy azt szó nélkül elfogadták. Másik kimagasló mozzanata Vaszary Kolozs hercegprimásnak a május 3-án tartott hálaadó istentisztelet alkalmából elmondott ünnepi beszéde, melynél ragyogóbb összefoglalását az istenfélelemnek és hazaszeretetnek, a királyhűségnek és a nemzeti önértetnek elgondolni is lehetetlen. A junius elején lefolyt — Benczur ecsete által megörökített — fő-ünnepélyen, melyen király és országgyűlés egymást üdvözölték, nem lehettem jelen, mert épp akkor atyámnak egy súlyos megbetegedése Eberhardra szólított. Benczur mester ennek dacára odafestette az én fejemet a képre, a magasabb történeti igazságot egy véletlen körülménynek föléje helyezve; de valójában nem voltam ott és csak olvasás utján gyönyörködtem Szilágyi Dezső üdvözlő-

beszédében, mely Magyarország törvényes függetlenségét és nemzeti egységét jelölte meg, mint állami létünk pilléreit; de a királyi válaszban csupán az egység gondolata talált visszhangra, a függetlenségről szó sem esett, ellenben a *pragmatica sanctio* által megállapított kötelekről igen. Nincs ez utóbbi ellen semmi kifogásom; de ha az előbbi elmarad, akkor nem fedi azt a közjogi alapfelfogást, amelynek a király legfőbb őre, és amelynek a magyar állam ezeréves ünnepén királyi szózatban kifejezésre kell vala jutnia.

Az év eseményei közt ki kell emelnem a szeptember elején nagy fénnnyel és erkölcsi sikerrel lefolyt interparlamentáris konferenciát, melyen Szilágyi Dezső elnökölt és kivülem főleg Széll Kálmán és Pulszky Ágost szerepeltek. Fő eredménye az orosz birodalom tanácskozó testületeinek meghívása volt az interparlamentáris unióba való belépésre. Az eszme tölem támadt. Abból indultam ki, hogy a béke-mozgalmak e legfőbb nem-hivatalos orgánuma nem teljes, ha Oroszország abban képviselve nincs; fölkérendőnek véltem tehát az orosz kormányt, hogy a birodalmi főtanácsnak, vagy a Zemsztvók szövetségének engedje meg az interparlamentáris unióhoz való csatlakozást. Az indítvány a konferencián is erős ellenzékre talált, de hosszú és szép vita után, melyben élénken részt vettem, nagy szótöbbséggel keresztülment. A cári kormány, mikor a konferencia határozata vele közöltetett, udvarias alakban visszautasította azt a gondolatot, hogy a birodalom tanácskozó testületei ilyen joggal felruháztassanak és — legalább ebben a vonatkozásban — parlamentet játszhassanak. Akkor még erősen ragaszkodtak Oroszországban az autokráciához. De, amint beavatott forrásból tudom, ez a meghívás indította Miklós cárt arra, hogy a maga módja szerint valamit tegyen a világbéke érdekében és a hágai békeértekezleteket kezdeményezze. Ma ez az egész hágai békemű egy meghiusult kísérlet emlékét képviseli; de akkor nagy reményeket lehetett hozzája fűzni és valóban alkotott is egyet-mást, ami a reményeket megalapozta, p. o. a nemzetközi választott bíróságot a brüsszeli interparlamentáris konferencia javaslatai alapján. Az az összefüggés tehát, amely a cári kezdeményezés és a buda-

pesti gyűlés akciója közt megállapítható, nem kevésbé emelte az utóbbinak jelentőségét.

Ámde ez az év, amelynek három első negyede olyan történelmi ténykedések közt folyt le, igen csúnyán végződött, az októberben megindult országgyűlési választásokkal. Nem szándékozom e választási küzdelem részleteit ecsetelni. Akinek emlékezése odáig visszanyul, tudja, hogy a hirhedtté vált Bánffy-féle választások hatósági erőszak és korrupció tömeges alkalmazása tekintetében mindent felülmultak, amit addig valaha tapasztaltunk. Ezt csak akkor tagadták, a küzdelem hevében és a győzelem mámorában, szabadelvű-párti részről; később mindenki elismerte, úgy hogy erről az akták le vannak zárva. A számszerinti eredmény meg is volt. A nemzeti párt 57 tagból 32-re, a függetlenségi Ugron-frakció 47-ről 8-ra olvadt le, a néppárt csak 68 mandátumot bírt elérni. Csak a függetlenségi Kossuth-párt tudta 50 főnyi létszámát megtartani, részint a Kossuth-név varázsa miatt, részint mert a többi, „klerikálisoknak” elkeresztelt ellenzéki pártokhoz képest bizonyos kiméletben részesült. Nem tagadom, hogy ebben az eredményben része volt a még le nem hűlt „liberális” láznak is, valamint a nemzeti párt lappangó belső betegségének, bár pártunk minden tényezője magát teljes erővel belevetette a küzdelembe; de a korrupció és erőszak fegyvereinek mértéktelen felhasználása nélkül ilyen eredmény nem lett volna elérhető.

Pedig nagyon rövidlátó volt az a politika, mely ezekkel az eszközökkel erőszakolt ki egy aritmetikai diadalt, mert a számban megfoggyott ellenzék nemcsak oly mélységes elkeseredéssel jött a parlamentbe, mely minden békés együttműködést kizárt, hanem azzal a meggyőződéssel is, hogy neki nem alkotmányos kötelessége egy ekkép létrejött választási verdikt előtt meghajolni, hanem hogy neki ezzel szemben minden meg van engedve, amivel a nemzeti akarat illetén meghamisítását megtorolhatja, annak sikerét meg-hiusíthatja. Ha később elítélőleg írok majd a szinte rendszerré vált obstrukciókról, nem szabad elfelejteni, hogy azok gyökerüket és erkölcsi igazolásukat azokban a választásokban bírják, amelyek a parlamentárizmus lényegét, a nemzeti

akarat szerint való kormányzást hazug formasággá sülyesztették.

Ezeknél a választásoknál a kormány az én megbuktatásomra is pályázott, Jászberényt akarta tőlem elhódítani, először az igazságügyminiszter felléptetésével, akinek megválasztása a város sajtó fájdalmanak orvoslását, törvényszékének visszaállítását tette volna valószínűvé, amire ellenzéki képviselő mellett nem volt kilátás; továbbá rengeteg pénzköltekezéssel, mely ezt az évek óta tiszta kerületet is a korrupció szennyes vizeivel készült elborítani. Sikertelenül is a közönségnek egy részét megtántorítani; de a többség jellemzősége és ragaszkodása ezzel a kemény megpróbáltatással szemben is megállotta helyét, és így mandátumomat megtartottam. Jellemző, hogy annak a pártnak, amely az ottani küzdelemben a legcsunyább eszközöket alkalmazta, még arra is volt bátorsága, hogy az én tiszta fegyverekkel kivédett mandátumomat petícióval megtámadja, természetesen sikertelenül, de azzal a célzattal, hogy azt gyanússá tegye és erkölcsi értékét, vele az én pozícióm is, leszállítsa. Szerencsére nem akadt ember, aki ennek a taktikának felült volna.

Az unfair módon megvert ellenzék elkeseredett hangulata mindjárt az új országgyűlés felirati vitájában megnyilvánult. Az ellenzéki pártok felirataiban és a mellettük elmondott beszédekben nem volt többé szó programmokról, hanem csupán a kormány erőszakosságainak, a nemzeti akarat meghiúsításának bevádolásáról. Ha most elolvasom azt a beszédet, amelyet ennél a fölirati vitánál elmondtam, alig ismerek magamra, annyira metsző éles és szenvedélyes volt annak hangja. El lehet képzelni, hogy milyen hangnemből beszélt Ugron Gábor. Szóval az ellenpárton csakhamar érezték, hogy ebben a módfeletti „győzelemben” nem lesz köszönet. A szabadelvű-párt többsége normális választási eljárás mellett is biztosítva volt, mint minden kormányé, egészen rendkívüli körülményektől eltekintve, aminők akkor nem forogtak fenn. Sőt az egyházpolitikai törvények kersztülvitele, a millenáris ünnepnapok fénye, az Ausztriával megindult közgazdasági tárgyalások elején mutatott erély — végeredményüket a következőkben fogjuk látni — kedvező hangulatot teremtettek a

kormány mellett. Csupán arról volt tehát szó, hogy az ellenzék szavazatainak számát 40—50-nel csökkentésék, aminek gyakorlatilag semmi jelentősége nem volt. Evégből alkalmazták a küzdelemnek azon unfair eszközeit, amelyek a — gyakorlatilag értéktelen — célt ugyan elérték, de viszont olyan ellenzékot teremtettek, mellyel lehetetlen volt megélni, holott nagyobb számu, de el nem keserített ellenzékkel nagyon szépen lehetett volna együtt dolgozni. Az 1896. évi választások ekként való vezetésében már megnyilvánultak Bánffyánál a cézári örületnek első jelenségei, korábban, mint annakidején a sokkal nagyobb egyéniséget képviselő Tisza Kálmánnal. A látszólagos siker ezt a lélektani processzust siettette, miglen csakhamar bekövetkezett a bukás, melynek igen tanulságos körülményeiről kell a továbbiakban beszámolnom.

Egyelőre, az indulat első kitörései után, a dolgok ismét a rendes mederbe látszottak visszatérni. Pártom hangulata a választási vereség által nem javult; az, amit előbb politikai spleennek neveztem, lappangva bár, de határozottan megnövekedett. Mindinkább erőt vett a lelkeken az a tudat, hogy rendes eszközökkel nem boldogulunk és várták a rendkívülit, amely váratlan alakban 1898 végén csakugyan bekövetkezett. Abból, ami addig történt, csupán két mozzanatot kell kiemelnem, mint amely a jövő kialakulására befolyással birt. De a politikai elbeszélést itt félbe kell szakítanom, hogy egyéni életemnek ekkor bekövetkezett boldogító fordulatáról beszéljek: nősülésemről.

Ötven éves voltam, és mind magam, mind barátaim, befejezett, megmáshíthatlan ténynek tekintették aggregénységemet. Szegény édesatyám is, aki pedig annyira szeretne volna fiát a családi élet melegségében elhelyezve látni és még unokákat ringatni ölében, lemondott volt erről a reményről és ezt a tárgyat már sohasem emlegette. Isten azonban, véghetetlen jóságában, másképp határozott rólam. A „véletlen”-nek nevezett körülmények láncolata folytán találkoztam Mensdorf-Pouilly Clotilde grófnővel, a bécsi arisztokrácia egyik ünnepelet nőtagjával, és e találkozásokból előbb kölcsönös intellektuális érdeklődés, később az a vonzalom született, mely az oltárhoz vezetett. Alig lehetett különbözőbb miliőt képzelni, mint azt, amelyben ő, és azt, amelyben én mozogtam. Az eszmekör,

amelyben ő felnőtt, politikai tekintetben az enyémnek éppen ellenlábasa volt. És ő mégis nagy szívvel és nagy lélekkel megtette a nagy lépést és megtette egészen. Tudta, hogy az én nőm nem lehet más, mint szívvel-lélekkel magyar; tudta — mert hiszen az első fiatalságon ő is tul volt — hogy ez mit jelent, és elhatározta magát utógondolat és visszapillantás nélkül. Mikor e sorokat írom, ezüstlakodalmunk napjához közeledem, és e 25 év alatt nem volt köztünk a diszharmóniának egy pillanata sem, nem volt az a nehéz óra, — pedig ilyenekben bőven volt részünk — amelyben nála vigaszt, tanácsot, erőt nem találtam volna. Édesatyám pedig első unokáját még karjába vette; a másik kettő születését már nem élte meg. Ezekben az emlékiratokban mentől kevesebb helyet adok személyes élményeimnek; de amint gyermekkorom benyomásait és szüleim befolyását egyéniségem kialakulására meg kellett említenem, úgy arról az áldásról is meg kell emlékeznem, mely életem második részére, közpályám nehezebb második negyedszázadára, nősülésemből háramlott és a hála adóját kell le rónom annak a nőnek, aki egész gondolat- és érzelmi világomnak, tevékenységemnek, viszontagságaimnak, sikereimnek, jó- és balsorsomnak hű osztályosa lett.

Visszatérve a közügyekhez, be kell számolnom a Bánffy-éra egy vívmányáról, melyet olyanul el nem ismerni lehetetlen és amely a nemzeti párt helyzetére természetszerűleg nagy visszahatással volt. 1897 tavaszán báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter törvényjavaslatot nyújtott be a honvédségi oktatás fejlesztéséről, mely szerint a Ludovika Akadémia valósággal katonai akadémiai színvonalra emeltetett, mellé egy honvéd-főreáliskola és két honvéd-hadapródiskola szervezetet, azzal, hogy az ezekben az intézetekben nevelt tisztek a közös hadseregbe is fölvehetők. A hatás óriási volt; a nagy-osztrák körök dühöngtek: „Die Honvedisierung der Armee“, ez volt a jelszó, mely alatt az eddig előttük népszerű honvédelmi miniszter ellen megindult a sajtóhadjárat. A magyar közvélemény lelkesedéssel fogadta a váratlanul bekövetkezett nemzeti jellegű katonai reformot; a nemzeti párt körében pedig az a felfogás emelkedett tulsulyra, hogy ezzel meg van valósítva az ő katonai programjának javarésze.

Ha csak a formulázott következtetéseket tekintjük, me-

lyeket sokkal messzebbmenő premisszáinkból levezettünk, ez a felfogás nem volt helytelen ; a párt nagyrésze pedig örült, hogy egy fölfelé imposszibilis katonai program nyügétől szabadult és sietett ezt ki is mondani. Én, bár őszintén örültem ennyi haladásnak is, nem éreztem így. Hiszen nekem a nemzeti katonai oktatás csak egy részlet volt a nemzeti hadsereg gondolatköréből. De miután a széles premisszából kifejezetten jóformán csak ezt a konzekvenciát vontam le, mivel így a betű is ama felfogás mellett szólt, nem tudtam azzal szembe szállani. Átment tehát a párt zömének köztudatába, hogy most már csupán a Bánffy-féle erőszakosságok kiirthatatlan emléke akadályozza meg a fuziót, és ezzel az ellenzéki szerep megunottságának érzése mind általánosabbá és erősebbé lett.

A tovább előadandók megértésénél a pártnak ezt a lelki állapotát kell szem előtt tartani. Lehetetlen annak jogosultsága elől elzárkózni, hogy az ellenzék nem akart szóbaállani azzal a kormánnyal, amely vele szemben a választásoknál oly hallatlan erőszakosságokat követett el. Másrészt azt is méltányolni kell, hogy olyan siker után, mint aminőt a katonai oktatás terén elért, és amelyet nemsokára követett Vilmos császárnak királyunknál Budapesten tett látogatása és itt elmondott híres pohárköszöntője, a kormányelnök önérzete, valamint párthívei és a semleges közönség előtt való tekintélye nagyon megnőtt. Ő a választásoknál levert ellenzékkel most már nem is kereste a fuziót, úgy hogy erről soha kevesebb szó nem volt, mint akkor, mikor tárgyi akadályai, legalább felszínes felfogás szerint, leginkább csökkentek. Ezek a lélektani mozzanatok egy igen sivár parlamenti helyzetet teremtetek, melynek jellemzéséhez tartozik az obstrukciónak egy sajtónovella körül támadt első kísérletezése, hogy úgy mondjam : próba-kanterje. A kormány ugyanis 1897 tavaszán a sajtótörvény módosításáról szóló javaslatot nyújtott be, melynek leginkább kifogásolt 16-ik szakasza a magánbecsület ellen elkövetett sajtóvétségeket kivette az esküdtbíróági illetékesség köréből és a rendes bíróság elé utasította. Az ellenzék, nem éppen helytelenül, de nagy tulzással, ebben a sajtószabadság megtámadását, az 1848. évi törvényhozás egyik legszebb szabadsági vívmányának áttörését látta és az obstruk-

ciónak — akkor még csak a „beszédes-obstrukciónak” — fegyvereivel küzdött ellene körülbelül két hónapig. Az ügy azzal a kompromisszummal nyert megoldást, hogy közhivatalnokok, állami vállalkozók és más olyan egyének becsületbeli sérelmei, akiknél az egyéni szempont a közérdektől alig volt elválasztható, továbbra is esküdtszéki eljárás alá esnek. A próba-obstrukció tehát határozott sikert aratott.

A puszkaporos hangulat dacára azonban ugyanez év őszén abba a helyzetbe jutottam, hogy — meggyőződésem és lelkiismeretem sugallatát követve — nagy szolgálatot tegyek a kormánynak. Az Ausztriával folyamatban lévő közgazdasági kiegyezési tárgyalások ugyanis akkor teljesen megfeneklettek, még pedig nem a magyar kormány hibájából, hanem annak a felfordulásnak a következtében, mely az osztrák Reichsrathban beállott. Ott a Badeni-kormány kísérletezett a nemzeti-ségi viszályok elsímitásával, a német hegemonia rovására, azzal az eredménnyel, hogy az osztrák parlamentben minden tárgyalás lehetetlenné vált. A kiegyezés ügye amúgy is nehezen haladt; különösen az osztrák kvóta-követelések és az azokkal kierőszakolt junktim teremtetek olyan helyzetet, mely az 1897 végén lejáró vám- és kereskedelmi szövetség felmondásához vezetett. Nem emlékszem, sikerült-e 1897 őszén a két kormány közt megegyezést létesíteni; de ha ez meg is lett volna, az 1867 : XII. tc. világos rendelkezései értelmében lehetetlen volt annak érvényt szerezni, mert, bár Ausztriában a megállapodásokat az osztrák alkotmány híres XIV. szakasza alapján lehetett volna rendelettel életbeléptetni, de a mi előbb idézett törvényünk a vámszövetség létesítését kifejezetten a két országgyűlés megegyezéséhez kötötte. Világos volt tehát, hogy, mivel a régi vámszövetség felmondott, és így annak a törvény értelmében való automatikus fentartása ki volt zárva, 1898 január 1-én a külön vámterület jogi állapotába jutunk.

Amde a vámsorompó tényleges felállítása, a szükséges előkészületek nélkül, amelyekre már nem volt idő, legyőzhetetlen akadályokba ütközött; a kormánynak pedig különben sem állott szándékában az osztrák parlamenti viszonyoknak — esetleg csak muló — zavarát a külön vámterület létesítésére felhasználni, mert közgazdasági politikája odairányult,

hogy — bizonyos feltételek mellett — a vámközösség fentartassék. Ebből folyólag a kormány 1897 november havában olyan törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé, amely, megállapítva a külön vámterület jogi állapotának beálltát, a két állam közti gazdasági viszonyt önálló intézkedéssel, de a kölcsönösség feltételéhez kötve, a következő évre a szabad forgalom alapján szabályozza, tehát a vámközösséget tényleg fentartja.

A függetlenségi párt, amelynek programmpontjaihoz tartozott a külön vámterület, természetesen nagy ellenszenvvel fogadta ezt a megoldást és erős harcra, talán obstrukcióra készült ellene. Én azonban erre az álláspontra nem helyezkedhettem, először azért nem, mert kellő feltételek mellett akkor én is a közös vámterület eszméjének híve voltam; de másodszor azért sem, mert a külön vámterületbe semmiesetre sem lehetett, hogy úgy mondjam: belepottyanni, saját öntudatos elhatározásunkon kívül, egy másik államban beállott zavarok folytán; az átmenet mindenesetre gondos előkészítést követelt volna, melynek mellőzése súlyos gazdasági rázkódtatásokat idézett volna elő. Én tehát a dolgok akkori állásában a kormány javaslatában foglalt intézkedést tartottam egyedül helyesnek és köteleességszerűen melléje állottam. A függetlenségi párt ezt természetesen annál inkább zokon vette, mert az én állásfoglalásom az ő akcióját nagyon megbénította. Saját pártom sem volt tőle elragadtatva, bár érdemben nem zárkozhatott el annak helyességétől és végre magáévá is tette. Viszont a szabadelvű-párt szemében egyszerre nagy emberré lettem és beszédem elmondása után olyan ünneplésben részesültem, amilyenben ritkán volt részem. Valóban nagyon nehéz helyzetben segitettem át a kormányt, ami ellenzéki szempontból talán taktikai hiba volt; de oly nagy országos érdekek forogtak kockán, hogy hűtlen lettem volna önmagamhoz, ha az ellenzéki érdeket föléjük helyezem. Jellemző az akkori európai felfogásokra, hogy az angol nagykövet is felkeresett szerencsekívánataival azért a nagy szolgálatért, melyet a monarchia szilárdságának és ezzel Európának tettem. De hadd álljon itt a nagy parlamenti diadalnak egy humoros utójátéka is, példajaként annak, hogy miként vegyül az életben a magasztos a triviálissal. Mikor ugyanis beszé-

dem befejezése után, emelkedett hangulatban, a tanácskozó-teremből a Ház folyosójára kimentem és ott is körülvett a siker atmoszférája, a gratulálók és éljenzők sokasága, nagy izgalomban hozzám tolakodott inasom, aki hazulról azzal a hirrel jött, hogy feleségem daxli-kutyáját, a háznak általános kedvencét, egy meggondolatlan szóló-sétája közben elfogta és bevitte a kutyapecér. Mit volt tennem, mint otthagynom az egész dicsőséget és a nap javarészn át végigszaladnom az összes instanciákat, míg végül a Rákosmezején levő fogdájából személyesen kimenthettem a delikvenst. Bennem elég derült életfilozófia lakik, hogy a földi dicsőség felszínességét élénken éreztető e kis epizódnak humorát élvezzem és ebben az élvezetben akarom részesíteni olvasóimat is ; mert igazán nem rossz kis genre-kép a kutyapecér-keresésbe átcsapó parlamenti diadal.

Engem különben az élet komolyabb alakban is üldözött hasonló kontrasztokkal, amelyek — ha ideig-óráig kinosak is — de az önnevelés szempontjából, az elkapatottság veszélyével szemben, igen hasznosak. Nem tekintve azokat az eseteket, amelyekben balsiker nyomon követte a látszólagos diadalt — és ilyen sem hiányzott közpályámon, — legnagyobb politikai sikereim gyakran estek össze valamely súlyos vagy szomorú családi eseménnyel. Így p. o. a millenáris díszmenettől, melynél bizonyára tüntető ünnepeltetésben lett volna részem, atyám súlyos megbetegedése miatt távol kellett maradnom ; Bánffy bukása pillanatában, mielőtt annak politikai eredményeibe döntőleg befolyhattam volna, atyám halálos ágyához kellett távoznom ; a koalíciós kormány megalakulása után, az országgyűlést megnyitó trónbeszédtől, melyben összes reményeink és illúzióink ragyogó kifejezést nyertek, egyenesen nővérem temetéséhez kellett utaznom. Szóval ritkán adatott nekem, hogy egy sikert kiélvezhessek, ami talán igen üdvös volt reám nézve, mert azok a „kiélvezések” az önteltségnek és önámításnak melegágyai.

Visszatérve az események ecseteléséhez, meg kell állapítanom, hogy annak a látszólagos közeledésnek, amely az imént vázoltak folyamányaként a látóhatáron feltűnt, semmi következménye sem volt. A lelkek elkeseredése sokkal erősebb volt, semhogy az álláspontoknak egy konkrét esetben

való találkozása a helyzetet állandóan befolyásolhatta volna. De nemsokára olyan tények állottak elő, amelyek az ellenzéki szellemet nem csupán fokozták, hanem annak komoly tartalmat is adtak.

Az egész 1898. évet a közgazdasági kiegyezés bizonytalanságai töltötték be. Ausztriában a Badeni-kormányt gróf Thun Ferenc kormánya váltotta fel, melyről úgy látszott, hogy a pártokkal modus vivendi-t fog találni, és a kiegyezés alkotmányos lebonyolítását el fogja érni. Magyarországon főleg a függetlenségi párt kísérte ezeket a vajadásokat gyanakvó figyelemmel és a kormányt folyton azzal a kérdéssel zaklatta, hogy mit fog tenni, ha Ausztriában ismét nem sikerül a kiegyezési javaslatokat parlamentáris módon elintézni, és így az év végén hasonló kényszerhelyzet előtt állunk, mint 1897 őszén. A kormány azonban a válasz elöl kitért, mondván, hogy ezzel a kérdéssel nincs oka foglalkozni, mert bizik az osztrák parlament munkaképességében. Ez az elodázó álláspont kétségtelen jogosultsággal bírt az év első kétharmadában, amikor csakugyan nem lehetett a magyar kormánytól kívánni, de ildomos sem lett volna részéről, hogy az osztrák parlamenti élet bomlásának eshetőségével foglalkozzék. De amint közeledett az ősz és a pártok rakoncátlankodása folytán a Reichsrath elnapolásai egymást követték, és így mind valószínűtlenebbé vált a kiegyezés parlamenti elintézése Ausztriában, a kérdés nálunk is akut jelleget öltött, és a függetlenségi párt izgatott hangulata átragadt a többi ellenzéki pártokra is. Még a kormánypárton is tekintélyes hangok emelkedtek, amelyek az osztrák viszonyok bomlásával szemben a gazdasági különválást javasolták. A nemzeti párt szeptember 5-én tartott értekezletén minden eshetőséggel szemben az elhatározás teljes szabadságát tartotta fenn magának és kimondotta, hogy 1897 végén egy kivételesnek látszó helyzetben elfoglalt álláspontja nem szolgálhat precedensül abban az esetben, ha az osztrák parlamenttel való megegyezésnek (melyet az 1867 : XII. tc. a vámközösség föltételeként követel) állandó lehetetlensége állana elő. Ezt a kijelentést megismételték október 17-én elmondott jászberényi beszámoló-beszédben. A függetlenségi párt már október 5-én kimondotta az általános, minden javaslatra kiterjedő obstrukciót, mind-

addig, míg a kormány a kiegyezési kérdésekben szint nem vall.

Ez a színvallás sehogysem akart bekövetkezni; pedig akkor tárgyilag indokolt volt annak megsürgetése, mert a múlt év végén létrejött ideiglenes rendezés lejáratától már csak két és fél hónap választott el minket, és világos volt, hogy az osztrák parlament ennyi idő alatt az egész kiegyezési anyagot még abban az esetben sem intézhetné el, ha munkaképessége teljesen helyreállana, amire a legkisebb kilátás sem mutatkozott. De nem csupán a kormány hallgatása izgatta a közvéleményt, hanem azok az ellenőrizhetetlen hírek is, melyek szerint Ischlben, öfelsége nyári tartózkodási helyén, a mi kormányunk hozzájárulásával olyan megállapodás jött létre, hogy a vámközösség tényleges állapota mindaddig fentartatik, míg a törvényhozás másképp nem intézkedik. Ez a terv, mely az „*ischli klauzula*“ név alatt ismeretes, a vámpolitikai téren megismételte volna a közösségi helyzet állandósításának azon kísérletét, amelyet a véderő terén az 1899. évi véderőjavaslat hirhedt 14. §-a tartalmazott és amelybe Tisza Kálmán belebukott. A kormány egy szóval eloszlathatta volna az ebből a hírből keletkezett felhőt, ha azt egyenesen és nyíltan meghazudtolja; de ez a szó nem mondatott ki és így az ellenzéknek a hír valódiságában hinni kellett. Mai napig sem tudom pontosan megállapítani, hogy akkor tulajdonképen mi történt, de az akkori helyzet elmérgesedésében az „*ischli klauzuláról*“ szóló, illetékes helyről meg nem cáfolt hírnek nagy, sőt döntő része volt. Ez adott az obstrukciónak bizonyos jogosultságot, mert a nemzeti önállóság egyik biztosítékának megcsorbitásáról volt szó. Ha Bánffy valóban azt hitte, hogy ilyesmit keresztül lehet vinni, ez csak azt bizonyítja, hogy — amint erre már korábban céloztam — nála a hatalom élvezetének rövidebb időtartama fejlesztette ki a „*cézári örületet*“, a lehetőség határának nemlátását, mint Tisza Kálmánnál.

Mindezeknek a körülményeknek hatása alatt az obstrukció átragadt pártomra is. Hogy ez mikor és milyen haditervvvel történt, azt szabatosan megállapítani nem tudom. Az ilyen előre megfontolt szándékosság egyáltalán sokkal ritkább dolog, mintsem a legtöbben gondolják és többnyire csak

utólag magyarázzák azt bele, még nagy emberek akcióiba is, az eredmény utmutatása szerint. A politikai egyéniségek és helyzetek megítélésében, sok tévedés forrása a szándékoságnak tulhajtott keresése. Arra a kérdésre, hogy mit gondolhatott X vagy Y, mikor ezt vagy azt mondta, az igazi válasz száz eset közül kilencvenkilencben az, hogy: semmit. Mialatt mi fejünket törjük, hogy egyes vezérek és pártok cselekvésének mik lehetnek a végcéljai, valósággal többnyire csak az történt, hogy az illető cselekvés valamely indulatnak vagy pillanatnyi helyzetnek benyomása alatt indult meg és csak akcióközben vált tudatossá a távolabbi cél; épp úgy, mint amikor sétálni megyünk, mert levegőre akarunk jutni és azután egy váratlanul megpillantott helységet választunk sétánk végpontjául. Így ez az obstrukció is az ellenzék elkeseredett hangulatából keletkezett, az „ischli klauzuláról” vett homályos hírek benyomásából táplálkozott és talán csak november vége felé vagy december elején sűrűsödött azon elhatározássá, hogy a Bánffy-kormányt az akkor — tehát az utolsó pillanatban — kért pénzügyi felhatalmazás létrejöttének megakadályozásával, tehát a január 1-én bekövetkező ex-lexbe juttatással megbuktatja. Nem volt szó arról, hogy a szabadelvű-párt uralma megtöressék; hiszen ezt abban a képviselőházban elérni lehetetlen volt; hanem csupán Bánffy miniszterelnöknek, mint a választási erőszakosságok elkövetőjének, eltávolításáról. Mindaddig, míg ez meg nem lesz, így szólt a megállapodás, az ellenzék minden határozathozatalt lehetetlenné tesz. Az akkor érvényben lévő házszabályokkal ez gyerekjáték volt; nem kellett más — és ez heteken át így történt — mint a mult ülés jegyzőkönyvéhez 4—5 módosító indítványt beadni, ezek mindegyikéről névszerinti szavazást kérni és ezzel a napirend tárgyalására megállapított időt nap-nap után kitölteni. A többség és az elnökség ezzel szemben tehetetlen volt; ezt a tréfát pedig husz ember mindig megengedhette magának, t. i. annyi, amennyi névszerinti szavazás kéréséhez kellett. Tehát az ellenzék egy kis töredékének is hatalmában állott a parlament munkásságát megbénítani.

Nem volna annak célja, hogy az obstrukciós hadjárat történetét részletesen elbeszéljem. E följegyzések szempont-

jából fontosabb, hogy a magam és a többi ellenzéki és kormánypárti vezériférfiak akkori gondolkodását jellemezzem erről a harcmodorról, amely — mint előre láttam — valószínűs rendszerré fejlődött és súlyos bonyodalmaknak vált kiindulópontjává.

Az ellenzékben főleg Polónyi Géza és az Ugron-frakció tagjai lelkesedtek az obstrukcióért. Talán Polónyi agyvelejében vált először céltudatos haditervvé. A mi pártunkból Horánszky Nándort nyerték meg elsőnek segítőtársul, de lassankint az egész nemzeti párt csatlakozott. Kossuth Ferenc körülbelül éppúgy gondolkozott az obstrukcióról, mint én, pártjának legtöbb tagja azonban lelkesedéssel folytatta azt.

Én magam a leghatározottabban elleneztem. Nem tagadhattam ugyan az erőszakos választásokkal szemben a parlamenti forradalom erkölcsi jogosultságát, de veszélyesnek tartottam azt az önbíráskodási gondolatot, amely, mint minden forradalomban, úgy ebben is rejlik; egyben úgy találtam, hogy „pejor medicina morbo” — hogy az erőszaknak erőszakkal való viszonzása csak circulus vitiosus-ba vezet és hogy — járjon ez bár türelemmel és várakozással — mégis inkább organikus gyógymóddal kell választási rendszerünk és gyakorlatunk hibáinak kiküszöbölésére törekedni. A párthoz fordultam tehát. November végén vagy december elején értekezletet hívtam össze e tárgyban, melynek megnyitása után hosszabb beszédben előadtam súlyos aggodalmaimat. Kifejtettem, hogy először kizártnak tartom az obstrukció sikerét (amiben tévedtem), másodszor pedig, ha sikerülne is, épp ezzel a sikerrel olyan mérgező anyagot oltanánk bele a parlamentbe, amelyből az ki nem gyógyul. Ezt az előrelátásomat a későbbi események nagyon is igazolták. Egész rábeszélő tehetségemet latba vettem, kértem, könyörögtem; de annál a pártnál, amely eddig oly hűségesen követett, ez alkalommal semmi hatást nem értem el. Az első felszólaló, aki velem szemben az obstrukciót pártolta, Károlyi Sándor volt; utána Hodossy Imre szólt hasonló irányban; a végén egészen magamra maradtam és az obstrukciót kimondó párthatározatot az összes szavazatokkal az enyém ellen hozták meg.

Hogy ezzel pártvezérségemnek vége volt, az, bármennyire is iparkodtak barátaim a beállott, vagy mondjuk: kippattant belső szakadást a személyes ragaszkodás és „bizalom” nyilvánításaival áthidalni, előttem nem lehetett kétséges. Azt is világosan láttam, hogy a látszólag erőteljes elhatározás mögött tulajdonkép — ha talán öntudatlanul is — az ellenzéki helyzet megünása lappang, és hogy barátaim nagyrésze Bánffy megbuktatásával a kormánypártba való bevonulás akadályát akarja elhárítani. A legtermészetesebb tehát az lett volna, hogy ebből az összeütközésből a konzekvenciákat rögtön levonjam, a pártvezetőségről formailag is lemondjak és a pártból kilépjek. Ettől a lépéstől azonban visszatartott az a gondolat, hogy talán mégsem szabad egy látszólag csak taktikai véleménykülönbség miatt olyat tennem, amivel meghazudtolnám és erkölcsileg megsebezném azokat a férfiakat, akik két évtizeden át jó és rossz sorsban hűségesen követtek. Talán hiba volt, de ezek a magasabb etikai szempontok arra birtak, hogy szabad folyást engedjek az eseményeknek és eltűrjem azt is, hogy nevem fedezzen oly akciót, melyet nem helyeseltem. Fel is szólaltam néha, de ezek a felszólalások erősen magukon hordták belső tuskódásom bélyegét. Amikor a harcot igazolni iparkodtam, leginkább az ischli klauzulába kapaszkodtam bele, meg a később előadandó Tisza Kálmán-féle indítványba, mert ezek a tények, mint a nemzet alkotmányos birtokállományának megtámadásai, még az én szempontomból is indokolhatták az obstrukciót.

A kormánypárton az obstrukció természetesen hangos tiltakozást váltott ki, mely azonban inkább hangos volt, mint valóban erős; mert tulajdonképen csak Bánffynak és Tisza Kálmánnak személyes hívei követeltek intranzigens ellentállást, míg a párt tekintélyeinek nagyrésze hidegen vette a dolgot és nem igen bánta a miniszterelnök esetleges bukását. Állott ez különösen Szilágyi Dezsőre, akinek viszonya a kormányhoz az utóbbi időben mind feszültebbé vált és akit — épp úgy, mint később, mikor házelnök voltam, engem — azzal vádoltak, hogy az elnöki hatalom enyhe kezelésével megkönnyíti az obstrukció játékát, sőt talán elő is mozdítja. A valóság az volt, hogy a házszabályok nem nyújtottak mó-

dot az obstrukció letörésére. Szilágyit ezek a suttogva terjesztett vádaskodások még inkább felbőszítették. Végre ott is hagyta az elnöki széket, melyet — minthogy az alelnökök szintén lemondtak és elnökválasztást az obstrukció nem engedett — a korelnöknek, Madarász Józsefnek, kellett elfoglalni. Az öreg Madarász azonban ott igen jól érezte magát és heteken át mintaszerű szabatossággal tette azokat a sablonos kijelentéseket, amelyek megtételében az elnöki ténykedés akkor kimerült.

Igy következett be a rettegett ujév napja: az ex-lex állapota. Mindenki várta azt a földrengést, amelynek ebből folyólag dühöngeni kellett volna. Amde, a képviselőháznak, részint finomabb alkotmányos érületükben, részint hatalmi érdekeikben, részint szenvedélyeikben érintett tagjain kívül semmi nagyobb emóció nem volt érezhető. De akkor mégis még voltak sokan, akiket az az állapot, hogy a kormányzás pénzügyi felhatalmazás nélkül folyt tovább, valóban bántott és a sajtó is behatóan foglalkozott még vele. Szóval: eseményszámba ment. Később azonban az ellenzék oly gyakran élt vissza ezzel a legélesebb fegyverrel, hogy az ex-lexre többé senki sem hederített; ittuk, mint a vizet. Most is, mikor ezeket a sorokat írom, ex-lexben vagyunk és vajjon ki törődik vele? Nem emlékszem arra, hogy még csak egy vezércikk is foglalkozott volna ezzel a régebben borzasztónak vélt helyzettel. Bekövetkezett az, amit előre jósltam, hogy kiírthatatlan mérgező anyagot vittek be az obstrukció kezdeményezésével parlamenti életünkbe. Valóságos szokássá vált az ellenzéken, minden fontosabb ügynél azt a kérdést felvetni, hogy obstruáljanak-e, vagy nem? Lenéztek minden nem obstruáló, szabályos parlamenti küzdelmet, mint célra nem vezetőt. A másik oldalon pedig, és az egész közvéleményben, eltompultak az idegek az obstrukció következményei iránt és eltompult az alkotmányos lelkiismeret is. Hiába fejtegette akkor, az 1898—99. évi obstrukció idején nem kisebb ember, mint Hódossy Imre, a sajtóban azt a tételt, hogy amely kormány, bármely okból, nem tudja biztosítani az alkotmányos élet zavartalan működését, — tehát a pénzügyi felhatalmazottság folytonosságát, — annak el kell hagyania helyét. Ez feltétlenül áll a leszavaztatás esetében, de

nehéz azt vitatni abban az esetben is, ha egy kisebbség magát a szavazást teszi lehetetlenné, mert akkor csakugyan egyes csoportok szeszélyének volna kiszolgáltatva a kormányzat.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy az én obstrukcióellenes álláspontom nem úgy értendő, mintha közéletünk e kinövéséért kizárólag magát az obstruáló ellenzéket tenném felelőssé. Éppenséggel nem. Felelős érte az egész rendszer, mely a parlamentárizmust alapjaiban meghamisította és ezzel a többségi uralmat attól az etikai jogcimtől fosztotta meg, amely egyedül parancsolhat föltétlen meghajolást. Semmi biztosíték sem volt arra nézve, hogy a parlamenti többség valóban a nemzeti akaratot képviseli, sem a szűkre szabott szavazati jogban, sem a kerületek azon beosztásában (amely p. o. az 1910. évi választásoknál azt eredményezte, hogy a kormánynak óriási többsége volt a Házban, holott hivatalos adatok szerint a választók többsége ellenzéki jelöltekre szavazott), sem a választási, sem az igazolási eljárásban. A parlamenti többség csak formai jogcímre hivatkozhatott, de ugyanerre hivatkozott az obstruáló ellenzék is, mely a házszabályok formai jogosítványaival élt. A baj gyökerei tehát mélyebben feküdtek; az obstrukció csak egyik tünete volt alkotmányos életünk általános betegség voltának és teljesen elhibázott kísérlet volt egyedül ezt a tünetet gyógykezelní vagy műtéttel eltávolítani, az alap-betegség orvoslása nélkül. Az ellenzék később elfoglalt álláspontja szerint hajlandók voltunk a házszabályoknak olyan módosításába bele-menni, mely az obstrukciót ugyszólván lehetetlenné teszi, ha egyidejűleg azok az alkotmányjogi reformok is megvalósíttatnak, amelyek biztosítják azt, hogy a parlamenti többség valóban a nemzet akaratát juttatja kifejezésre. Ezt az álláspontot teljesen magamévá tettem, ma is helyesnek vallom; csak így értük volna el parlamenti életünk egészségessé tételét. De hiszen olyan okokból, amelyeket a jelen feljegyzések során többször kifejtettem, az uralkodó rendszer nem tudta volna elviselni a nemzeti akarat őszinte megnyilvánulását.

Visszatérve az 1898—99. évi obstrukcióra, meg kell állapítanom, hogy az ex-lex beállta önmagában még nem ölte

volna meg a Bánffy-kormányt, de megölte az a nyilvánvaló tény, hogy a parlament zsákutcába került, melyből kivezető utat senki sem látott, és hogy a miniszterelnök ügyét saját pártja csak lanyhán védte. Tisza Kálmán felvetett ugyan az ex-lexszel szemben egy eszmét, mely nagyon jellemző az ő gondolkodási módjára, azt t. i., hogy annyi képviselő, amennyi a Ház többségét alkotja, törvényjavaslatot írjon alá, mely a pénzügyi felhatalmazást megadja. Ezzel, szerinte, ha formailag nem is, de lényegileg megóvatnék az alkotmányos folytonosságot.

Be is nyújtott a szabadelvű-párt értekezletén ilyen irányu indítványt, mely ott a szükséges számú aláírásokkal csakhamar ellátott. De hogy ez a szurrogátum alkotmány-jogilag teljesen értéktelen, ahhoz semmi kétség sem fért. Nem is volt a dolognak egyéb következménye, mint egy tekintélyes csoport kilépése a szabadelvű-pártból, Szilágyi Dezső, Andrassy Gyula és Csáky Albin vezetésével, úgy hogy a kormány helyzete ezzel a mentési kísérlettel csak rosszabbodott. Végül Andrassy, Szilágyi és Csáky, nem tudom, megbizásból-e, vagy anélkül, közvetítős szerepre vállalkoztak a kormány és az ellenzék közt és meg is indították a tárgyalásokat. Én formailag résztvettem ezekben a tárgyalásokban, de tényleg keveset szóltam bele. Az obstrukció nem volt az én ügyem, nem tudtam volna azt képviselni; sőt tiszta szerencse, hogy öfelseje akkor nem kérte tanácsomat, mert én jólélekkel nem tanácsolhattam volna, hogy kormányát egy obstrukcióval szemben elejtse.

Az említett vezérférfiakkal való tanácskozások vég- és eredmény nélkül huzódtak, míg 1899 január havában Széll Kálmán, nyilvánvalóan legfelsőbb helyről nyert megbizásból, azokba belenyúlt. Ettől kezdve a dolgok intézése csakhamar egészen Széllnek és Horánszkynek kezébe került. Horánszky az obstruáló ellenzék nevében ultimátumszerűleg kimondotta, hogy az obstrukció megszűnésének ára Bánffy eltávolítása és olyan miniszterelnök kinevezése, akiben az ellenzék a törvényes és lojális kormányzás biztosítékait látja. Horánszky ebben az ügyben Bécsbe is utazott, ahol Kállay Bénivel és talán az udvarnál befolyásos egyéb tényezőkkel is tárgyalt. Az eredmény Bánffynak február 18-án

bekövetkezett lemondása és Széll Kálmánnak miniszterelnökké designálása volt, melyet az ellenzéken osztatlan rokonszenvvel fogadtak.

A tárgyalások folyamán Horánszky nem csinált előttem titkot abból, hogy Bánffy bukása után, szerinte és a párt zömének gondolkozása szerint, a szabadelvű-párttal való fúzió-nak kell bekövetkezni. A magyar katonai oktatásügynek előbb elmondott rendezését, mint kielégítőt, mint pártunk követeléseinek megfelelőt, már elfogadtuk, és ezzel, Horánszkyék szerint, megszűnt az egyesülésnek minden erkölcsi akadálya, és nem volt többé ok a „céltalan” ellenzékeskedésre. Én nem egészen így gondolkoztam, de nem voltam képes az áramlatnak ellentállani. Beleegyeztem abba, hogy Széll Kálmánnal ez ügyben tárgyaljanak. Február vége felé, mikor ő már designált miniszterelnök volt, találkoztunk hárman, t. i. kivüle Horánszky Nándor és én Horánszky lakásán. Ott megállapítottuk, hogy az egyesülésnek lényeges és fogható akadálya nincs, de hogy némely részletkérdés tisztázása és az egyesülés módozatainak megbeszélése még további tárgyalásokat tesz szükségessé, melyeket én akkor közvetlenül nem folytathattam, mert a következő napon súlyosan megbetegedett atyámhoz kellett Eberhardra utaznom. Kiemeltem azt is — Széll Kálmánnal tökéletesen egyetértve, — hogy az imént lefolyt harcok és éles összeütközések fölött, hogy úgy mondjam: fűnek kell nőni, hogy az egyetértést független állásban kell előbb kipróbálnunk, mielőtt a formai egyesülést keresztülvinni lehetne. Ezzel a halasztó megállapodással mentem Eberhardra, ahol megérkezésem után atyámmal az az utolsó beszélgetés folyt le, amelyről e följegyzések korábbi fejezetében számoltam be. Következő napon már beállott nála a haldoklás és február 28-án a halál.

Olvasóim előtt nem szükséges azt a mély lelki megrendülést ecsetelnem, amelyben ezeket a napokat töltöttem, de a továbbiak megértése végett céloznom kellett rá. A politika az egyéni gyász e napjaiban sem kimélt meg. Alig hagytam el Budapestet, bekövetkezett Széll Kálmán formai kinevezése, kabinetjének megalkotása és a képviselőházban való bemutatkozása. Azon megállapodásunk ellenére, hogy az egyesülés kérdését még további tárgyalásokon érleljük, Horánszky, mint

pártelnök, összehívta a nemzeti pártot és ott, távollétemben ki akarták azt mondani. Mások azonban nélkülöm nem akartak dönteni és szomorúságom e napjaiban távirati kérdéssel fordultak hozzám, hogy mi az én álláspontom. Én azt válaszoltam, hogy a távolból nem mondhatok határozott nézetet és kértem, halasszák el a döntést visszajövetelemig. De ezt nem tudtam elérni.

Széll Kálmán formailag és tartalmilag egyaránt szép bemutatkozó beszéde után, mely e hármas jelszóval : „jog, törvény, igazság” új kormányzati szellem érvényesülését ígérte, rohamosan fejlődött a rögtöni egyesülés vágya. Előmozdította ezt Szilágyi Dezsőnek egy tagadhatatlanul plauzibilis mondása is, aki a tőle tanácsot kérőknek azt mondotta : „Ha egyáltalán egyesülni akartok, tegyétek meg mindjárt, mert ha csak csak kis időt is engedtek rá, Tiszáék olyan akadályokat fognak az egyesülés útjába gördíteni, amelyeken nem tudtok átgázolni”. A jelszó az volt : segíteni kell Széll Kálmánnak az új szellem meghonosításában.

Ebből a lelkiállapotból kifolyólag, mely a nemzeti párt tagjainak tulnyomó többségén uralkodóvá vált, és amelyet Horánszky nagy befolyásával igen erőteljesen képviselt, újabb kategórikus kérdést intéztek hozzám táviratilag és — atyám temetéséhez Eberhardra érkezett — Károlyi Pista barátom útján is, az egyesülés kérdésében elfoglalt álláspontomat illetőleg. Atyám sirbatételéről hazajövet kellett a kérdést eldöntennem ; hogy másképp döntöttem volna-e, ha lelkem nyugodt és ha gondolkozásom a rendes erővel működik : nem tudom ; tény, hogy az egyesülést jóváhagyó válasz ment tőlem Budapestre.

Tudtam, hogy — bármit válaszolok is — a párt egyik része, a nagyobbik, okvetlenül belemegy az egyesülésbe ; akik pedig velem esetleg kívül maradnának, azok is, talán az egy Beöthy Ákos kivételével, ezt csak a személyi ragaszkodás, vagy bizonyos bajtársi érzés kényszerhatása alatt tennék. Ez a csoport nem volna akcióképes, az a másik pedig, a belépő, vesztene abból a befolyásból, amelyet a belső regeneráció irányában gyakorolni remélhetett. A kettészakadt nemzeti pártnak mind a két rész tehetetlenül enyészne el, még pedig az én hibámból ; holott, ha mindnyájan belépünk, talán átalakíthat-

juk a közéletet abban a szellemben, amelyet mindig képviseltünk. Nekem egyénileg semmi bizalmam sem volt ehhez a kísérlethez ; de az adott helyzetben, pártom akkori hangulatában, ez volt az egyetlen ut, amelynek követésétől valami eredményt remélni lehetett.

Beletörődtem tehát és megtörtént az egyesülés, — amelyből csak Beöthy Ákos maradt ki a vezetőegyeniségek közül — nem fuzió, hanem egyszerű belépés útján, „ingyen”, azaz személyes kikötések nélkül, melyeket legfelsőbb helyen nem voltak hajlandók honorálni. Ezzel az „ingyenességgel” nagyra voltunk : de politikailag hiba volt, ha nem kényszerhelyzetben tettük. Ha valóban új kormányzati irányt akartunk létesíteni, akkor erre személyi garanciát is kellett volna követelnünk, a miniszterelnök bizalmat keltő egyéniségén kívül. De minden ily követelmény elejtésével kellett az obstrukcióért verekelnünk.

A közvélemény egészben véve megértéssel és rokonszenvvel fogadta a szabadelvű-pártba való beolvadásunkat, bár ki-ki azt a maga módja szerint iparkodott magyarázni. A régi szabadelvű-párti lapok kapitulációt láttak benne, a velünk rokonszenvező sajtó, mint „rendszerváltozás” hajnalhasadását üdvözölte. A többi ellenzéki pártok is ilyen értelemben fogták fel és nagyon elszigetelt hangok voltak azok, amelyek „elvtagadással” s hasonlókkal vádoltak. Erkölcsei tőkének elég nagy volt, hogy igen jelentékeny bizalmi előlegnek fedezetet nyújtson.

Ez volt a nemzeti párt vége.

*

A nemzeti párt feloszlásával eljutottam közéletem egy fejezetének végéhez és egyidejűleg édesatyám halála és nőülésem által magánéletemben is gyökeres fordulat állott be. Emlékirataim első része tehát itt természetes befejezést nyer. Itt közpályám patakja egy időre a föld alá buvik, a föld alatt folydogál tovább, miglen, egészen változott viszonyok közt, ismét napfényre tör. Ide tehát pontot lehet tenni Emlékirataimban, mert a valóságban is új kezdések következnek.

Mielőtt azonban életem e szakától elbucsuznám, egy rövid visszapillantás alakjában el akarom mondani, miként

vélekedem róla ma, amikor annak problémái már nem aktuálisak, amikor érzelmi világa már hamuvá vált, mely alatt alig, vagy éppen nem piroslik többé parázs.

Először is személyi vonatkozásban kell megemlékeznem a nemzeti pártról, melynek élén töltöttem ellenzéki pályám fénykorát, és meg kell állapítanom, hogy — egyénileg véve — ritkán volt található politikai csoport, melyben a tehetségnek és a jellemnek oly nagy tökéje egyesült volna. Ennek a pártnak sohasem volt jellem szempontjából kifogásolható tagja. Csak egyszer merült fel valakivel szemben a nem egészen korrekt eljárás gyanuja, amire az illetőt felhívtam, hogy tisztázza magát és ő azzal felelt, hogy a pártból kilépett. Akárhogy állott tehát ügye, nekünk többé nem volt hozzá közünk. Ez a féltékeny megőrzése az egyéni tisztességnek alapozta meg pártunk erkölcsi erejét. Ami pedig a tehetségeket illeti, legyen elég Horánszky Nándorra, Hodossy Imrére, Horváth Lajosra, Beöthy Ákosra, Grünwald Bélára, Károlyi Sándorra és Istvánra, Ábrányi Kornélra, Kovács Albertre, Kaas Ivorra, stb. utalnom, valamint parlamenti vitáink nem egy fényes lapjára, amelyekre ez a párt írta rá szellemi képességeinek és tudásának eredményeit. Én soha nem szünő hálás emlékezetemben tartom e párt minden tagját, és azt az odaadó támogatást, azt a baráti szeretetet, melyet részükről nyertem. Mindenkorra felelem önmagam előtt az a tudat, hogy éveken át egy ilyen falanksznak élén állottam s hogy annak bizalmát birtam. A párt zurnalisztikai képvisellete is kiváló volt. És itt a „Pesti Napló“, — később a „Nemzeti Ujság“ — mint hivatalos pártorgánum mellett, hálásan kell megemlékeznem a „Budapesti Hírlapról“, mely, bár féltékenyen őrizte függetlenségét és pártunkivüliségét, az eszmerokonság révén mégis állandóan támogatta és ragyogóan képviselte, minket sokszor tulszárnyalva, azt a nemzeti politikát, melyet a parlamentben érvényre juttatni iparkodtunk. Rákosi Jenő és Kaas Ivor neveihez fűződik az a következetes hírlapi akció, mely a miénkkel párhuzamosan haladt és annak hatását a közvéleménybe átvitte. Nagyon árvák lettünk volna e nagyszabású támogatás nélkül.

De mindezeknél fontosabb az a kérdés, hogy miként kell jen tehát érdemileg ítélni a nemzeti párt politikájáról és politikai hatásáról. Mert, hogy állandó kisebbségben maradása

mellett is hatást gyakorolt, azt nem vonja kétségbe senki ; csak az a kérdés : jót-e, vagy rosszat ?

Vannak ma is tekintélyes hangok, amelyek az utóbbit állítják, különös vonatkozással a párt közjogi politikájára, melyről csak nemrég állította egy kiváló történétírónk, Tisza Istvánról mondott emlékbeszédében, hogy fölösleges nemzeti követelményeivel a 67-es mű szilárdságát belülről kezdte ki, és ezzel annak összeomlásáért, közvetve tehát a nemzeti katasztrófáért, nagyobb mértékben felelős, mint maga a kiegyezést nyíltan ostromló függetlenségi párt.

Ez a vád, szerintem, az elfogulatlan bírálat előtt nem állhat meg ; nem áll meg az én szigorú önbírálatom előtt sem, sőt az ellenkezőjét tartom igaznak.

E sorok minden olvasója el fogja ismerni, hogy bennük magamat nem kimélem, hanem nyíltan beismerem, sőt, a tanulság kedvéért, szinte kiélezem politikai tévedéseimet. Közjogi politikám fejlődésének ecsetelésében is kiemeltem annak habozásait, a konzekvenciáknak a premisszákhöz viszonyított elégtelenségét és abból folyólag nem eléggé erős hatását. De mindezeket a részlethibákat megengedve, a nemzeti párti politikát, az én akkori politikámat, ma is helyesnek tartom, sőt, minél inkább bírálom a kivitel elégtelenségét, annál inkább erősítem meg az alapgondolat helyességét.

Nem mondvacsinált, hanem természetszerű, egy élő nemzet öntudatából ki nem írható követelményekről volt szó, melyeknek nem hangoztatása, hanem megtagadása ásta alá a kiegyezési mű szilárdságát, és nemcsak ezt, hanem a nemzeti élet egészségét is. Egészségesen érző nemzet nem nyugodhatik bele véderejének nem-nemzeti jellegébe, de nem is nélkülözheti azt nemzeti egységének kiépítésében, az állampolgári nevelés sikeres keresztülvitelében. Azzal, hogy rámutattam arra, hogy ezt a természetszerű, ideig-óráig elfojtható, de ki nem írható nemzeti követelményt az 1867 : XII. tc. keretén belül is ki lehet elégíteni, a kiegyezési mű fentartásának egyik mellőzhetetlen feltételére mutattam rá, mely nem abból keletkezett, hogy én azt megemlítettem, és mely talán veszedelmesebb alakban tört volna ki, ha én nem képviselem. A kiegyezési mű megrendítője tehát nem az, aki fentartásának egyik lényeges feltételére rámutat, hanem az,

aki e feltétel teljesítését magától elutasítja. Itt természeti erők működnek, melyeket irányítani igenis lehet, de megakasztani nem; kellő irányítással fentartó-, megakasztással robbanóanyaggá válnak. Én irányítani akartam, ellenfeleim megakasztani. Kinek volt igaza?

Sulyos tehertétele ennek a politikának az uralkodóhoz való viszony volt. Ferenc József teljes jóhiszeműséggel és becsületességgel ragaszkodott ahhoz a megegyezéshez, melyet 1867-ben a nemzet vezéreivel kötött; ezt meg akarta tartani, rajta tulmenni nem. Hiába fejtettem ki előtte ismételtén, hogy amit a nemzet abból a megegyezésből ismert és elfogadott, az az 1867: XII. tc., mellyel az én követelményeim nemcsak összeegyeztethetők, hanem amelyből egyenesen folynak; hogy a törvény alapján követendő politikára nézve örökké tartó megegyezést kötni nem lehet, mert a nemzet él és fejlődik, saját létföltételeinek mind világosabb öntudatára ébred.

Az uralkodónál látszólag fal előtt állottunk. De még a későbbi események világításában sem lehet állítani, hogy ezen a falon nem lehetett volna rést ütni, ha az egész közvélemény következetesen egy pontra irányítja energiáját, és nem ugrándozik, hol egyházpolitikába, hol bank-kérdésbe, hol választói jogba és, ha ez utóbbi kérdés jelentőségét mi magunk kellő időben felismerjük. Ferenc József elég ügyes taktikus volt arra, hogy ezeket a különböző diverziókat a maga merev álláspontja javára kihasználja, de még így is tagadhatatlan, hogy kénytelen volt egyes részletekben az erősödő nemzeti szellem nyomásának engedni. Így még az ő életében eljutottunk az úgynevezett „kilences bizottság” programjához, melyet elvben elfogadott; a közös katonai nevelőintézetekben a magyar nyelv paritásos érvényesüléséhez, a honvéd-nevelőintézetek teljes kiépítéséhez és növénydekeinek a közös hadseregbe juttatásához; a zászló- és címerkérdés rendezéséhez. IV. Károly király pedig a magyar hadsereg eszméjét fogadta el, amivel politikai akcióm e része betetőzést nyert. Magyar ember nem felejtetheti el, hogy IV. Károly király volt az, akiben elég megértése találtatott a nemzeti élet szükségzerű követelményeinek, hogy a hadsereg kérdésében évszázados családi hagyományokkal szakítson, és ez elég szilárdság, hogy ehhez az elhatározásához katonai

tanácsadóinak majdnem egyhangú véleményével szemben is ragaszkodjék.

Az itt felsorolt eredmények alig következtek volna be, ha a nemzeti párt nem létezik, ha eszméi nem járnak át a közvéleményt, — sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan azt a választásoknak nagyrészt meghamisított eredménye kifejezésre juttatta — ha a nemzeti párt politikája nem gyakorol nyomást a szabadelvű-pártra és e párton keresztül az összes alkotmányos tényezőkre. Ellenzéki tevékenységem tehát meddőnek csupán az egyéni érvényesülés szempontjából mondható, de a közszellemre erős és maradandó befolyást gyakorolt, közjogi részében is. Hogy a belügyi politikában programunknak úgyszólván minden pontja lassankint érvényre jutott, vagy legalább köztudattá vált, így a közgazdasági és szociálpolitikában, a közgazdasági reform és szabadságbiztosítékok tekintetében, a kulturpolitikában stb., ezt bizonyítani alig szükséges.

Marad még egy vád, amellyel le kell számolnom, t. i. az, hogy a monarchia erkölcsi kohézióját lazítottuk a közös intézmények bolygatása által, és így a katasztrófa előkészítéséhez legalább is hozzájárultunk. De ez a vád, amennyiben valami igazságot tartalmazna, nem ellenünk irányul csupán, hanem az egész dualisztikus rendszer ellen. Ennek a rendszernek legfőbb gyengesége az volt, hogy a monarchiában két államot ismert el, amelyiknek csak egyike: a magyar állam létezett tényleg, míg a másik: az osztrák állam, a szónak „cislajtán” értelmében, csak fikció volt, valódi élettartalom nélkül. Mert abban a „cislajtán” osztrák államban élt erős tartományi öntudat, élt nemzetiségi öntudat, dinasztikus szellem és osztrák összbírodalmi öntudat, de — a mi terminológiánk szerinti — osztrák állami öntudat csupán a Magyarország ellen való antagonizmus alakjában bukkant fel olykor-olykor, máskülönben pedig nem volt, és így egységesíteni nem bírt, a centrifugális erőkkel megküzdeni nem tudott. A nagy-osztrák elmélet hívei ezt nagyon jól látták, és így ostrom alá készültek venni az egész dualizmust. Az üdvöt abban látták, hogy Magyarország állami függetlenségéről kifejezetten lemondjon és mint autonóm tartomány olvadjon bele egy föderalizált, nemzetiségek szerint csoportosított,

osztrák birodalomba. Akkor testet öltött volna az a nagy-osztrák elmélet, amelynek tagadhatatlanul voltak hívei „cislajtánia” (a mi szempontunkból „translajtánia”) összes országaiban, és így meg lett volna az az egységesítő erkölcsi és lélektani erő, amelytől ennek az elméletnek hívei a monarchia konszolidációját várták.

Ebben a rendszerben tagadhatatlanul volt logika, de vajjon egyedül a nemzeti párt állott-e megvalósulásának útjába? Itt nem a mi nemzeti követelményeinkről volt szó, nem arról az árnyalatról, amelyben a dualizmus keresztülvitelére nézve a nemzeti párt a szabadelvű-párttól eltért, hanem magáról a dualizmusról, magáról az elméletileg fentartott magyar állami függetlenségről és öncéluságról: ehhez pedig minden párt ragaszkodott. Ha tehát van, akit ebben az eszméláncolatban a vádlottak padjára lehetett ültetni, akkor ez a vádlott maga a dualizmus, nem pedig a nemzeti párt.

A valóságban, úgy hiszem, hogy nem a délszláv kérdés, hanem a cseh kérdés volt a monarchia halálos betegsége; az előbbi ugyanis, ha 67-es alapon nem is, de a függetlenségi párt programja alapján igenis nyerhetett megoldást, az utóbbit azonban nem lehetett megoldani sem osztrák centralisztikus értelemben a csehek miatt, sem a cseh autonómia értelmében a csehországi németek miatt. De erről sem Magyarország nem tehet, sem a nemzeti párt; mert a cseh nemzeti mozgalom is organikus erők szülöttje volt, nem — amint némelyek állították — Magyarország majmolása; a mi leszerelésünk nem vonta volna maga után az ő leszerelésüket is. Hogy mennyire akutabb volt a cseh kérdés a délszláv kérdésnél, mutatja a két faj magaviselete a háboruban, ahol a katolikus délszlávok mindvégig híven harcoltak még saját fajrokonai ellen is, holott a cseh intelligencia kezdettől fogva — enyhén szólva — ingadozott. A dolgok ilyen állásában a monarchia szempontjából is legjobb lett volna legalább azt a tényezőt teljesen egészségessé tenni, amelynél ez lehetséges volt; t. i. Magyarországot, és a monarchia súlypontját valóban idehelyezni, de nem a nemzeti önérzet összezsugorításával, tehát nem a súlyponttá kiszemelt tényező gyengítése árán, hanem ellenkezőleg, e tényező erejének teljes kifejtésével, amint azt a nemzeti párt politikája tűzte ki célul.

Tiszáék sulypontpolitikája épp abban a hibában szenvedett, hogy léaktanilag lehetetlen lemondások követelésével a magyar sulypontot erkölcsileg gyengítette, hordképességét csökkentette; ebbe a belső ellenmondásba bukott bele, minden részleges siker dacára, ez a politika és vele a monarchia.

Nekem tehát nincs okom közéletem e legharmonikusabb szakának politikáját megtagadni, melyhez más alakban továbbra is ragaszkodtam, mely több részletben és a keresztülvitel módozataiban elégtelen volt, de a fődologban — ez ma is meggyőződéseim — helyes uton járt.

N É V M U T A T Ó

- Ábrányi Kornél (ifj.) 155, 281.
 Agliardi nuncius 252.
 Andrásy Gyula gr. (id.) 24, 44, 45,
 56—58, 93—103, 111—3, 177—81,
 196.
 Andrásy Gyula gr. (ifj.) 192, 232, 277.
 Apponyi Albert gr.-né 264.
 Apponyi Antal gr.-né 38.
 Apponyi Georgina gr.-nő (Marzani
 gr.-né) 13, 185, 242.
 Apponyi György gr. 9—11, 20, 23,
 28—30, 37, 41, 60—62, 147, 180, 234,
 260.
 Apponyi György gr.-né 9—11.
 Bánffy Dezső 41, 66, 243—5, 248—253,
 258, 264, 271—272.
 Bánhidý Béla 104, 105, 107.
 Baross Gábor 127, 198.
 Bauer tábornok 163.
 Beethoven 50, 51.
 Beniczky Ferenc 166.
 Beöthy Ákos 63, 72, 104, 106, 127, 155,
 173, 257, 279—281.
 Bethlen András 105, 204.
 Bethlen Gábor gr. 205.
 Bismarck 26, 55, 87, 112, 146, 179.
 Bittó István 67, 88, 105.
 Blumenthal tábornok 185—186.
 Bréda gr. 96—98.
 Brentano, Lujo 148.
 Bryan 257.
 Butler, Johnston 96, 98.
 Csáky Albin gr. 166, 198, 209, 212,
 226, 233, 247, 277.
 Csernátony Lajos 67.
 Darányi Ignác 246.
 Deák Ferenc 23, 44, 57—59, 63—64,
 71, 137.
 Derby lord 93.
 Deschanel 257.
 Dessewffy Aurél 32.
 Disraeli 72, 93—95.
 Drummond Wolf, Sir Henry 96.
 Edelsheim-Gyulai tábornok 160,
 161.
 Eötvös József 24, 44, 137.
 Eötvös Loránt 24—25.
 Ernuszt Kelemen 105, 155, 247.
 Falbe dán követ 99, 100.
 Fejérváry Géza b. 190, 196, 204, 265.
 Ferenc Ferdinánd 203.
 Ferenc József király 66, 75, 76, 98,
 99, 128, 153, 160, 161, 165, 170, 178,
 182—185, 203, 223—229, 244—245,
 254, 255, 283.
 Gál Jenő 155.
 Ghyczy Kálmán 44, 67.
 Goluchowski Agenor gr. 253.
 Grünwald Béla 107, 130, 144, 154, 163,
 173, 222, 281.
 Gubody Sándor 62.
 Gulner Gyula 155, 234.
 Habsburgok 34, 101, 158, 204, 227.
 Halász Imre 82.
 Hanotaux 257.
 Haymerle b. külügyminiszter 179.
 Hentzi tábornok 160, 224.
 Hodossy Imre 155, 173, 281.
 Hohenwarth 56.
 Horánszky Nándor 155, 173, 234,
 244—245, 247, 258, 277, 278, 281.
 Horváth Gyula 205, 234.

- Horváth Lajos 105, 154, 155, 173, 213,
 234, 281.
 Irányi Dániel 37, 67, 151, 166, 183,
 209, 223, 243.
 Janszky tábornok 160, 161, 224.
 Jókai Mór 256.
 Kaas Ivor b. 281.
 Kállay Béni 63, 72, 82, 90, 104, 277.
 Kálnoky Gusztáv gr. 179—182, 252.
 IV. Károly 186, 283.
 Károlyi István gr. 279, 281.
 Károlyi Sándor gr. 130, 150, 155, 173,
 192, 242, 258, 281.
 Kautz Gyula 28, 144.
 Kerkápoli Károly 44, 67, 88, 105, 107.
 Khuen-Héderváry Károly gr. 105, 236,
 239, 243, 245.
 Kossuth Ferenc 132, 245, 254.
 Kossuth Lajos 40, 46, 200—204, 239,
 240.
 Kovács Albert 155, 213, 242, 248, 258,
 281.
 Lentner Ferdinánd dr. 163.
 Liphay Béla b. 72, 175.
 Liszt Frigyes 29.
 Liszt Ferenc 46, 47, 50—54, 64, 67.
 Lónyay Menyhért 59, 66, 88, 105, 108.
 Lukács Béla 155, 166, 170, 198,
 Lukács László 246.
 Mac Mahon 94—95.
 Madarász József 275.
 Mahler Gusztáv 54.
 Mensdorff Albert 181.
 Mihailovich Ödön 47, 53, 67.
 Miksa badeni herceg (kancellár) 49.
 Montalembert 26.
 Nagy István képviselő 191.
 III. Napoleon 26, 77, 86.
 Pázmány Dénes 255.
 Pulszky Ágost 88, 105, 166, 261.
 Pulszky Ferenc 36, 37, 46, 62.
 Rákosi Jenő 281.
 Richter János 50—51.
 Roosevelt 257.
 Roscher, nemzetgazdasági író 28.
 Salisbury 93, 96.
 Samassa József érsek 173.
 Sennyey Pál 34, 41, 63, 68—70, 74, 76,
 84, 88, 90, 95, 104, 145, 206.
 Simonyi Lajos b. 88.
 Stanhope, Philip 256.
 Szápáry Gyula gr. 165, 198, 202, 204,
 209, 215, 225—226, 230, 235—236,
 243, 247.
 Széchen Antal gr. 40.
 Széchenyi István gr. 32.
 Széchenyi Pál gr. 41, 83, 88, 92, 94,
 105, 129, 132.
 Széll Kélmán 158, 261, 277—279.
 Szentiványi Árpád 213.
 Szilágyi Dezső 34, 88, 89, 105, 116,
 120, 143—145, 149, 153—159, 163,
 166, 173, 196, 198, 205—206, 226,
 246, 247, 249, 251, 258—259, 277.
 Szláv József 42, 67, 109.
 Szögyény László 37, 72, 82, 104, 190.
 Teleki Géza gr. 198.
 Thun Ferenc gr. 270.
 Tisza István gr. 129, 139—140, 149,
 190, 249, 282, 286.
 Tisza Kálmán 44, 67, 69—71, 75, 83—85,
 94, 95, 103, 109, 114, 115, 127, 129—
 142, 149, 160, 161, 165, 187—189,
 195—204, 209, 277.
 Tisza Lajos gr. 190.
 Trefort Ágoston 73, 131, 166, 212.
 Ugron Gábor 97, 166, 235, 263.
 Ürményi Miksa 63, 72, 74, 82, 96, 104.
 Vanderwelde 257.
 Vaszary Kolos 252, 260.
 Verhovay Gyula 107.
 Vilmos császár 186, 266.
 Wagner Richard 17, 46—54.
 Walpole Róbert 131, 132.
 Wenckheim Frigyes 105.
 Wekerle Sándor 128, 165, 198, 204,
 226, 228—229, 232, 236, 239, 246.
 Wlassics Gyula b. 246.
 Zichy Edmond gr. 80.
 Zichy Nándor gr. 237—238.

